

BIBLIOTHECA INDICA

WORK NO. 278

PRĀKṚTA-KALPATARU

**WITH INTRODUCTION, ENGLISH TRANSLATION, NOTES,
AND APPENDIXES**

RĀMAŚARMAN'S
PRĀKṚTA-KALPATARU

WITH INTRODUCTION, TRANSLATION AND NOTES

and also with

PURUṢOTTAMA-DEVA'S PRĀKṚTĀNUŚĀSANA,
LANKEŚVARA'S PRĀKṚTA-KĀMADIENU, AND THE
PRĀKṚTA-LAKṢAṆA IN THE VIṢṆUDHARMOTTARA

EDITED BY

MANOMOHAN GHOSH, M.A., Ph. D.

THE ASIATIC SOCIETY

1 PARK STREET

CALCUTTA.

1954

P R E F A C E

The publication of a new edition of Rāmaśarman's *Prākṛtā-kalpataru* was contemplated by the Asiatic Society as early as 1950, and the present editor was asked to undertake the work. But as he was then busy seeing through the press the first volume of the translation of the *Nāṭyaśūtra* (*Bibliotheca Indica* ; No. 272) the work had to be postponed. Sometime afterwards the press copy of the text was prepared. Professor Suniti Kumar Chatterji, when he came to know of this, suggested that the text should be provided with a translation. Very gladly and thankfully the editor accepted his valuable suggestion and began to work. Though he was helped in this matter by the previous translators of the work, it took some more time to prepare a completely revised translation of the text which was considerably changed in a good number of passages due mostly to the help it received from a newly discovered manuscript and hence the work could not be sent to the press before the beginning of 1953.

In preparing this volume the editor has been greatly helped by Professor S. K. De who very kindly lent him a printed copy of the *Prākṛta-sarvasva* of Mārkaṇḍeya. Authorities of the India Office Library are to be thanked for lending a manuscript and also an incomplete printed copy of the same work. The editor would also like to record here his most sincere thanks to Professor J. M. Sen, General Secretary of the Asiatic Society.

The editor apologises to the readers for some misprints that have crept into this volume. The readers are requested to kindly note the corrections.

May 4, 1954,

}

MANOMOHAN GHOSH

ABBREVIATIONS

A Mg. = Ardhamāgadhī.

AMSJV. = Sir Asutosh Mookerjee
Silver Jubilee Volumes.

Ap. = Apabhraṃśa.

Ābh. = Ābhīrī.

Āv. = Āvantī.

Beng. = Bengali.

Cā = Cāṇḍālī.

g. = The ms. of the *Prākṛtakalpataru*
as read by Grierson.

Geiger. = Pali Literature and Language
by Geiger.

He. = Hemacandra or his Pkt.
Grammar.

I Ant. = Indian Antiquary.

JRAS. = Journal of the Royal
Asiatic Society.

m. = The new ms. of the *Prākṛta-*
kalpataru.

M. = Mahārāṣṭrī.

Mg. = Māgadhī.

Mk. = Mārkaṇḍeya.

n. = The ms. of the *Prākṛtakalpataru*
as read by Nitti-Dolci.

Nitti. = Nitti-Dolci.

OB. = Old Bengali.

Pś. = Paiśācī

PSM. = *Pāiasaddamahāṇavo*—by
Haragobinda Das Seth.

Pu. = Puruṣottamadeva.

Nś. = *Nāṭyaśāstra.*

RT. = Rāmaśarman Tārkavāgīśā
Bhaṭṭācārya.

Ś. = Śaurasenī.

Śāb. = Śābarī

Śāk. = Śākārī.

Tāk. = Tākkī.

Vr. = Vararuci or his Pkt.
grammar.

C O N T E N T S

	Page
Preface	VI
Abbreviations	VII
INTRODUCTION	
I. Earlier studies on the work	IX
II. Discovery of a New Manuscript	IX
III. The Author and his Date	XII
IV. The Source of his Work	XV
V. Importance of the Work	XVIII
VI. The Present Edition	XXIII
Sanskrit Text with the Commentary	1
English Translation and Notes	84
APPENDIX	
I. PURUṢOTTAMA-DEVA'S PRĀKṚTĀNUŚĀSANA	156
II. LAṄKEŚVARA'S PRĀKṚTAKĀMADHENU	170
III. PRĀKṚTALAKṢAṆA WITH TRANSLATION	174
INDEX	177
Corrections and Additions	197

Introduction.

I. Earlier Studies on the Work

Though the *Prākṛta-kalpataru* was utilized by Lassen¹ as early as 1837, its real worth was not understood at that time.. Pischel² too did not attach more value to it than any other work of its class. But in 1922 the late Sir George A. Grierson in his article on the "Apabhramśa stavakas of Rāma-śarman" laid stress on the importance of this work³. Since then he went on working most patiently on the (till then) unique ms. of the *Prākṛta-kalpataru* in the India Office Library⁴, which was full of gross blunders and was very difficult to read. But with the help of Prof. H. Jacobi and Prof. Suniti Kumar Chatterji he published gradually excellent critical editions (with notes and translation) of the different parts of the work⁵, comprising only its half, and the chapters which did not receive such attention were 1-7 and 9 of the first śākhā, which treated the Mahārāṣṭri dialect. These chapters, however, were later on carefully studied and edited by the late Madame L. Nitti-Dolci⁶ whose death in the prime of her life deprived Pkt. scholarship of one of its most devoted and promising votaries.

II. Discovery of a New Manuscript

These were the means at the disposal of Prakritists for studying the contents of the *Prākṛta-kalpataru* till 1944 when

¹ *Institutions Linguae Pracriticae*, p. 19ff. and 489ff. Ref. Nitti.

² *Grammatik*, § 41.

³ *I. Ant.*, Vol. 51, 1922, pp.

⁴ See the *Catalogue of the Skt. Mss.* in the Library of the India Office, Part II, p. 268, London, 1889.

⁵ Śākhā I, chapter VIII, (*Dhātvaḍeśa*) *Memoirs of the Asiatic Society of Bengal* No. VIII. 1924, Śākhā II, (*Bhāṣā* and *Vibhāṣā*) in the *I. Ant.*, 1927-1928, Śākhā II, chapters 1-2 (*Apabhramśa*) in the *I. Ant.*, 1922-1923, chapter 3 (*Paiśācī*) in *Sir Asutosh Mookerjee Silver Jubilee Volumes*, III, Part 2, pp. 119-141, Calcutta, 1925,

⁶ Edition de la Premier Śākhā du *Prākṛta-kalpataru* des Rāma-śarman,

the present editor received from one of his pupils Sri Jitendra Nath Bhattacharya⁷, a newly discovered ms. of the work. On a careful examination of this ms⁸, it appeared that the existing edition of the different parts of the *Prākṛta-kalpataru* may be considerably improved with its help. This is the chief reason for undertaking the present work. Another source of improvement of the *Prākṛtakalpataru* has been the *Prākṛtanuśāsana* of Puruṣottamadeva⁹ discovered some years ago. Some of the sūtras of this work, seem to occur without any change in some stanzas of Rāmaśarman¹⁰. Considering the antiquity of this last-named author this help should be considered very valuable. Hence the present editor has made a fresh attempt to edit the *Prākṛta kalpataru*¹¹.

The m. or the newly discovered ms. of the *Prākṛta-kalpataru* having *lacunae* in common with the India Office ms.¹² appears to have descended from the same archetype, and both the mss. generally share the following graphic peculiarities¹³.

Bibliothique de l'ecole des Hautes Etudes, Paris, 1939.

⁷He took his M.A., degree of the Calcutta University in Sanskrit (with Prakrit) in 1944. This ms. has been presented by the editor to the Asiatic Society, (Calcutta). ⁸It has been described below.

⁹This is now available in an excellent edition giving the romanized text and French translation; notes and introduction (*Le Prākṛtānuśāsana de Puruṣottama, Cahiers de la Society Asiatic, No. VI. Paris, 1938*). This has been reproduced (in Devanāgarī) in the Appendix. A part of the text (Ch. IX-XX) has also been reprinted with translation by D. C. Sircar in his *Grammar of the Prakrit Language, Calcutta, 1943, pp, 106-120.*

¹⁰The supposed relation of present work with the *Prākṛta kāmadhenu* of Lañkeśvara has also been verified here with the help of its first edition published in the *New Indian Antiquary, Vol. VIII. (1946) pp, 37-39.* This too has been reproduced (in Devanāgarī) in the Appendix III.

¹¹See II. 1. 11, 19 and 20.

¹²This has been indicated in this work by means of two symbols. The letter 'g' has been used for the portion used by Grierson, and 'u' for the portion used by Nitti-Dolci.

¹³See *I Ant. Vol LI. (1922) pp. 14-15.*

- (1) Little or no distinction between non-initial $\bar{a}$ (†) and non-initial e (‡).
- (2) The two characters इ i (initial) and ह ha are frequently confounded.
- (3) Similarly उ u (initial) and ड are confounded.
- (3a) And उ u (initial) and ड bha are similarly confounded,¹⁴
- (4) ए e (initial) is confounded with त्र tra .
- (5) ओ o (initial) is confounded with ठ tta and again both often confounded with ण $ṇḍa$.
- (6) R subjoined to a consonant often looks like u non-initial, and the latter may sometimes stand for non-initial r .
- (7) थ kha and थ tha are often confounded.
- (8) न na and ण $ṇa$ are often confounded, So are ण $ṇa$ and ल la .
- (9) प pa and द da are often so written that it is not easy to distinguish between them.
- (10) व is employed indiscriminately for ba , va , ra , ca and tha ¹⁵.
- (11) ष्ट्र $stra$ is invariably written as स्र $stra$.
- (12) श् $stha$ is also used for ह hu . (13) द्रु $drū$ indicates hra also.
- (14) In a few cases सु su and पु pu and मु mu are interchangeable¹⁶.

Though there are points of similarity, m. as we have said is better than the India Office ms. Besides giving better readings of the text, it gives in complete form the colophon which is as follows :

भाधिर्भवेद् यस्य कलेस्कनेत्वा (कलश्च नत्वा)

-दौ स्वदु काव्यस्य गिरं च बोद्धुम् ।

तस्यैव तुष्ट्यै फलवान् सुपद्यै-

रारोपितः कल्पतरुस्त्रिशाखः ॥

ननम्य लम्बोदरपादपद्मं दन्त्यभ्रभूपालमिते शकाब्दे ।

श्रीरामकृष्णोऽभ्यलिखत् प्रयत्नात् त्रिशाखिनं प्राकृतकल्पवृक्षम् ॥

The first half of the first stanza and the second half of the second stanza of the colophon are wanting in the India Office ms. And fresh light on the date of Rāmaśarman and his work comes from the completed second stanza which records the date of writing of the archetype of the two ms. In the absence of the second half

¹⁴This has not been noticed by Grierson.

¹⁵Confusion of व with ca and tha has not been noticed by Grierson.

¹⁶This also has not been noticed by Grierson.

of the second stanza one might consider the date given in it as indicating the time of its composition. In fact Nitti-Dolci in her introduction to the edition of the first śākhā of the *Prākṛtakalpataru* adopted such a view¹⁷. Her predecessors, Lassen and Sir George Grierson were however not inclined to attach the date *dantyaabhra-bhūpālamite śakābde* (1608 śaka, 1686 A.C.) to the writing of the ms., even when positive information, as we now possess, was then non-existent¹⁸.

III. The Author and his Date

The mistaken idea that the author of the *Prākṛtakalpataru* is Rāma Tarkavāgīśa (instead of the real name Rāmaśarman Bhaṭṭācārya) has been refuted by Grierson on the basis of the colophons of the three main divisions of the work¹⁹. But he could not say, anything more about the time of Rāmaśarman than that our grammarian “probably flourished not later than the end of the sixteenth century²⁰.” It seems that Grierson did not consider it worth while to pursue the question any further, though he made *inter alia* some remarks about relation between the works of Rāmaśarman and Mārkaṇḍeya²¹, and these remarks may well be turned to advantage in tackling the same question. Grierson says of Mārkaṇḍeya that, “He quotes it from an unnamed author possibly Rāmaśarman.²²” Even if one cannot give any definite evidence on this point, relation between the two authors’ works seems to be pretty close, and it is probably for this reason that Grierson says “his (Rāmaśarman’s) grammar offers a most valuable control on the grammar of Mārkaṇḍeya²³.” Now there being some positive information about the date of Mārkaṇḍeya this hint seems to be very useful. From the colophon of Mārkaṇḍeya’s work it is learnt that he had for his patron Mukundadeva, a king of

¹⁷ p. VII.   ¹⁸ *I Ant.* Vol. LVI. (1927) p. 1.   ¹⁹ *ibid.*   ²⁰ *ibid.*

²¹ *I Ant.* Vol. LI. (1922), p. 14, Vol. LVI. (1927), p. 2. AMSJV. Vol. III. ph, 2, (1925) p, 122,

²² *I Ant.*, Vol, LV. (1923), p. 5.   ²³ *I Ant.* Vol, LVI. (1927), p. 2.

Orissa. But unfortunately for us there are two kings of this name in the history of Orissa, and one of them flourished about 1664-1699 A.C. and another much earlier²⁴. Though the later Mukunda-deva has been often identified as the patron of Mārkaṇḍeya Nitti-Dolci does not accept this view and she seems to have favoured an earlier date for the grammarian on the following grounds²⁵ :

(1) As remarked by Pischel (Grammatik, § 40) none of the authors cited by Mārkaṇḍeya is later than Śaka era 964 = 1042-43 A.C., except Vasantarāja, whose date (15th century) is very uncertain. (2) Mārkaṇḍeya attributes to himself the authorship of a Saṭṭaka named *Vilāsavatī*. And the same work is mentioned in the *Sāhityadarpaṇa* by Viśvanātha of the 13th century.

But these arguments do not appear to be strong. For according to Nitti-Dolci herself Mārkaṇḍeya quotes from the *Rasa-gaṅgādhara*²⁶. This is to be placed in the middle of the 17th century²⁷ and hence the assumption about Mārkaṇḍeya quoting only very early authors is not correct. As for the second argument, the *Vilāsavatī* mentioned in the *Sāhityadarpaṇa* is different from that which Mārkaṇḍeya himself composed. For we learn from the *Sāhityadarpaṇa* that the *Vilāsavatī* mentioned in it was a Nāṭyarāsaka, whereas Mārkaṇḍeya's work was a Saṭṭaka. Viśvanātha himself defines Saṭṭaka (542) and cites the *Karpūra-maṅjarī* as its example, and then he defines the Nāṭyarāsaka (543) as an one-act play consisting of two or four Junctures (*sandhi*), and cites the *Vilāsavatī* as a play of this kind having of four Junctures²⁸.

From the above discussion it is found that Mārkaṇḍeya cannot be earlier than the seventeenth century, and Grierson's view about his borrowing from Rāmaśarman seems to be plausible. For

²⁴ L. Nitti-Dolci, *Les Grammairiens Prakrits*, Paris, 1938, pp. 90-91.

²⁵ *ibid.*

²⁶ *op. cit.* p. 104.

²⁷ S. K. De. *Skt. Poetics*, Vol. I. p. 276.

²⁸ See the *Sāhityadarpaṇa* published in *Bibliotheca Indica*.

having been cited by Durgādīsa Vidyāvagīśa in the commentary on the *Mughlabodha* written in 1639 A. C. ²⁹Rāmaśarman cannot be later than the end of the sixteenth century. This is the lower limit to his date.

As for the upper limit to Rāmaśarman's time one has to consider the relation of his work with that of Puroṣattomadeva. The following are the relevant facts ;

(1) Rāmaśarman treats of the different dialects of Pkt. (including Apabhraṃśa and Paisāci) in the same order as does Puroṣottama.

(2) In his treatment of Bhāṣās and Vibhāṣās Rāmaśarman follows almost in the footsteps of Puroṣottama, and leaves out very few sūtras. Following are the number of sūtras which appear to have been ignored by Rāmaśarman in his treatment of the less important Bhāṣās and Vibhāṣās :

Prācyā 3 out of 14 (X. 6,10,11), Āvanti 2 out of 10 (XI, 9,10), Māgadhī 5 out of 38 (XII. 9,11,20,28,38), Śākārī 4 out of 15 (XIII. 3,4,7,8), Cāṇḍālī 1 out of 9 (XIV. 7), Śābarī 2 out of 7 (XV. 3, 4), Ṭākki 2 out of 10 (XVI. 6,7), Nāgaraka Apa. 39 out of 90 (XVII 2-4, 6-12, 17. 22-40,44,50,51,53,58,59,68, 72,89), Vrācaḍa Ap. 4 out of 23 (XVIII. 5,11,13, 16), Kaikeya Paisācika 6 out of 24 (XIX. 6,7,13,17,23,24), Śaurasena Paisācika 9 out of 20 (XX. 4.6-8,16,17,18-20). Here the largest number of omission, is from the ch. XVII (Nāgāraka Ap). But it seems that these sūtras have been deliberately omitted, for unlike Puroṣottama Rāmaśarman considered the Apabhraṃśa as a sort of Prakrit and hence these sūtras were considered superfluous. There are similar cases of omission in case of Bhāṣās and Vibhāṣās. And some of the omissions have perhaps been due to Rāmaśarman's using a recension or version of the *Prākṛtānuśāsana* different from the one that has come down to us.

(3) After considering the facts mentioned above it seems significant that sūtras in some chapters of Puroṣottama's

²⁹S. R. Belvalkar, *Systems of Skt. Grammar*, Poona, 1915, p. 107 (Ref. Grierson's).

grammar, have been followed by Rāmaśarman in his metrical work, in almost the same order as they stood in their source. The following are typical instances of such similarity. Pu. XVII. 42-49 correspond to RT. III. 1. 12-17 ; Pu. XVII. 54-57, 60-68, 71, 73-88, 90 to RT. III. 1. 19-30.

But even if it may be said that we have here some evidence of Rāmaśarman's debt to Puruṣottama, it gives us only an upper limit to the date of the former, that is, Rāmaśarman who is not earlier than the end of the 11th century, the earliest date assigned to Puruṣottama. Hence Rāmaśarman must have flourished between the beginning of the 12th and the end of the 16th century. In the absence of any positive evidence regarding this, we cannot assign a precise date to him.

IV. Source of the Work

The introduction to the *Prākṛtakalpataru* seems to give us some indication of its source. Found in a very bad state of preservation in both the mss., this introduction in its reconstructed form, is as follows :

[भाषाश्च या] प्राच्यभवापि वा[इलिकी] आभीरकर्णाटकमध्यदेशजाः ॥९(?)॥

स्युर्गु जंर द्राविडपश्चिमे [याः] [वैतालिकी] काञ्चीभवा च तस्मात् ।

[तासां च] भूयांस इतीह सूरुा चोपादिशन्त्यत्र * * * * ॥१०(?) ॥

[पैशाचि]कम् केकय-शूरसेनपञ्चालगौडप्रभवक्रमेण ।

समागधत्राचडसुधमभेदं भाषाविशुद्धं मतमर्घशुद्धम् ॥११॥

तथा चतुष्पादविशुद्धमन्यद् अशुद्धमेकादशधा तदित्थम् ।

तेषां स्थितानामविशेषमादौ न सन्ति बोधे लघवोऽप्युपायाः^{१०} ॥१२॥

एतासु लङ्केश्वरभाषितासु भाषासु कौतूहलशालिनो ये

तेषां प्रमोदाय कृतिर्ममैषा सेत्वादिकाव्यानि पदार्थकारी ॥१३॥

सर्वासु वाचासु इह हेतुभूतां भाषां महाराष्ट्रभाषां पुरस्तात् ।

निरूपयिष्यामि यथोपदेशं श्रीरामशर्माहमिमां प्रयत्नात् ॥१४॥

इति प्राकृतकल्पतरौ चतुर्दशकुसुमैः स्वरूपनिरूपणम् ।

^{१०}Grierson reads सुकरा थुपायाः for लघवोऽप्युपायाः (AMSJV. Vol. III, pt. 5. p. 125) and so does Nitti-Dolci (Introduction to *La premier śākhā du Prākṛtā-kūlpataru*, p. VIII,

It is apparent that the introduction is incomplete and it lacks the first eight *lucumas* (stanzas) and a half. Rajendralal Mitra identified Lankeśvara mentioned in this introduction, with the author of the *Prākṛtakāmadhenu*, who bears the same name³¹. Lassen and after him Grierson too agreed with R. Mitra. As, some years ago the *Prākṛtakāmadhenu* has been edited and published³², it seems that we are in a position to verify the conclusion of the scholars named above. From a glance over the text of the *Prākṛtakāmadhenu*, (reprinted in the Appendix II for the facility of reference) it however appears that this short work could not have been the source of Rāmaśarman's grammar. For, the *Prākṛtakāmadhenu* in spite of its very pretentious name, does not treat more than one dialect of Prakrit and that also very inadequately. And in the couplet following the *maṅgalācaraṇa* the author says :

विस्तराद् गदितं पूर्वं संक्षेपाद्बुधोच्यते ।

बालबोधकरं सूत्रं दध्मो यादृह्नबोद्धतम् ॥

Tr. I have spoken before in details [about this] and now I shall give briefly these sūtras which the less intelligent people may [easily] understand and they (the sūtras) will be like butter churned out of curd.

Hence it may be possible that a bigger work on the subject, written by Rāvaṇa³³ once existed, though we know neither its name nor the extent to which its teachings were reflected in the later work. Another work, a vṛtti (gloss) on the Pkt. section of a Skt. grammar written by Śeṣanāga has also been ascribed to Rāvaṇa³⁴. For obvious reasons, this could not have been the source of Rāmaśarman's work. Another fact which may be

³¹ *Notices of Sanskrit Manuscripts*, Vol, IX, Nos. 3157, 3158, (Ref, Grierson's),

³² "*Prākṛtakāmadhenu of Rāvaṇa Lankeśvara.*" A lost work Re-discovered) *loc. cit.*

³³ One need not see in this author the mythical Rākṣasa hero of the Rāmāyaṇa, For we find Kumbhakarna also to be the name of a Rajput chief related to the famous Mīrābāī,

³⁴ R. L. Mitra, *Notices of Sanskrit Manuscripts*, *loc, cit.*

remembered in this connexion, is that though Rāmaśarman has several times mentioned Śākalya-Māṇḍavya, as an old authority³⁵. But in no other place he has referred to Laṅkeśvara. From all these facts it may be permissible to assume that the expression *Laṅkeśvara-bhāṣitā* in Rāmaśarman's introduction may not be taken to mean 'explained by Laṅkeśvara', but as meaning 'mentioned by Laṅkeśvara.' If our assumption is correct, Laṅkeśvara named by Rāmaśarman might not have been a grammarian of Pkt. at all, and his enumeration of Pkt. dialects might have been made in a different context about which the lost portion of the introduction to the *Prākṛtakalpataru* in all probability, contained some reference³⁶.

V. Importance of the Work

From Sir George Grierson's several discussions³⁷ on the contents of the *Prākṛtakalpataru* it appears that he considered the work important because it helped him to classify the grammarians of Prakrit into two schools, Eastern and Western, To him the most important part of it, was the chapters on Apabhraṃśa and Paisācī of various kinds, and to the rules on Śaurasenī Pkt. also he attached some importance, while its chapters on Mahārāṣṭrī except that dealing with the *Dhātvāleśas* were considered by him to be of less value. The late Madame L. Nitti-Dolci who edited the last-named chapters however very rightly differed³⁸ in this matter from Sir G. Grierson. Hence there can never be any question about the special importance of the *Prākṛta-kalpataru*.

Except in minor details it is not possible to disagree with Grierson regarding his theory of the two schools of Prakrit grammarians. Discovery of Puruṣottamadeva's *Prākṛtānuśāsana* has given an additional support to it.

But Grierson's identification of Bhāmaha the commentator of Vararuci's grammar, with the Kashmirian author of the

³⁵ I, 5, 19, 23 ; 6, 23 ; 7, 14,

³⁶ Cf. Nitti-Dolci, Introduction p. IX.

³⁷ See note 5 above.

³⁸ Her Introduction to the first Śākhā, p. V.

Kāvyaḷamkāra,³⁹ does not seem to rest on a secure basis. It was Peterson who first expressed such a view⁴⁰ and Pischel followed him⁴¹, and since then it gained considerable currency. But doubt has been expressed some years ago about its validity,⁴² though no specific reasons were advanced in this connexion. But it is now possible to give such reasons, for example, the Kashmirian Abhinavagupta commenting on the Chapter XVIII (on Pkt) of the *Nāṭyaśāstra* does not mention the *Prākṛtaprakāśa* or its commentary by Bhāmaha, though he mentions the *Prākṛtadīpikā*,⁴³ a work which is otherwise quite unknown, and has not come down to us. This fact becomes inexplicable, if one is allowed to assume that Bhāmaha's writing on *Alamkāra* and the Pkt. grammar, were the same person. It cannot be possible that Abhinavagupta did not know Bhāmaha the writer on *Alamkāra*, and this being the case, he had every chance of mentioning Vararuci's work or its commentary by Bhāmaha if such were in vogue before him among the Kashmirian scholars. Thus, in the absence of any evidence to the contrary, Bhāmaha too may be taken as an Easterner belonging to the Eastern school of Prakrit grammarians. The doubtful position of Laṅkeśvara mentioned by Rāmaśarman, in this school has already been pointed out.⁴⁴ Even without him the position of the school remains superior. Grierson has very justly stressed on the relative importance of this school for the study of Pkt. Herein lies the great value of the *Prākṛta-kalpataru* which treats all the different dialects of Prakrit, Apabhraṃśa and Paisācī with a degree of fullness which is scarcely available in any other work written before it. Moreover its treatment of the various Apabhraṃśas seem to be based on

³⁹ See *The Prakrit Dhātvaśāstras* (Memoirs of the Asiatic Society of Bengal, Vol, VIII, no, 2) p. 82, and also see AMSJV, III, Part 6, p, 880,

⁴⁰ *Subhāsitāvalī*, p, 79 and Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*, under Bhāmaha's *Kāvyaḷamkāra*.

⁴¹ *Grammatik der Prakrit-Sprachen*, p. 35.

⁴² *Kāvyaḷamkāra* of Bhāmaha, ed. by Batuk Nath Sarma and Baladev Upadhyaya, Benares, 1928, Introduction, p. 57.

⁴³ See the NS (Baroda Ed.) Vol. II. p. 271. ⁴⁴ See p. XVII. before.

observation ; for example, Rāmaśarman describes Prācyā Apabhramśa as having *padas* including *so* and *vattā* (*so-vattā-padā-valambā*, III. 3 10)⁴⁵. The *so* seems to have been preserved the ablative termination *-so* in modern Bhojpuria and Maithili,⁴⁶ all Eastern dialects, and *vattā* (= Śkt. *ṛt*) similary has been retained in forms like *bātom*, *bātem*, *bāḷa*, *bāḷās* (verb substantive) of the modern Bhojpuria and Avadhi.⁴⁷ The Pāñcālikā Apabhramśa, according to Rāmaśarman, has frequently the termination *ḍi*. As Grierson has pointed out⁴⁸, this still survives in the dialects of Rajputana which in ancient times was included in the Pāñcāla region.

Another important aspect of the *Prākṛtakalpataru* is its commentary written by the author himself. In it some examples look like genuine quotations from some Prakrit works. As these quotation were available to Grierson in a very corrupt form, he could not read them properly and failed to realise their value. Of them he says, "The case is different with regard to the numerous Prakrit verses and short sentences quoted in the commentary (of ch. VIII). Most of these are plainly invented by the author as *ad hoc* examples." In a footnote to the remark he supports this statement by saying that Hemacandra too concocted his own very insipid examples in the *Deśināmamālā*. Grierson here unwittingly did an injustice to Hemacandra whose illustrations of the rules of Apabhramśa in his grammar were genuine folk-poetry, by not mentioning the fact in the present connexion. If Hemacandra acted differently in case of the *Deśināmamālā*, it was not to mislead any body, but to help the readers to memorise the rules with greater facility. The same thing may not be said with regard to metrical passages irregularly scattered throughout the prose commentary to the *Prākṛtakalpataru*.

⁴⁵ Sir George Grierson has wrongly read this as *sorattā-padāvalambā*.

⁴⁶ See S. H. Kellog, *A Grammar of the Hindi Language* (Third Edition) Table II. Post-positions.

⁴⁷ *Ibid*, Table XVIII. Dialectic Conjugation of the Substantive Verb,

⁴⁸ *I Ant.* Vol. 52, 1923, p. 6.

One special feature of the Pkt. quotations, is that they are mostly on the various exploits of Kṛṣṇa, and quite a number are on his relation with Rādhā and the *gopīs* (cowherd maidens). Considering the great popularity which the Rādhā-Kṛṣṇa legend enjoyed among medieval poets of Bengal, it seems possible there existed earlier Pkt. poems treating all episodes of Kṛṣṇa's legendary career. The metrical passages quoted in the commentary seems to be quotations from such works now lost.

Some of the quotations are given below with their translation :

करइ करसरोअं वच्छत्थलम्मि कण्ह, Kṛṣṇa puts his lotus-hand on the region of (her) breasts (4).

पसणम्मि गोसे जम्भाअन्तं माहवं भरेमि, I remember Mādhava yawning in the fair dawn (5).

मं माहवो ण सदहइ, Mādhava does not rely on me (7).

धिप्पइ माहवं, (She) pleases Mādhava (7).

कण्हो विक्रणेणइ पसूणं बहूणं, Kṛṣṇa sells flowers to wives (of cowherds) (9).

णिहम्भामि हंपि रासप्पबन्धे, I shall detain (her) in connexion with the Rāsa dance. (12)

कंसो जिप्पइ समरम्मि माहवेण, Kāṃsa is conquered in battle by Mādhava (19).

बहूइ किं दुष्मइ कण्ह पेम्मं णेत्तेण जइ तुइ वडभइ णेहभारो णेत्तेण जइ तुइ लिब्भइ देहसोहा, O Kṛṣṇa, will love be extracted (from you) by the wife (of a cowherd) if her eyes carry off the burden of your affection and lick the beauty of your body (20) ?

ण जइ सहि कीरए पणअकेलिभङ्गी णवरं हीरइ विवभ पिआइ दामोभरो,

Friend, if only she will not interrupt the love-sport, the beloved girl will almost carry off Dāmodara (20).

दिण्णं पसूणं तइ रुपिणीए भासइ कण्हं वभणं पि सुखं, Then he gave (*Parijātā*) flowers to Rukmiṇī and she speaks happy words to Kṛṣṇa (21).

जूरइ सो कुडङ्गं विलम्बसे अजवि कीस गोवी, He is getting angry in the bower. O Gopi, why are you tarrying even now (22) ?

गोवाङ्गणां विरहो विलकेह कण्हं, Separation from the cowherd-maidens afflicts Kṛṣṇa (22).

गेहम्मि सो बुहुइ तुज्झ राही खप्पसे पेम्माण रसे तुमं किं, Rādhā is immersed in your affection. Are you also drowning in the water of her love (23) ?

सो तुज्झ राही कहाउ मग्गा, He, O Rādhā, is engrossed in a discourse about you (23).

अवक्ख कण्हं पुल्ल प्पओसं । णिअच्छ कासं पुल उअ अउभं ॥

Look at Kṛṣṇa and look at the evening. Look at the Kāśa flowers and look at the clouds (23).

छक्कामि णाहं सिविणे-वि कण्हं, I do not touch Kṛṣṇa even in dream (25).

सो कण्ह सक्कह कुडङ्गवरं तुमं किं सिग्घं ण सप्पेसि पसीअ विमुच्च कोवं,
He, Kṛṣṇa enters the bower. Are you not quickly, moving to it ? Be gracious and give up your anger (26).

कमलणभणो रेहइ रासमज्जे, The lotus-eyed one shines in the Rāsa dance (28).

जघणेण छिवइ हरिं छलेण सा, On some pretext, she touches Hari with her hip (29).

उल्लभइ कखू हरिणो चरिएण हक्खो, The (*jamalārjuna*) tree falls down by the movement of the (child) Hari (33).

अज्जत्थन्तं सच्छन्दा पेच्छए तं आलिहण्डी कुङ्गगेहम्मि राही, In the bower is seen Rādhā freely embracing him who is upset (by her love) (34).

सुमुहि ओत्थाइ वसन्तं दामोअरं णिअवरम्मि राही, O fair one, Rādhā is detaining Kṛṣṇa (Dāmodara) who is living in her own abode (35).

The examples quoted above are all from the commentary to the ch. VIII. of the first *śākhā*^{4 5}. In other chapters there are

^{4 5}Numerals given after the translation of the quotations represent the serial number of stanzas of the ch. VIII, under which such quotations occur.

passages which look like quotations from some Prakrit grammars. These are as follows :

लक्ष्यानुरोधादिह कश्चिदाह लक्खिज्जए एस गदा हरिस्स ।

स्यादेतत् स्त्रीविषयेऽपि एस नतन्मतं प्राकृतशासनानाम् ॥ (I. 6. 19)

To illustrate the rule that “*etaḥ* in feminine becomes *esa* too” some said, *lakkhijjæ esa gadā Harissa*. But this is not supported by the Prakrit grammars.

अता सणेहो-वि इता सिणेहो पक्खे-वि ण्हो चिह् होन्ति चिण्हं ।

अता सणाणं इता सिणाणं ण्हाणं पि साकल्लमतं वितिण्णं ॥ (I. 3. 18)

With the separating vowel *a*, [*sneha*] will be *saṇeha*, with *i*, it will be *siṇeha*, and it may alternatively also be *ṇeho*, and *cihna* will be changed to *ciṇha*. With the separating vowel *a*, [*snāna*] will be *saṇāna* and with *i*, it will be *siṇāna*, and it may alternatively be *ṇhāna*. This is the expressed opinion of Śākalya.

Besides these there are similar illustrative passages in chapters on Ś. and Mg. etc. Some of them might be quotations from lost dramatic works.

The commentary of the *Prākṛtakalpataru* contains also, some Prakrit words which are not commonly met with. They are जभकार, जभकार, जोकार (the cry of victory). The last form has survived in जोकार of the East Bengal dialects meaning हनुष्वनि. The word थोहअ (= bull) occurs in the example ओक्खण्ह कुञ्जरो धोरुण्ण. The elephant together with the bull, is making a vocal noise. It is a good Indo-European word and goes back to Latin, *taurus* (*staurus), cf. Skt. स्थर. It does not occur in the PSM.

VI. The Present Edition

Unlike Sir George Grierson who used a single ms., I have generally given the important variant readings only, and simple scribal errors have been silently corrected. Written by a scribe who had no pretension to Prakrit scholarship, the mss. present mistakes sometimes affording sure clues of their correction. In this matter I received some help from my predecessors, though

in quite a number of cases their readings and emendations had to be revised with or without the help of the new ms. The *Prākṛtānuśāsana* of Puruṣottamadeva also was utilized with profit in dealing with some doubtful readings. Typical examples of these are the fourth foot of II. 1. 13 and the first foot of II. 2. 26. And in one case the confirmation of a doubtful reading came from some strange quarters. The sketch of Prakrit grammar embedded in the *Viṣṇudharmottara* gave support to the corrected reading of the fourth foot of II. 1. 38. For the facility of reference this grammar has been printed (with a translation) in the Appendix III.

Though in about half a dozen cases it was not possible to be sure of the absolute correctness of the readings offered, it may now be hoped that the text just now published represents Rāmaśarman's original work better than the edition of its different parts made on the basis of a single corrupt ms.

In dealing with difficult ms. readings I always tried to remain conservative, except when important considerations went against such an attitude. One such reading was, *garbhita* written throughout as *garvita* which I had to emend as *garbhita* because in a quite a number of cases the scribe systematically wrote *bh* (भ) for *va* (व) and that was erroneous^{5 1}.

In the present volume, the commentary of the work also has been given in a re-edited form. Its important features have already been pointed out.

Along with the translation of the text I have given in notes besides other matters, references to corresponding sūtras of Vararuci, Puruṣottama and Mārkaṇḍeya. Hemacandra who belongs to the Western school of Pkt. grammarians, has been mentioned only in rare cases. Anyone interested in what Hemacandra says on a particular point may easily take the help of different editions^{5 2} of this Pkt. grammar printed with good indexes.

^{5 1}Such a mistake was also committed in the model of the Newari ms. of Puruṣottamadeva's *Prākṛtānuśāsana*, For in it too, we find *garvita* instead of *garbhita*, See Nitti-Dolci's ed, of this work IX, 9, See also notes on the translation to II. i. 5 (p. 119).

^{5 2}Pischel's edition of Hemacandra's Grammar, and Hemacandra's *Prākṛtānuśāsana* in Bombay Skt. and Pkt. Series, No. LX (Appendix).

रामशर्मकृते प्राकृतकल्पतरौ

प्रथमशाखा

[प्रथम-स्तवके अज्-विधानम्]

तत्राग्रे वक्ष्यते । अदन्तान्¹ सोर् ओत् । नपुंसकात् सोर्बिन्दुः ।
इदुन्तयोः सोर्दीर्घः । पदान्तस्य हलो लोपः । अनाद्ययुक्तानां कगचजतदपयवां लोपः ।
युक्तस्याधस्तान् नमयाम् उपर्यधस्ताद् रलवाम् । ऊर्ध्वस्थितानां कगडतदपयसां² च
लुक् । लुक्शेषाणां द्वित्वम् । दीर्घस्य युक्तस्य परस्य च ह्रस्वता अन्यानि विशेष
कार्याणि इत्यादि ।

आदेः समृद्ध्यादिषु वात आत् स्यात्

के ते समृद्धिः प्रकृतं प्रसिद्धिः ।

तथाभिजातिश्च मनस्विनी च

तद्वत् सदृशं प्रतिसिद्धिरत्र ॥१॥

आदेरित्यधिकारोऽच्स्तवकं यावत् । आदेरत आत् स्याद्वा । सामिद्धी अत
आत् ऋत इत् । धस्य¹ लुक्शेषस्य द्वित्वं । पुनः प्राग् धस्य दः । अन्त्यस्येतो²
दीर्घः । सोर्लोपः । एवं परत्रोहनीयम् । पाअडं । रेफस्य लुक् आदित्वाद्बृद्धिः
कस्य लोपः टस्य डः सोर्बिन्दुः । प्राग्वत् पासिद्धी । आहिआई । भस्य हः जतयो-
लोपः दीर्घस्य सोर्लोपः । माणंसिणी । बिन्द्यागमः नयोर्णः वस्य लोपः । सारिच्छं
ऋतो रिः दस्य लोपः क्षस्य छः पाडिसिद्धी । रेफस्य लुक् तस्य डः प्राग्वत्³ ।

1 n. अदन्ता. 2 n. °दपयाम्. m. दपयसाम्. (१) 1 n. दस्य for धस्य. 2 n. स्येति,

3 n. रेद् for प्राग्.

तथा प्रसुप्त-प्रतिपदपरे च
सस्याश्वयो नित्यमिहायुते^१ च ।

इदीषदङ्गार-मृदङ्ग-पक्षवे
स्वप्न्येप्यतो^२ वेतसकादिकेषु ॥२॥

पासुत्तं रेफस्य ल्युक् अत आत् पस्य लुक् तस्य द्विः सो बिन्दुः । पडिवआ
रेफस्य लुक् तस्य डः पस्य वः हलन्तात् स्त्रियाम् आत् अन्त्यहलो लोपः सोर्लोपश्च ।
समृद्धीत्यादिराकृतिगणः^३ । पक्षे समिद्धीत्याद्यूहनीयं^४ । सस्याश्वयोर् आदेर् अतो^५
नित्यम् आत् स्यात् अयुक्ते परे । सासं आसो युक्ते तु सस्सं अससो । लुक्यपि^६
सेवादित्वाद् द्विः । केचिद्^७ अद् इच्छन्ति । इङ्गालो रस्य लः । मुइङ्गो ऋत उ दस्य
लोपः । पिक्कं वलुकि कस्य द्विः सो बिन्दुः सिविणो अत इद् वस्य विप्रकर्षः ।
पस्य च वः सोर् ओत् । वेडिसो तस्य ड सोर् ओत् । आदि शब्दाद् व्यजनं
विभणं इत्यादि ।

पर्यन्त शश्योत्कर-वल्लीवल्ल-
'र्याश्रय-सौन्दर्यसमे तु एत् स्यात् ।
त्रयोदशश्चात्र गणे^२ निविष्टाः
प्रयोगतोऽन्यत्र समूहनीयः ॥३॥

पर्यन्तादेर अतो नित्यम् एत् स्यात् । पेरन्तं, सुन्देरं^३ औत् उत् र्यस्य रेफः
सोर्बिन्दुः^४ तेरह * * * * * आदिशब्दात् त्वैति^५ र्यस्य रेफः सोर्बिन्दुः । सेज्जा
य्यस्य^६ जः नीडादित्वाद् द्विः । चक्केरो तलुकि कस्य द्विः । वेल्ली अन्त्यस्य दीर्घः ।
एवं वेल्लरी । अच्चेरं श्रस्य छः^७ द्विः र्यस्य रेफः ।

ओत् देन सार्धं वदरे च नित्यं
स्याद् वेन सार्धं^१ लवणे तथातः ।
विकल्पिता य्वा तु समं मयूर-
मयूखयोरत्र यथाक्रमेण ॥४॥

बोरं लोणं मोरो मउरो^२ मोहो मउहो खस्य हः ।

(२) 1 n. ०हायते (०हापरे). 2 n. स्वप्न्येप्यतो (स्वप्नेतथा). 3 n. समृद्धीरेद (समृद्धीत्यादिर्).
4 n. समिद्धीत्वपूहनीयं. 5 n. लुक्यादि. 6 n. क्वचिद्. 7 n. इशस्य for षत इद् वस्य.
(३) 1 m. र्याश्रय, n. आश्रय. n. अ*मणे for आत्रगणे. 3 n. सुन्देर. 4 n. om. सोर्बिन्दुः.
5 m. त्वैति for इति. 6 n. हस्य for रस्य. 7 n. यस्य. 8 n. छ for छः. (४) 1 n. सार्धं
for सार्धं 2. m. मउरौ for मउरो.

भवेच् चतुर्थीति पदे तुना ओच्
 चतुर्दशीत्यत्र पदे निरुक्तम् ।
 नित्यं च पद्मादिषु चाविकर्षे
 निर् ओ विकल्पेन च निर्भरे^२ सः ॥५॥

अत ओत् स्यात् चोत्थी चउत्थी रलुकि थस्य द्विः प्राक् थस्य तः । चोद्दही
 चउद्दही रलुकि दस्य द्विः शस्य हः । पोम्भं पउमं ओज्झरो णिज्झरो ।

अतोऽपित-स्वस्ति-वहित्र पक्षम-
 स्वोद्^१ वाथ लोपश्च सदाप्यरण्ये ।
 वातोऽह यथादौ^२ स गणो विधेयो
 यथा-तथा-चामर-तालवृन्तम् ॥६॥

^३एषु अत ओद् वा स्यात् । ओप्पिओ रेफस्य लुकि द्विस्तस्य लोपः । सोत्थी
 वलुकि नादि द्विः स्तस्य थः । प्राक् थस्य तः । अन्त्यदीर्घः । 'वोहितं रेफलुकि तस्य
 द्विः । पोम्हो क्षम[स्य] म्हः । पक्षे अप्पिअ सत्थी^५ वहित्तं पम्हो । रण्णं । यथादेर्
 आतो अत् स्याद्वा । जह थस्य हः । एवं तह चमरं तलविण्टं न्तस्य ण्टः ऋत इत् ।

प्रस्तार-मार्जार-कुमारिकाश्च
^१प्रहार-हालाहल-हालिकाश्च ।
 उत्खात-दावाग्नि-मराल-तालं^२
 संस्थापित-प्राकृत-चाटु-तानम्^३ ॥७॥

एते यथादौ पत्थरो रेफस्य ^४लुक् स्तस्य थः थस्य द्विः प्राक् थस्य तः । मज्जरो
^५पूर्वाकारस्य ह्रस्वत्वे ^६पराकारस्यादित्वात् पक्षे मज्जारो । कुमारिआ कस्य लोपः ।
^७पहरो रेफस्य लुक् हालाहल एवं हलिअ कलोपः । उक्खअं कलुकि खस्य द्वित्वे
 प्राक् खस्य कः तस्य लोपश्च । दवग्गी युक्ते ह्रस्वः । मअलो रो लोपः सोर् ओत् ।
 तथा संथविभं सस्य लुक् विन्दुपरत्वान् न द्विः पस्य वः तस्य लोपः । पअअं
 कतयो लोपः । "चडू उत अन्त्यस्य दीर्घः टस्य डः । तणं नस्य णः । आदि
 शब्दात् वहु अन्त्यस्य दीर्घः । पक्षे जहा इत्यादि ऊहनीयम् ।

(५) 1 n. ददौ (पदे). m. पदो. 2 n. विष्करे च सः (निर्भरे च). (६) 1 n. चोद्
 for खोद्. 2 n. य × दौ. 3 n. om. एषु अत ओत् वा स्यात्. 4. m. वोहि . 5 n. सत्थि
 for सत्थी. (७) 1 n. प्रत्वारत्नालाहत (प्रहार-प्रवाहण). 2 n. वताणा ; m. वताणम.
 3 n. चाटुराणम्. 4 n. लुकि. 5 n. पूर्वाकारस्य. 6 n. परा कास्यादित्वात्. 7 n. om. पहरो...
 कलोपः. 8 n. om. चडू, and has इत before अन्त्यास्य.

इत् स्यात् सदादौ तु सदा यदा च
 तदा क्वचिच् झालमलीमात्रयोर् एत् ।
 इतश्च पिण्डादिषु पिण्डविष्णु-
 धम्मिल्ल^१ सिन्दूरम् इहादि बिन्दुः ॥८॥

आत इत् स्यात् सइ दलोपः । एवं जइ यस्य जः । तइ पक्षे सआ इत्यादि ।
 आत एत् स्यात् । सेम्मली ललुकि मस्य द्विः । मेत्ता रेफस्य लुकि तस्य द्विः ।
 सम्मली मत्ता संयुक्तपरत्वात् ह्रस्वः । पिण्डादिषु इत् एत् स्याद् वा । पेण्डं वेण्हू
 णस्य ण्हः दीर्घश्च । धम्मेल्लं^२ सेन्दूरं वेन्दू अन्त्यदीर्घश्च । पक्षे पिण्डं इत्यादि ।
 आदि शब्दात् णेहा निहा वेहं विहं इत्यादि ।

सदा हरिद्रा-पृथिवी-पथिष्वद्
 इतस्तथा तेस्तु इतेः पदादेः ।
 इत्तौ प्रवासिन्यपि वृश्चिके चोद्
 ओच् च द्विर् इत्यत्र कृञः प्रयोगे ॥९॥

हरिद्रादिषु नित्यम् इतो अत् स्यात् । हलद्वा रेफस्य लुकि दस्य द्विः । पुहवी ऋत
 उन् स्यात् । एवं पहो । पदादेर् इतेः 'तेर् इतो अत् स्यात् । इअ चिरं इअ 'मती(?)
 इत्यादि । इक्ष्वादेर् इत उन् । उच्छ्र क्षस्य [छः छस्य] द्विः । प्राक् [छस्य च अन्त्य-
 दीर्घः] । 'पवासुओ रेफस्य लुक् अनेन इत उत अन्त्यहलो लुक् दीर्घश्च सोर् लोपः ।
 विच्छु ओ इत उन् कलोपः सोर् ओत् । द्विधा-शब्दे इत उद् ओच् च 'कृञः प्रयोगे
 सति । दुहाकअं दोहाकअं धस्य हः ।

इत् सिंह-जिह्वादिषु^१ ते तु जिह्वा
 'निःश्वाम-विश्वासेष्वपि ऊहनीयः ।
 आपाड-नीडेह्य-कीदृशेषु

स्याद् इत एद् अत्र च^३ वा तु पीठं ॥१०॥

सिंह-जिह्वादिके च इत् इत् स्यात् । सीहो जीहो । णीसासो^४ वीसासो^५
 [वलोपः] श्वस्य सः आमेलो पस्य मः डस्य लः । णेडुं नीडादित्वाद् द्विः ।
 एरिसो ऋतो ऋः दलोपश्च एवं केरिसो । पेठं पीठं ठस्य ठः ।

(८) 1 ins. धर्मिल्ल. 2 m. सेन्दूरम् (१) 1 n. तिर. 2 n. om. मती. 3 m. पवासु
 4 n. कृञतः (१०) 1 n. ते तु जिह्वा (तु विंशति). 2 n. 'श्वसो विनित्याम् (वीसा-विंशत्याम्).
 3 n. [च] for च omitted. 4 n. तीसासो for णीसासो. 5 n. वीसासा उत् इत्यस्य सः for
 वीसासो [वलोपः] यस्य सः.

इद् ईतो ^१ विकल्पो गभीरादिषु स्यात्^१

क एते गभीरं व्यलीकं तदानीम् ।

इदानीम् अलीकं द्वितीयं तृतीयं

^२ करीषां-गृहीतं पानीयन्तथा च ॥११॥

गभीरादेर् ईत इत् स्यात् । गहिरं भस्य हः । वलिअं यस्य लुक नादि द्विः । कस्य लोपः । तआणि दस्य लोपः । इआणि प्राग्वत् । अलिअं कलोपः । दुइअं वलुक् तययो लोपः तइअं ऋतोऽत् तययोर्लोपः । करिसो षस्य सः । गहिअं ऋतो अत् तस्य दः । पाणीअं यलोपः पक्षे गहीरं इत्यादि ।

उतो भवत्य् ओद् इह पुष्करादौ

ते पुष्करः पुस्तक-लुब्धकौ च ।

मुक्ता तथा कुट्टिम-तुण्ड-मुण्ड-

कुण्डानि रुण्डं च तथाऽपरे च ॥१२॥

उत ओत् स्यात् । पोक्खरो ष्कस्य ख द्विः प्राक् खस्य कः । पोत्थओ स्तस्य थः द्विः प्राक् थस्य तः । लोद्धओ वलुकि धस्य द्विः प्राग् धस्य दः कलोपः । मोत्ता कलुकि तस्य द्विः । कोट्टिम तोण्डं मोण्डं कोण्डं रोण्डं ।

उतो भवत्य् अन् मुकुटादिकेषु

युधिष्ठिरादौ तु विकल्पितोऽयम् ।

उदूखले द्वा सह वा भवेद् ओद्

रोर् रिर् निरुक्तः पुरुषस्य नित्यम् ॥१३॥

उतो अत् स्यात् मउडं कलोपः टस्य डः सो बिन्दुः एवं मउलं आदेर् एव उभयत्र कलोपः । अगरू अन्त्यदीर्घः गरूई ^१ विप्रकर्षः । जहिट्टिलो यस्य जः धस्य हः षलुकि ठस्य द्विः प्राक्ठस्य टः रेफस्य लः । पक्षे जुहिट्टिलो । ओक्खलं द्वा सह उत ओद् वा । पक्षे उदूहलं वररुचिस्तु ओक्खलं उदुक्खलं नीडादित्वाद् द्विः । युते ह्रस्वः । पुरुषस्य रु-शब्दस्य उत इत् नित्यं पुरिसो ।

उतो मधूकेषु खलु नित्यम् उत्

स्याद् एन् नृपुरे तु सताम् अभीष्टः ।

ताम्बुलकेऽप्यत्र सदा भवेद् ओद्

ऋतस्तु अद् रिस्त्वपि केवलस्य ॥१४॥

(११) १ n. विकल्पितो, and स्यात् in the next foot. २ n. करीषगृहीत पाणीय.

(१३) १ n. विप्रकर्ष.

महुअं धस्य हः कलोपश्च । णेउरं पस्य लोपः । तम्बोलं ^१बोर् ओद् अन्त्य-
कलोपः । ऋतोऽन् स्यात् तृणं तणं घृतं घअं इत्यादि । केवलस्य ऋतो रिः स्यात् ऋणं
रिणं ऋद्धिः रिद्धीत्यादि ।

तदा कचित् तादृश थादृशादाच्

अकेवलस्यापि भवेद् ऋकारः ।

^१ऋष्यादिषु त्वित् स गणो विधेयः

ऋषि-कृपा-दृष्टि-मृगाङ्क-गृध्रः ॥१५॥

ऋत एव रिः स्यात् । तारिसो दस्य लोपः । एवं जारिसो आदि शब्दात्
ईदृशो इरिमो सदृशो सरिसो इत्यादि । ऋष्यादिषु ऋत इत् स्यात् । इसी अन्त्यदीर्घ^१.
किवा पो वः । दिट्ठी रलोपे द्वि अन्त्यदीर्घश्च मिअङ्को गलोपः । गिद्ध रेफलुकि धस्य
द्विः प्राग्धो दः ।

शङ्गार-भृङ्गार-शृगाल-भृङ्गाः

कृपाण-गृष्ठी-पृथुल-कृषिश्च ।

कृतिश्च कृष्टि-वृष-वृंहिते च

कृताकृते वृश्चिके सृष्टि-कृत्याः ॥१६॥

एते ऋष्यादयः । सिङ्गारो भिङ्गारो सिआलो गस्य लोपः । भिङ्गो किवाणो
पस्य वः । गिद्धी पल्लुकि टस्य द्विः दीर्घश्च । पिहुलो थस्य हः । किसी षस्य सः
दीर्घश्च । किदी तस्य दः दीर्घश्च । किट्टी गिट्टीवत् विसो षस्य सः । विहिअं त-
लोपः । किअं अइअं विच्छुओ इत् ओत् कलोपः । सिट्टी किट्टीवत् ।
किच्चा तस्य च-द्विश्च ।

दृष्टि-समृद्धि-प्रकृतिषु वान्ये

ऋत्वादिषु स्याद् उद् इहैव नित्यम् ।

ऋतुमृद्ङ्गो निभृत-प्रवृत्तिर्^१

प्रावृण्-मृणालं पृथिवी मृतं च ॥१७॥

दिट्ठी सिट्ठीवत् ममिद्धी उक्ता [प्राक्] पङ्दी रेफ लुक कलोपे तस्य दः दीर्घश्च
^२अन्य इति आकृतिगणोऽयम् । ऋत्वादिषु ऋत उत स्यात् उद् तस्य दः अन्त्यदीर्घः ।
मुद्ङ्गो अत इत् दलोपः णिहुअं भस्य हः । पउत्ती रेफलुक् वलोपः दीर्घश्च । पाउसो
^३पुंस्त्वं वलोपः अन्त्यषस्य सः । मुणालं पुहवी थस्य हः इतो अत । मुअं तलोपः ।

(१४) 1 m. लोरोद अन्ता. n. लोवीद अन्ताः. (१५) 1 n. ऋष्यादिष्वित एव.

(१७) 1 n. प्रवृत्ति. 2 n. अद्यिति for अन्य इति. 3 n. दुस्रम् for पुंस्त्वम्.

वृत्तान्त-वृन्दावन संवृतानि

जामातृक-भ्रातृक-मातृकश्च ।

स्यात् प्राभृतश्चात्र गणे निविष्टो

रुर् वेण वृत्ते सह वा निरुक्तः ॥१८॥

वृत्तन्तो अयुते ह्र स्वः । वृन्दावणं वस्य स्थितिः । संवुदं तस्य दः । जामातृओ कतयोर्लोपः । भातृओ रेफस्य लुक् तृकयो लोपः । एवं मातृओ पाहुडं रेफस्य लुक् भस्य हः तस्य डः । 'प्राभृतान् उ ऋत्वादौ । आकृतिगणोऽयं । तेन निव्वुदो । रुक्वो पक्षे वच्छौ क्षस्य च्छः ।

इलिर् लतो लिम् त्विह केवलस्य

वा वेदना-देवरयोर् इद् एतः ।

स्याद् ऐत एच् च तु ^१बुधैर्निरुक्तो

दैत्यादिके नित्यम् अइ प्रदिष्टः ॥१९॥

क्लृप्तं किलित्तं लृ कारस्य इलि पलुकि तस्य द्विः । केवलस्य लृ कारस्य लिआर कस्य लोपः । एत इत् स्यात् ^२अनयोः । विअणा दलोपः दिअरो वलोपः । ऐत एत स्यात् । केवट्टो ऐत एत्तस्य टः द्विः सोर् ओ । सेवालो वस्थितिरित्यादि । दैत्यादेर् ऐत अइ स्यात् ।

सदैत्य-वैतालिक-कैतवानि

वैशाख-वैदेहक-कैरवानि^१ ।

वैराग्य-वैदेशक-वैशिकानि^२

स्वैरं च वैरः पर ऊहनीयः ॥२०॥

स दैत्यादि । दइच्च त्यस्य च द्विः । वइआलिओ कतयोर्लोपः । कइअवो तवयो- लोपः । वइसाहो शस्य सः खस्य हः । वइएहओ दकयोर्लोपः ^३सोर्ओत् । कइरओ वलोपः । वइरगं यलुकि गस्य द्विः युते ह्रस्वः । वइएसओ दलोपः युलुकि शस्य सः सद्विः कलोपः सोर् ओत् । वइसिअं शस्य सः कलोपः । [सइरो] वइरो आकृति-गणोऽयम् ।

दैवे तथा भैरव-वैश्र-चैत्र-

कैलास-वैत्यादिषु वा निरुक्तः ।

इत् सैन्धवे चात्र तथा परत्र

नैयोगिकादेर् इति तद्वदेव ॥२१॥

(१८) 1 n. puts this just after 18 and reads it as प्राभृततो ऋत्वादौ. Confusion of *va* and *bha* should be marked. (१९) 1 n. वधो for बुधैर्. 2 n. स्वताया for अनयोः. (२०) 1 n. कैसवापि and m. कैसराणि for कैरवाणि. 2 n. वैरेकाणि and m. वैरिकाणि for शिकानि. 3 n. omits from सोर्, ओत्, till वइरो.

दैवादिषु अइ वा स्यात् । दइवं वस्थितिः । भइरवो वस्थितिः । वइज्जो षस्य
जः द्विः । चइत्तो रेफस्य लुकि तस्य द्विः । कइलासो चइत्तो स्य द्विः ।
पक्षे देवं इत्यादि एद् एव । सिन्धवं ऐत इत् णिओइओ यगकानां [लोपः]
नस्य णः ।

ईद् धैर्यं १ ऐतोऽप्यथवा प्रकोष्ठे

ओतो भवत्यत् खलु वश्च कस्य ।

ओद् औत एवं नियमाद् अभीष्टः

सौन्दर्यकादिष्वपि नित्यम् उत् स्यात् ॥२२॥

धीरं ऐ ई र्यस्य रः । पवट्टो रेफस्य लुक ओतोऽत् कस्य वः षलुकि टस्य द्विः
सोर् ओः । पक्षे पओट्टो । औत ओत् स्यात् । कौस्तुभः कोत्थुहो स्तस्य थः द्विः
भस्य हः । कोमुई दस्य लोपः इत्यादि ।

सौन्दर्य-दौवारिक-पौष-शौण्ड-

कौत्तय-कौशेयक-शौण्डिकादयः ।

पौरादिके स्याद् अउर् औत १ एवं

स्याद् २ गौरवे व्याप्येवम् अउस्तथा च ॥२३॥

सुन्देरं अत एत् र्यस्य रो । दुआरिओ वस्य लोपः । सोर्अत् कलोपः ।
पुसो शस्य सः । एवं सुण्डो । कुक्खेओ क्षस्य खः द्विः यलोपः । कुसेअओ
षस्य सः । यकयोर्लोपः सुण्डओ शस्य सः कलोपश्च । पौरादिर्यथा —

पौरस्तथा पारुष-गौड-मौनम्

औचित्यक-दौरित-कौशलानि ।

मौलिस्तथा कौरवकादिकानि

योज्यानि पौरादिषु कोविदानाम् ॥२४॥

१ औत अत् उत् स्यात् । पउरं पउरुसं षस्य सः । गउडो मउणं नस्य णः ।
अउइञ्चओ चस्य लोपः त्यस्य चः द्विः कलोपः । खउरिअं क्षस्य खः नादित्वात्
द्विः तलोपः । कउसलं शस्य सः । मउली अन्त्यदीर्घः । “कउरवो गारवो गउरवो ।

इति प्राकृतकल्पतरौ चतुर्विंशतिभिः कुमुमैरचस्तबकः ॥

(२२) 1 n. इत्यप्य for ऐतोऽप्य.

(२३) 1 n. एव. 2 n.

गौरवोप्यसवमयोस (गौरवे वाप्य

etc .

(२४) 1 n. औत उत् स्यात्.

2 n. कौ X गा X वो गउरवो.

[द्वितीय-स्तवके हल्-विधानम्]

नादावयुक्तेषु न वाचराणां

चजौ कगौ तो दपया व एषां ।

भवेदपायो यमुनापदे मः

कुत्रापि तेषां ¹स्थितिरप्यभीष्टः ॥१॥

नादावित्यधिकारः । आदेर् इत्यतः प्राक् अयुक्तेष्वित्यधिकारः आस्तवकम् । सउणो णअरो वअणं विअणं सुरअं मअणो विउलं णअणं जअणो जउणा । कुत्रापि स्थितिरिष्टा सुगमं अतुलं अयणं इत्यादि । 'अस्ति स्थितिर्यत्र सुखप्रयोगो लोपो न "तस्मिन् कविभिर्विधेयः' । अनादाविति किं कालो गआ-चामर-जाल-ताल-दीहो । ¹विपोम्मा जमुणा वहूहि । अयुक्तेषु इति किं चन्दो चन्दणं इत्यादि ।

मरकते ककारस्य गकारो मदकले च ।

बुधैर्विधीयते नित्यम् इतो लोपस्य बाधकः ॥२॥

मरगअं मअगलो दलोपः । इतः परम् आदिष्टलोपो नास्ति ¹ ।

वा यस्य जः सम्मत उत्तरीयेऽ

नोये द्वितीयेऽथ ड एत दस्य ।

तथा पताका-प्रति-वेतसादौ

²तस्य प्रतिज्ञादिषु [चास्य] लोपः ॥३॥

एषां यस्य जो वा स्यात् । उत्तरिज्जं नाडादित्वात् द्वि ³र्जस्य दीर्घस्य युक्तपरस्य ईतो ह्रस्वता एवं परत्र अनीयः प्रत्ययः तथा करणिज्जं पठणिज्जं इत्यादि । दुइज्जं वलोपः ⁴इत उत् । पक्षे उत्तरीअं करणीअं दुइअं यलोपः । दस्य अनादेर्दः स्यात् । णडा फडा इत्यादि । [जैन-] ग्रन्थादिष्वपि क्वापि प्रतिष्ठित इत्यत्र परिद्विअ । ⁵प्रतिज्ञा इत्यत्र ⁶पइण्णा । वेडिसो अत इत् । आदि शब्दात् प्राभृतं पाहुडं ऋत उत् वावडो ऋत अत् पस्य वः । ⁷हरितको हरडई इत्यादि ।

इह भवति ¹ठकारस्यापि नित्यं ढकारः

शकट इह शटायं कैटभे ²चापि दस्य ।

(१) n. स्थितिरित्यभीष्टा, 2 n. इत्यत्र लृक्, 3 n. तस्मिन् for तस्मिन्, 4 n. विपोम्मां, 5 n. वहूई. (२) 1 n. reads this as a foot of (२). (३) 1 n. सप्तत (संघट), 2 nm. तस्य प्रतिचः पिचा सलोपौ, 3 n. संयुजे शीलः सत्वता for र्जस्य "इतो ऋत्वता, 4 n. इत् च, 5 n. प्रतिडडा, 6 n. पडाया for पइण्णा, 7 n. हरकि for हरितकी (४) 1 n. ठकारस्यादि. 2 n. मादि for चापि.

प्रथम-शिथिल-मध्ये थस्य नित्यं का ।

प्रवदति निषधे धस्यौषधे चापि धीरः ॥४॥

ठस्य ढो यथा । मढं कढोरं इत्यादि । टस्य ढा यथा शकटः सअढो शटा
सढा कैटभः केढवो । थस्य ढो यथा पढमं सिढिलं । धस्य ढो यथा णिसढो ओसढं ।

तथा ^१गर्भितेऽस्त्रीविषयेऽपि तो णोऽ

प्यैरावते चापि तथैव तो णः ।

दः स्यात् किरातादिषु ^२तस्य के ते

किरात-सम्पद्-रजततु-ताताः ॥५॥

तस्य णः ^३गर्भिणो स्त्रियां ^४गर्भिणी । ^५एवं एरावणो तस्य च णत्वमित्यादि ।

किरातादेस्तस्य दः स्यात् । ^६के ते इत्याह किरानेत्यादि । चिलादो कस्य च तु

रेफस्य लः । सम्बदा पस्य वः स्त्रियाम् ^७आत् दादेशात्त्वादन्त्यत्वाद् अ-दलोपश्च ।

रअदं उदू ऋतः उन् अन्त्यदीर्घः । तादो आदित्वान्न पूर्व-तस्य दः ।

सुसङ्गतः सम्प्रति-संस्कृतौ च

सुसंयतः-संवृति-निवृत्ती च ।

तथेह साम्प्रत-हतागतानि

प्रयोगतोऽन्येऽपि समूहनीयाः ॥६॥

इमे च किरातादयः । सुसङ्गतो सम्पदि सक्कदं ^१सुसंअद संवुदी निव्वुदी
संपदो हदो आअदो इत्यादि आकृतिगणोऽयम् ।

पमौ कबन्धे भवतोऽपि ^१बस्य

^२पस्य वकारः खलु कैटभे भः ।

भः शीकरे कस्य तथात्र फस्य

शेफालिकायां तु भवेद् विभाषा ॥७॥

कपन्धो कमन्धो च । पस्य वो वा स्यात् कलावो कलाओ कविला कपिला
कइला इत्यादि । केढवो भस्य वः । हस्य बाधकः ऐत एत् टस्य ढः । शीकरे कस्य
भः स्यात् सीभरो । तथा फस्य भः सभरी सभलं इत्यादि । सेभालिआ-विण्ट-
^३विमडुदेहा पक्षे सेहालिआ ^४गन्धविमोहिदा सा ।

(५) 1 mss. गर्भिते, 2 n. कोऽन्न * * 3, mss. गर्भिणी, 4 mss. गर्भिणी, 5 n.

एवावासारणधनम् इत्यादि, 6 n. की तो. 7 m.n. आह (m. आत्) दादेशाद् दत्तात्वाद ददलोपश्च.

(६) 1 n. सुसंअद अदम् for सुसंअद.

(७) 1 n. पस्य for वस्य, 2 n. om,

3 n. विमडुदेहा, 4 n. गन्धविमोहिदो.

मश्चन्द्रिकायां भवतीह कस्या-

पीडे पकारस्य समूहनीयः ।

रो गद्गदे दस्य तथा ^१दशानां

संख्याभिधेयानामप्युत्तरेषाम् ॥८॥

“चन्द्रिमा आमेलो । दस्य रेफः गग्गं दलुक् द्विः । एवं वारह तेरह शस्य ह इत्यादि ।

कदम्बके दोहदके प्रदीप्तं

दो लो हरिद्रादिषु रस्य लो वा ।

ठोऽङ्कोठके द्वित्वमुपागतो लः

शषो सकारो भवतीह दन्त्यः ॥९॥

कलम्बओ दोहलओ पलित्तं हरिद्रादि रथा—

हरिद्रा-परिघाङ्गार-सुकुमार-युधिष्ठिरः ।

करणञ्च किरातश्च चरणं मुखरोऽङ्गुरी ॥१०॥

हलहा फलिहो इङ्गालो अत इत । सुउमालो कलोपः । जुहिठिलो धस्य हः षलुकि द्वित्वे प्राक् ठस्य टः । कलणं चिलादो कस्य चः तस्य दः । चलणं भुहलो थस्य हः अङ्गुली आदि शब्दात् ^१परिहा फलिहा इत्यादि । डकारस्य लो वा स्यात् । दालिमं तलाअं पक्षे ^२दाडिमं तडागं इत्यादि । ^३अङ्कोलं ।

भवेत् खथो हो घधभां च नित्यं

तथा शकारस्य दशादिके च ।

बिन्दोः परेषां खलु ^१खादिकानां

नाथर्वणाधर्माधमादिकानाम् ॥११॥

खस्य हो यथा सुहं ^२मुहं सहीत्यादि । हस्य हो यथा गाहा सारहीत्यादि ।

घस्य हो यथा मेहो ^३णिआहो इत्यादि । अथव्वणं अधम्मिओ अधमो ।

वसति भरतयोः स्यात् तस्य नित्यं हकार-

श्चिकुर-निकषमध्ये कस्य चात्र प्रदिष्टः ।

विकटविकलयोः स्यात् तद्वदेवं सुधीभिः

^१स्फटिक-[चरमवर्णे] फस्य शेफालिकायाम् ॥१२॥

वसही भरहो चिहुरो णिहसो विहडो विहलो फलिहो ।

(८) I n. दशनोत् (दशनि), 2 n. संख्याविधेयान्यपि उत्तरेषां (०उत्तरेषां), m. संख्या-विधेयानाम्. (१०) I n. पखिस्व परिख (परिघ पलिह), 2 n. ताडिमं, 3 n. अङ्गुल्यः. (११) I m. खादि for घादि, 2 n. सुह for मुहं, 3 n. निआधे for निआहो. (१२) I n. प्रविष्टः for प्रदिष्टः, 2 mss. स्फटिके हसया स्यात्.

१ तथा यकारस्य भवेच्च क्वाया

कान्तौ दशानाम् इह शस्य नाम्नि ।

विकल्पितम् स्याद् दिवसे च मस्य

स्त्रुषापदे षो णशिरो हकारः ॥१३॥

छाही २ दहमुहो दहवलो इत्यादि । दिअहो पक्षे दिवसो । सोणहा ।

आदेश्च जो यस्य तथा च णो नो

यष्ट्यां लकारः कथितः सुधीभिः ।

कुञ्जे खकारो गडुराभिधाने

म्लेच्छाभिधे चो विहितः किराने ॥१४॥

नादि निवृत्तं जडणा १ जोव्वणो इत्यादि नीडादित्वाद् द्विः । वस्य १ णअणं परस्य पूर्वस्य च नस्य णो इत्यादि । लट्टी खुज्जो गडुरे किं कुञ्जाङ्गं । चिलादो म्लेच्छात् किं किलादो ।

लाङ्गुलके १ लाहले कंचनैव

सदा तु णो लाङ्गुलके प्रदिष्टः ।

ऊः शावके षट्सु च समपणं

स्याद् दण्ड-डोला-दशने डकारः ॥१५॥

आदेरित्त्वेव णङ्गुलओ णाहलओ णङ्गलं युते ह्रस्वः । २ छावओ छट्टी ३ छम्मुहो खस्य हः इत्यादि । छत्तपणो छत्तिपणो च अग्रे । डण्डो डोला डसणं ।

वो मन्मथे स्यात् परुषादिके फो

भकार इष्टो विसिनोपदे च ।

स्याद् विहले १ युक्तपरे च नित्यम्

इतस्तु एकारः इह प्रदिष्टः ॥१६॥

वम्महो २ फरुसो आदि शब्दान् परिख-परिग्रयोरपि । फलिहो फलिहा । हरिद्रादि । भिसिणी वेब्भलो युक्ते किं विहलो ।

इति प्राकृतकल्पतरौ षोडशकुसुमैर्द्वितीयस्तवकः ॥

(१३) 1 n. तकारस्य भवेद् धकार आदौ दशानां मिह शस्य नाम्नि (यकारस्य फवेद् धकारक्वाया-कान्तौ दशानाम् च शस्य नाम्नि), 2 n. दहमुहो पण्डवतो. (१४) 1 n. द्विजण इति for जोव्वणो इत्यादि (१५) 1 n. लाङ्गलः 2 n. सविता m. शावको, 3 n. छम्मुहो for छम्मुहो. (१६) 1 n. युक्त • • , m. युक्तपदे 2 n. फुरिषी.

[तृतीयस्तवके द्वित्वविधानम्]

युक्तस्य लुक् स्यान् नमयाम् अधस्ताद्

उपर्यधस्ताद् रलवाम् अपीह ।

ऊर्ध्वस्थितानां कगडां तदोः पः

ग्रयोश्च ¹सर्वज्ञ-मनोज्ञ-जस्य ॥२॥

युक्ताधिकार आ स्तवकं ²षोडशकम् रुग्गो विलग्गो इत्यादि । लुक् शेषस्य द्विः । तिग्गं रस्सीत्यादि जोग्गो सोम्मो इत्यादि मव्वो विप्पो इत्यादि । उक्का सुक्कं इत्यादि । लुद्धओ पिक्कं इत्यादि । ³भुत्तो ⁴मुद्धो खग्गो उप्पलं मुग्गरो सुत्तो ⁵पज्जत्तो ⁶सेट्ठो ⁷खलिआदिकेषु । मव्वज्जो मणोज्जो इत्यादि ।

श्मथ्रौ श्मजाने च भवेत् ग्रस्यादेः

स्मैर स्मैर लुक् खलु वस्मैर मः ।

मध्याह्नके हस्य विह्ले वा

द्रं रश्च, नित्यं तु धनस्पतौ पः ॥२॥

मस्सु शलुक आदित्वान् न द्विः परस्य द्विः स्याद् एव अन्त्यदीर्घश्च । मसाणं संरो सरो घस्सरो मज्झणअं भेब्भलो आदि वस्य भः इत् एत् पक्षे विहलो । रुद्रो पक्षे रुहो एवं चन्द्रो चन्दो इत्यादि । वणस्सइ ।

भवेत् ककारः कुसुमे मृदूत्वे

स्तम्भे स्तकारस्य मतः खकारः ।

²ष्कस्कत्तयोस् स्फोटक एव नित्यं

स्थाणावशम्भौ स पुनर्निरुक्तः ॥३॥

मउक्कं कुसुमे किं मउत्तणं मउत्तमं । खम्भो जहा वराइ खम्भेण थिराइ होन्ति । खस्य वाधकः । षकस्य सुक्खं पुक्खरो इत्यादि । स्कस्य खन्दो खन्धो इत्यादि । क्ष[त]स्य खदो किरातादित्वात् तस्य दः । युक्तस्येवायं विधिः । खोडओ स्कस्य खः । खाणू सेवादित्वात् खणू च । युते ह्रस्वः शम्भौ तु ³थाणू ।

(१) 1 n. मनो-मर्व मनोद् (सर्मषु), 2 m. omit षोडशकम्, 3 n. भुत्तप्य 4 n. मुद्धप्य for मुद्धोखग्गो and om. उपगलं मुग्गरो सुत्तो. 5 n. पज्जत्तो, 6 n. सेट्ठो for सेट्ठ 7 n. कख् खलिआदिकेषु. (२) 1 n. ष्कस्कत्तयोस् (ष्क स्क ०) 2 mss. खम्भेण थिराइ 3 mss. खाणू for थाणू

कचिन्न निष्कम्प-तुरुष्क-मुष्क-
नमष्क्रिया-संस्कृत-तस्करादौ ।
च स्त्वत्ययोरत्र भवेत् कचिन्न
चैत्यादिके सत्वर-गत्तरादौ ॥४॥

निष्कम्पो षलुकि द्विः एवं तुरुष्को मुष्को णमष्क्रिया विप्रकर्षः । सकम्पं विन्दु-
लुकि द्विः । तक्रो । सर्वत्र षसयोर्लुक । चञ्चरो इत्यादि । ^१सञ्चं 'असञ्चं
इत्यादि । चैत्यादौ तु चइत्तो सत्तरो गत्तरो इत्यादि ।

ऋ स्थस्य नातिथ्यपदे प्रदिष्टः
श्च-तस-प्स एषाम इह च च्छ इष्टः ।
लक्ष्म्यादिषु क्वापि भवेत् स्पृहायां
स्याद् चोत्सवेऽपीह तथोत्सुके च ॥५॥

मिच्छा रच्छा इत्यादि । आतिथ्यादौ तु आतित्थं पच्छिमं अच्छेरं इत्यादि ।
मच्छो मच्छरो इत्यादि । जहा-पञ्चच्छं^१ विष्पस्स ण मच्छलिच्छा । उस्सओ उस्सुओ ।
लक्ष्यादि र्यथा --

^१लक्ष्मीः सदत्तः खलु मत्तिकादि-
रुत्तिसा-ऋत्तोऽत्त इह प्रदिष्टः
त्तणे त्तमायामपि वा च्छकारः
अद्यादि वृत्तेष्वपि दृश्यते च ॥६॥

लच्छी सरिच्छो मच्छिआ ^२उच्छित्तो रिच्छो अच्छा आदिशब्दात् छेत्तं छीरं
वच्छो इत्यादिप्रहः । कापीति ^३स्पृहा [*छिहा] । क्षणादौ छणं छमा ^४कुच्छी
अच्छी वच्छो पक्षे खणं खमा कुक्खी अक्खी रुक्खो ।

स्याद् धर्ययो जो नियमेन नित्यं
शय्याभिमन्योरपि ऊहनीयः ।
भोः ध्यहायोः प्रत्तरिते तु इष्ट
ष्टो मृत्तिका पत्तनयोः प्रदिष्टः ॥७॥

(४) I n. चञ्चं 2 n. सुनञ्चं for असञ्चं. (५) I mss. पञ्चच । विष्पस्य.

(६) I n. लक्ष्मी, 2n. उच्छित्त. 3 mss. स्पृहा-मिच्छा (?) 4 n. कुच्छम् for कुच्छी.

यस्य जो र्यथा विज्जा वेज्जो इत्यादि । र्यस्य कज्जं मज्जाभा इत्यादि ।
सेज्जा अहिमज्जू उतो दीर्घः । ध्यस्य सज्भो अज्भासो इत्यादि । यस्य वज्भो
दज्भो इत्यादि । प्रक्षरितः पज्भरिओ मृत्तिका पत्तनयो युक्तस्य टः मिट्टिआ ऋत
इत् कलोपः पट्टणं ।

धूर्तादिभिन्नेषु भवेत्तथा -

ष्टो ष्टः ष्टकारो गदितः सुधीरैः ।

स्युर्धूर्त मूर्तार्त-मुहूर्त-वार्ता

संवर्त-संकीर्तन-वर्तिकाश्च ॥५॥

र्तस्य टः स्यात् णट्टओ वर्त्मन् वट्टो नान्तत्वात् पुंसि हलो लुक् न लुक् सोर्
ओ । केवट्टो ऐत एत् इत्यादि । धूर्तादिस्तु धुत्तो मुत्तो युते ह्रस्वः । एवं परत्र अत्तो
मुहुत्तो वत्ता संवत्तो संकित्तणं वत्तिआ ।

आवर्त-कीर्त्ति अपि वर्त्तमानः

पूर्तिस्तथा वर्तिक कर्तरीट्टक् ।

वृन्ते टवर्गान्त स्तत ष्टकारोऽ^२

स्थिनान्वितो डः खलु भिन्दिपाले ॥६॥

^२धूर्तादौ आवत्तो कित्ती वत्तमाणो पुत्ती वत्ति ओ कत्तरी आकृतिगणोऽयं ष्टस्य
ठो वा यथा यष्टिः लट्ठी मुष्टिः मुट्टी अस्थिशब्दस्य स्थः ट्टः अट्ठी अन्त्यलोपः ।

^३विण्टो तालविण्टो इत्यादि । भिण्डवालो ।

स्याद्गर्त-सम्मर्दन-गर्दभे डं

वितर्दि-विच्छर्दि-रूपर्दके र्दः ।

ढो र्धग्धयोः स्याद्दिह चैषणोयो

न स्निग्ध-गावर्धन-निर्धनादौ ॥१०॥

गड्डो सम्मड्डणो गड्ड- [हो] विअड्डी विच्छड्डी कवड्डओ वर्द्धते वड्डड
प्राग् ढस्य डः । विदग्धः ^१विअड्ढो । स्निग्धादौ तु सिणिद्धो दुद्धो इत्यादि ।
गोवद्धणो णिद्धणो ।

(९) 1 mss. ष्टकारो for ष्टकारो. 2 mss. दद्याधं. धूर्ता. 3 n. वेण्टो तालवेण्टो.

(१०) 1 mss. विअड्डो.

पञ्चाशतः पञ्चदश स्रो च णो
 णो न्यज्ञयोर्हस्य तथैव चिल्ले ।
 स्तः 'वस्तम्बभिन्नेऽत्र भवेत् | थकारः]
 पतौ विभाषात्मनि च प्रदिष्टौ ॥११॥

पण्णासा स्त्रियाम् आत् हलो लोपः । पण्णरह । मनस्य पञ्जुणो । रावण्णा (?)
 इत्यादि । न्यस्य धण्णो 'अण्णो इत्यादि । ज्ञस्य पण्णा सण्णा इत्यादि । चिण्णं ॥
 स्तस्य स्तुतिः श्रुइ हस्तः हत्थो इत्यादि । 'स्तम्बं तु तम्बो मस्य लुक् । आत्मा अप्पा
 अत्ता च । पक्षे अप्पणो णो रक्ष्यते^४ ।

माहात्म्य-तादात्म्यपदे तु नित्यं
 पः कुट्मले कमस्य च साधनीयः ।
 फः ष्पस्फयोः स्पस्य च सिः क्वचित् स्यात्
 गोजिह्विका-गह्वरयो-र्भकारः ॥१२॥

माहृप्पं ताअप्पं । कुट्मले ट्मस्य पः स्यात् कुप्पलं तथा कमस्य पः रुप्पिणी
 रूप्पं इत्यादि । ष्पस्फयोः फः स्यात् पुप्फं प्राक् फस्य पः सप्फं इत्यादि । स्पस्य
 फसो फन्दणं इत्यादि । क्वचिदिति प्रतिस्पद्धः 'पडिसिद्धीति । गोजिब्बिआ
 गब्भरो ।

रस्तूर्य-पर्यन्तक-धैर्य शौटी-
 र्याश्चर्य-सौन्दर्य समे खलु र्यः ।
 सूर्य विभाषा कथितः सुधीरैः
 रिअस्त चौर्यादि- [षु] नित्यमत्र ॥१३॥

तूरं पेरन्तं धीरं सोडीरं अच्छेरं सुन्देरं 'सम-प्रहणम् आकृतिगणत्वसूचनाय ।
 सूरौ सृज्जो । चौर्यादियथा—

चौर्यं च शौर्यं च तथैव वीर्यम्
 आश्चर्यमप्यत्र 'पठन्ति केचित् ।
 पर्यस्त-पर्याणक सौकुमार्यं
 लोर्यस्य पर्यङ्कपदे विभाषा ॥१४॥

र्यस्य रिअं स्यात् चोरिअं मोरिअं वीरिअं अच्छेरिअं इति केचित् ।
 पर्यस्तादेर्यस्य लः स्यात् पल्लत्थो पल्लाणओ सोडमल्लो पल्लङ्कं पक्षे पज्जङ्कं ।

(११) 1 mss. स्तम्बभिन्ने, 2 n. सुम्भो for चम्भी, 3. mss. स्तापची. 4 n. वत्त्यते.

(१२) 1. mss. प्रति for पडि । (१३) 1. n. समयहणेन । (१४) 1. n. परन्ति (बदन्ति),

हो वाष्पे कार्षापणके हकारः

कुष्माण्डके स्त्रीविषये सदा ^१[स्यात्] ।

ष्मस्मक्ष्म एषां ^२मपरो हकारश्

^३श्नेः षण-स्नयो क्षणस्य च सत्यतो णहः ॥१५॥

ह्रस्य जीहा विहलो इत्यादि । वाष्पः वाहो अश्रुणि विषयेऽभिधानं^४ तेनान्यत्र वप्फो । ^५काहावणो कोहण्टो । ष्मस्य प्रीष्मः गिम्हो इत्यादि । [स्मस्य] विस्मयः विम्हो इत्यादि । [क्ष्मस्य पक्ष्मः] पोम्हो पम्हो । श्रस्य प्रश्नः पण्हो । षणस्य कृष्णः कण्हो विकर्षे कसणो । विष्णु वेणू इत्यादि स्नस्य स्नानं ण्हाणं विकर्षे^६ सिणाणं इत्यादि । क्षणस्य ऋक्ष्णं सण्हं कलोपः । तीक्ष्णं तिण्हं युते ह्रस्व इत्यादि ।

युक्तेषु पूर्व[स्य] भवेद् विकर्षः ।

श्लाघा-क्ष्मयो शाङ्गपदे च रत्ने ।

^१अतत् स कृष्णे तु पुनर्विभाषे-

ष द्वारपर्यन्तम् इहोपदिष्टः ॥१६॥

युक्तस्य पूर्ववर्गस्य अता सह विकर्षः स्यात् । सलाहा खमा सारङ्गो रञ्जणं कसणो पक्षे कण्हो द्वारपर्यन्तं विकर्षाधिकारः ।

श्री-ही-क्लान्त-क्रिया-क्लेश-म्लान-स्वप्नेऽर्ह-वषयोः ।

स्पर्शेर्गर्हे च हर्षे च नित्यं स स्याद् इता सह ॥१७॥

एषाम् इता सह विकर्षः स्यात् । सिरी ^१किलन्तो युते ह्रस्वः । किरिआ किलेसो । मिलाणं सिविणो ईषदादित्वात् । अत इन् अरिहो वरिसो फरिसो ष्यस्य फः रेफस्य विकर्षः । [गरिहा] हरिसो ।

भार्यादिके वाथ हल्लुग्^१ दशार्हे

क्वचिन्नवर्षारजनीमुखे तु^२ ।

स्नेहे विभाषा च भवत्यदिद्भ्यां

स्नाने तथा वहिपदे इता वा ॥१८॥

(१५) 1 n. [च] m. ष 2 n. मपरो हमासरो कारश् (मपरो हकारश्) 3 n. च अ मयो m. अ indistinct. 4 mss. विधानं. 5 n. क होवण. (१६) 1 n. अतोत् [अतत्].

(१७) 1 n. किलितो for किलन्तो, (१८) 1 mss. ०ग् for ०ग्. 2 mss. ष.

भार्यादौ इता वा विकर्षः स्यात् । भारिआ पक्षे भञ्जा दसारो हलुकि न रेफस्य द्विः । वस्सा-रअणीमुहं अन्यत्र वरिसा इता विकर्षः । “अता सणेहो-वि इता सिणेहो । पक्खे-वि णेहो २चिह्नं होन्ति ३चिण्हं । अता सणाणं पि इता सिणाणं ४ण्हाणं पि ५साकल्लमतं ६वितिण्णं ॥” वरिहो पक्षे रलुकि वही हस्य न द्विः ।

ईता सह ज्या पदे एवं वाच्यो
वा पञ्चतन्वीसदृशे सहोता ।
कश्मीर-वेश्म-स्मर-घस्मरादौ
द्वारे पुनर्वा द्वयोरुलुगत्र ॥१६॥

जीआ पद्यादेरुता विकर्षः स्यात् । वा शब्दा[त्] प[द]मं व्यवस्थितविभाषया पउमं पक्षे पोम्म अत उन् । तणुई गुरुई पडुई वलोपः । कसुमीरो वेसुमो १नामत्वात् पुंसि सोर् ओत् हलो लोपः । सुमरो २घसुमरो दुवारं पक्षे दलुकि वारं वलुकि दारं ।

इति प्राकृतकल्पतरौ [एकोन]विंशतिकुसुमैयुक्तस्तवकः ॥

[चतुर्थस्तवके द्वित्व-विधानम्]

१लुकशेषवर्णस्य भवेद् अनादे-
द्वित्वं तथा २कादिविधेरपीह ।

नीडादिके चाथ पुनर्बिभाषा
समास-सेवादिषु साधनीया ॥१॥

एषां द्वित्वं स्यात् । भत्तो पसत्तो इत्यादि । ३कादिविधेस्तावत् मउकं ४हत्थो इत्यादि । अनादेः किं ५थम्भो मसाणं नीडादेस्तावत् णेड्डं जोव्वणं

I n. पक्षे 2 n. चिन्न 3 n. चिन्नम् 4 n. ण्हाणं 5 n. साकल्लमतं 6 n. वितिण्णं ।

(१६) I n. नामत्वात् पुंसि सोर् ओत् हलो लोपः 2 n. वेसुमरो ।

(१) I n. वर्णस्य. 2 n. कौऽधि 3 n. कादिविधेस्तावत् 4 m. हत्थो n. हत्थो 5 n. खत्त समासम् for थम्भो मसाणं.

इत्यादि । यत्र यत्र पूर्वलक्षणविषयो द्विरुक्तिश्च श्यते तत्र [तत्र] नीडादित्याद् द्विरुक्तिः ।
उत्तरिज्जं करणिज्जं इत्यादि । समासे यथा ^५णइस्सोत्तं णईसोत्तं णइग्गामो णईगामो
इत्यादि । सेवादिर्यथा—

सेवेश्वरौ ^१ पूष्यमिहैकमत्र

विश्वास-पक्काशिव-दुःखिता स्युः ।

तैलोक्य-दैवाश्वक-कर्णिकाराः ^२

सस्यं च कौतूहलम् एवमादि ॥२॥

सेव्वा सेवा इस्सरो ईसरो पुस्सो पूसो एक्कं एकं विस्सासो वीसासो पिक्कं
पिअं । अत इत् असिब्बं असिबं दुक्खिअं दुहियं तेलोककं तेलोकं देव्वं दइब्बं अस्सओ
आसओ अयुते आन् नित्यं कणिआरो काणिआरो सस्सं सासं अयुते अत आत् ।
^३कोउहलं कोउहलं आदिशब्दात् ^४खाणू खण्णु इत्यादि कचिदप्राप्तिप्राप्तिविधिरयम् ।

द्वित्वं मतं प्राकृतशासनानां

पदात् पदादावपि ^१ लक्ष्य-दृष्ट्या ।

न स्यात् पुनस्तद् ^२ रहयोरभीष्टं

ज्ञादेश्च ^३ आडोऽथ परस्य बिन्दोः ॥३॥

[द्वित्वम् | ^३प्पिअ[प्प]तत्त-प्पसुद्ध-प्पाणं इत्यादि । धीरं ^४जोहा लुक्-शेषस्य
न द्विः एवं संखा सुंखं आणा आणत्तो इत्यादि ।

^१द्वितीयस्य द्वितीये च वर्गस्य प्रथमो भवेत् ।

^२चतुर्थस्य चतुर्थे च तृतीयस्तत्र क्रमादिह ॥४॥

रुक्खो वग्घो वच्छो वज्झो छट्ठी ^३वड्ढो इत्थो ^४हड्ढी पुप्फं गब्भो
इत्यादि ।

इति प्राकृतशासने चतुर्भिः कुसुमैर्द्वित्वस्तवकः ॥

5 m. णईसोत्तं णईसोत्तं णईगामो णईग्गामो.

(२) 1 mss. पूष्यमिके (है. m.) कमित्ते 2 mss. मे (m. दे) वार्ककर्णिकायां (n. दैवाश्वकर्णिकारः)

3 m. कौतूहलं कौत्तुहलं. 4 m. खाण्णु.

(३) 1 n. लक्ष्यदृष्ट्या (लक्ष्यदृष्ट्या). 2 n. परिनिष्टं (रमोष्टम्), 3 n. आडा [×]

3 mss. एप्पिएतत्तोप्प (m. त) सुद्धप्पणम् 4 mss. जहा (४) 1 n. द्वितीयः स द्वितीयश्च

2 n. चतुर्थस्य चतुर्थो च (चतुर्थैः स चतुर्थश्च) 3 n. वड्ढो. 4 n. हड्ढी for हड्ढी

[पञ्चमस्तबके सन्धिविधानम्]

'अज्लुग् विभाषाबहुलं भवन्ति
सन्धावचां रूपमिहाभिधास्ये^२ ।
ह्रस्वोऽपि दीर्घं क्वचिदप्यभीष्टो
ह्रस्वेऽपि दीर्घः क्वचिदूहनीयः ॥१॥

^३जहासुहं ^३जहसुहं जउणअडं जउणाअडं णईसोत्तं णइस्सोत्तं कण्णउरो
कण्णऊरो इत्यादि । वेणूवणं वेणुवणं इत्यादि--

उत्तं मभिन्ने प्रथमे क्रमेण
द्वयोश्च वातो न पुनर्द्वयोश्च ।
ध्ये मध्यमे स्तेऽपि च सप्तपर्णे
वदन्ति धीराः खलु तद्वदित्थम् ॥२॥

प्रथमे मभिन्ने प्रथे अत उत्तं क्रमेण धीरा वदन्ति । पुढमं पढुमं पुढुमं न पुनर्द्वयोश्च
पढमं । मध्यमं मज्झिमं पक्षे मज्झिमं । सप्तपर्णं छत्तिवण्णो छत्तवण्णो पस्य वः
रेफलोप इति ।

परेण पूर्वेण च ^१सार्धमाहु-
रिक्तो ^२गुणं क्वापि ^३पदेषु धीराः ।
दीर्घस्य संयुक्त-परस्य ह्रस्व
^४एओऽपि संयुक्त-परे च ह्रस्वः ॥३॥

^५कण्णिआरो [कण्णेरो] कण्णऊरो कण्णेऊरो^७ । राएसी राअइसी इत्यादि ।
क्वित्ती अप्पा इत्यादि । वररुचिस्तु दीर्घादिषु विकल्पयति । दिग्घो दीहो वग्घो वाहो
^८इत्याद्युदाजहार च । तन्नेच्छन्ति अपरे । [भोत्तव्वं] मुद्धप्पणं इत्यादि ।

^१सकारसंयुक्तलुकीह दीर्घं
पूर्वस्य नित्यं विदुरुत्सुकादौ ।
निरुत्सुकादौ स्थितिरेव तस्य
पुनः पदे वापि र उक्त ^२वाद्दौ ॥४॥

ऊसुओ निरुसुओ ^३पुणरुत्तआ पुणोत्तआ च ।

(१) 1 n. यङ् (अज्) 2 n. ०विधास्ये, m. ०भिधास्ये 3 n. ०संखं for ०सुं
(२) 1 n. ०मान्त for ०माह 2 n. गुणः 3 mss. पदेषु for परेषु 4 mss. एत्ति (एओदि)
5 n. कखरओ 6 mss. add कखउरो कखऊरो 7 n. इत्याद्युदाजहार. 8 m. तुत्तप्प,
n. तुत्तप्पं (४) 1 n. संसार (शकार) 2 n. भाद्दौ for वाद्दौ. 3 mss. पुणरुत्तमा (m. चा) पुणरुत्तआ.

अदुर्जनादौ तु विसर्जनीय-
युतोपसर्गस्य वदन्ति दीर्घम् ।
भवेद् दुकूलम्य दुअल्लअञ्च
तथा दुऊलञ्च दुउल्लअञ्च ॥५॥

दूसिक्खिअं । दूसिविणं । दुजनादौ तु दुज्जणं ^१दुस्तरं दुत्तरं इत्यादि ।
दुअल्लअं दुऊलअं दुउल्लअं ।

बहिः पदस्यापि तथा निरुक्तं
वा वाहिरं स्याद् वाहिरं वही च ।
अतो विसर्गस्य सरोजकादौ
ओत्वं वदन्त्यत्र भवेद् विभाषा ॥६॥

वाहिरं वहिरं वही च । सरोजं सरजं सिरोविअणं [सिरविअणं]
इत्यादि ।

इतेः पदान्तस्य सदा भवेत् च्छिस्
^१तस्मिन्ननुस्वारं लुगप्यभीष्टः ।
अपेः पदान्ते ^२विम् उशन्ति नित्यं
धीरा ^३अनुस्वारपरस्य पि च ॥७॥

^४कण्हो-त्ति गोवि-त्ति ^५धणं-ति ^६मज्झं-ति ^७अनुस्वारं लोपः । विप्पो-वि
अग्गी-वि धणं-पि तुमं-पि ।

^१ऊत्वं ^२विकल्पेन भवत्युपस्य
तथा भवेद् ओत्वमवापयोश्च ।
रहो महाराष्ट्रपदे विवृत्ति
वाराणसीत्यत्र रणोरपि स्यात् ॥८॥

उपहसितं ऊहसिअं उअहसिअं ऊहामिओ [उअहामिओ] उअहासाविओ
उहासाविओ अवहसिओ ओहासाविओ ओहामिओ इत्यादि । ^१महारट्टो मरहट्टो
[वाराणसी वाणा] रसी ।

(५) १ n. दुगु' for दुस्तरं. (७) १ n. तस्य द्वित्वं स्वरे १ गद्याभिष्टः for this foot,
2 n. (वियुजन्ति). 3 n. अनुस्वारपदस्य 4 n. कण्हा-त्ति गोपि-त्ति. 5 n. धण-त्ति. 6 n. मज्झं
7 n. खलु सारि for अनुसारे (८) १ mss. उत्तं 2 n. विकल्पितं. 3 n. महाराटे महारसी.

तथा करेण्वां ^१च तयोर्विधेया

^२लनोस्तु आलाणपदे विभाषा ।

इलौ भवेतां मलिने लिनोवां

दत्ते-डाहो ^३दक्षिणे आयतश्चात् ॥६॥

कणेरु आणालं पक्षे आलाणं मइलं मलिणं ^४डाहिणं दच्छिणं ।

घरं गृहस्याप्यतौ तु नित्यं

^५वहो भंआवत्र बृहस्पतौ च ।

लोपो हरिश्चन्द्रसमेषु शस्य

संख्यायुक्ते यस्य परेण सार्धम् ॥१०॥

घरं पतौ गहवई भयप्पई हरिअंदो तेतीस तेरह ।

उडुम्बरे दोस्तु विभाषितोऽयं

तथा जकारस्य च भाजनेषु ।

कालायसे यस्य ^६किशाल्लये च

भवेदत्रा वस्य च यावद्दादौ ॥११॥

उम्बरं पक्षे उउम्बरं भाणं भाअणं कालासं कालाअसं किसलं किसलअं किशलय
शब्दस्य य-लोपो यावतः जा जाव [तावतः] ता ताव ।

हलो लुगन्तस्य ततः स्त्रियाम् आत्

विद्युत्तडिद्भ्यां न पुनर्भवेद् आत्' ।

रा रः लुधो हः शरदोऽप्यकारां

दिक् प्रावृषोः सांऽप्सर आयुषोवा ॥१२॥

सरो वहिं जतिं (?) वाआ अप्पा जोई इत्यादि ततो हल् स्त्रियामात् । आभि
अन्त्यस्य हलो ल्क् पडिवआ विज्जू तडी गिरा धुरा । ल्व् वाध्यते एवं परत्र छुहा
मरओ तस्य ^७अकारः । दिसा पाउसो अच्छरसा अच्छरा चिराउसो चिराउ ॥

(२) 1 n. नरयोर्विधेया for च तयोर्विधेया 2 n. लनोस्तु आलाण० 3 n. दक्खदाही

4 n. आयतश्चात् (शब्दतश्च) 4 n. दाहिणं (१०) 1 mss वहोर्विआ for वहोभंआ 2 n. सार्ध

(११) 1 n. किसलये (१२) 1 mss. om आत् 2 n. कोवः for चकारः

प्रावृट् शरत् पुंसि तथा न-सान्ते
षण्डे नभः प्रेम-शिरो-धनूसि ।

^२पुं षण्डयोः स्युर्गुण-लोचनाद्याः
प्रश्नावटौ त्रिष्वपि ^३संप्रयोज्यौ ॥१३॥

पाउसो सरओ जक्खो ^४रक्खो इत्यादि । सरो पओ इत्यादि । णमं पेम्मं सिरं
धणुं गुणो गुणं लोअणो लोअणं पणहो पणहं पणही अअडो अअडी अअडं इत्यादि ।

स्त्रियां ^१विभाषात्ति च रश्मिपृष्टे
कश्मीर सीमैमनि च सदोष्णा ।

बिन्दोस्तु लुक् ^३विंशसमेषु नित्यं
दीर्घस्तथादेरिह संविधेयः ॥१४॥

अच्छी अर्च्छि ^४रस्सीए ^५रस्सिणा पुट्टी पुट्टुं कसुमीरी सीमआ ^६पडिमआ
^७उम्हआ वीसा तीसा विंशत्रिंशतो बिन्दुलोपे आदेर्दीर्घः ।

मो ^१बिन्दुरन्त्यन्तु भवेच्च नित्यं
बिन्दोरचि स्याद् इह वा मकारः ।

मांसादिके वा स्थितबिन्दुलोपो
नित्यं पुनः संस्कृत-सिंहतुल्ये^२ ॥१५॥

वच्छं मणिं इत्यादि । ^३मंसं मासं एवं कहं कहं णूण णूणं वच्छेहि वच्छहि
वच्छेसु वच्छेसुं [फुरिसाण] फुरिसाणं वणाइ वणाइ इत्यादि । यत्र कुत्रापि वृत्तभङ्ग-
भयात् क्रियमाणबिन्दुर्लोप्यो भवति, यत्र नास्ति तत्रापि भवति । संस्कृतं सक्कअं
^४सिहः सीहो ।

^१ङणोस्तु बिन्दुर्हलि नोऽपि अस्य
^२वर्ग्यान्त वा [स्याद्] ^३ययि ^४सम्भवादौ ।

ऋ ऋ लृ लृ ^५ऐङ तथा अओ च
शषौ विमर्गश्च न सन्त्यमुषाम्^६ ॥१६॥

ङ[ण] न आं हलि बिन्दुः स्यात् । अंगः संघः अंकः वंचणीयाइ विभ्रः
पक्षे अङ्गः सङ्गः वञ्चणीआहं विञ्ज इत्यादि । ऋ ऋ लृ ऐ[ओ] चां विमर्गस्य च सर्वत्रा-
प्रयोग^७ । शेषानां स्वातन्त्रेण संयोगादौ स्यादेव ।

(१३) 1 n. न-सान्तौ. 2 n. पुंस्त्रीवयोः 3 mss. संप्रयोज्यै (०योज्यौ). 4 n. वक्खो
5 n. षण्डं (१४) 1 n. विभाषात्ती. 3 n. वंश समेष. 4 n. रस्सीए 5 n. रस्सिणा
रसिणि 6 n. पडिमा 7 mss. सदम्हआ.

(१५) 1 mss. भवत्यन्त भवेच्च (चन्तास्य भवेच्च) 2 n. अन्त्ये for तुल्ये 3 mss. मासं for
मंसं. 4 n. सिंहे. (१६) 1 n. ङणोस्तु for ङणोस्तु. 2 mss. वर्ग्यान्तु 3 mss. यदि.
4 n. सञ्जरादौ 5 mss ऐङअपरौ (n. यवौ) 6 mss सन्ताम्युव्यत् 7 सर्वत्र प्रयोगः.

बिन्द्वागमो वक्रपदादिमध्ये

वक्रं पशु-स्पर्शन-दर्शनाद्याः ।

तलस्तु दा त्वस्य क्षणं च भावे

कुत्रापि लुग् वस्य पुनर्विभाषा ॥१७॥

वंकं पंसु फंसणं दंसणं आदि शब्दात् माणंसिणी इत्यादि । पीणदा पीअदा
इत्यादि पीणत्तणं पीअत्तणं कुत्रापि कइत्तं कइत्तणं च ।

आल्विल्ववन्ता मतुपा निरुक्ता

^१ आलेत्तमन्ता अपि षड् भवन्ति ।

हनुमदादौ हणुमादयः स्युस्-

तत्रैव क्वचिद्धणुमन्त ^२आदेः ॥१८॥

णेहालु णेहिल्ल णेहवन्त णेहाल णेहित्त णेहमन्ता हणुमा हणुमन्तो ।

लज्जालुकादावुदित स्त्रियामिन्

^१ मालावई संस्कृतसंप्रदायात् ।

स्वार्थे मतौ केवलमल्ल-एल्लौ

शाकल्य माण्डव्यमते हकारः ॥१९॥

लज्जालुहणी ^१ मालावई इत्यादि । स्वार्थे एकल्लं । पुत्र एव पुत्तहो ।

^१ क्षत्रादिणी स्त्रीविषये निरुक्ता

लः ^२ पीतत्रियुद्धरितादितो वा ।

रः स्यात् ^३ सुखादावपि ऊहनीयो

वृन्दे दकारस्य भवेदधो रः ॥२०॥

खत्तिणी पीअलं पीअं विज्जली विज्जू हरिअलं हरिअं सुहरं सुहं वृन्दं वन्दं ।

^१ सम्बन्धमात्रे इम-इल्ल एतौ

^२ तस्येदमार्थे पुनरुल्लमाहुः ।

कुत्सानुकम्पादिषु को निरुक्तो

^३ मय द्वित्वं स्यान् मइअं मअं च ॥२१॥

^४ सम्बन्धे धरिमो धरिल्लो इदमर्थे धरुल्लं । कुत्सायां चण्डालओ ^५ वल्लहआ

^६ मम । णारीमइअं णारीमअं ।

(१८) 1 m. अवेत्तवन्ता. 2 m. आदिः. (१९) 1 mss. मालावई (माणावई)

(२०) 1 mss. क्षत्रादिणी (क्षत्रादिणी) 2 n. पीतत्रियुत् क्वचिदुत्तितो 3 n. सुखादयोऽपि

(२१) 1 n. सहजमात्रे 2 n. कुत्सा कल्पितेषु [तु] 3 mss. मयद्वित्वौ. 4 n. सहजे

4 n वल्लहओ 6 n. मर्मणोवीसइ एवीसअं.

¹अवन्तमत्र जरतो वदन्ति

शीले तृणं नित्यमिरं सुधीराः ।

²त्वा ल्यव्-विधौ स्याद् इअ तूण ऊणम्³

⁴उआणमप्यादिशतीह कश्चित् ॥२२॥

⁵गअवन्तो पठवन्तो इत्यादि । शीले "भमिरो स्त्रीयां भमिरी इत्यादि । घेतूण
⁷काउण सोउआण इत्यादि ।

¹त्वार्थे [तु तुं] शंसन्ति केऽपि धीरा

शाकल्य-माण्डव्यमते विलोक्य ।

आरस्तु मध्यादिकेषु विभाषा

प्रयोगतः सन्धिविधौ निरुक्ता ॥२३॥

²दट्ठं खणं मे णअणं ³फलिलं । मज्झआरो मज्झारओ ।

द्रंष्टादिषु स्युर्बहुलं त्वमुष्मिन्

दाढादयश्चात्र निपातनेन ।

दाढा ध्रुआ एण्हि णडाल-गोसो

कन्दोद्व-मामी पिउसी च गोला ॥२४॥

द्रंष्टायां दाढा दुहितरि ध्रुआ इदानीं एण्हि ललाटे णडालं प्रत्युषे गोसो उत्पले
कन्दोद्वं मातुल्यां मामी पितृस्वसरि पिउसी गोदावर्यां गोला इत्यादि ।

ततद्देशीय- ¹प्राकृतं निपातनात् सिद्धं । यलक्षणेनानुत्पन्नं तत् सर्वं निपातनेन
सिद्धमिति कात्यायनादयः । एवं ²अशोकमाल्यं सोअमल्लं सोमल्लं अणुकारं अण्णुआरं
अण्णारं जयकारः जअकारो जोक्कारो जयक्कारो इत्याद्यूहनीयम् ।

वाच्यं संस्कृतवत् पुर-दूर-कला-मालाऽ बला-कोमलं

हाला-चामर-भाल-काल-कमला-¹कीलाल-तूलाखिलाः ।

लीला-केलि-² तमाल-सुन्दर-खल-वाला-मूला-लालसा³

हेला-काहल-गोल-तुङ्ग-कलह-गोविन्द-रामादयः ॥२५॥

(२२) 1 n. अरन्तं 2 n. काल्य. m. काल्यप्. 3 n. उण. 4 n. तुआणम्० for उआणम्०
5 n. गअरन्तो, पठरन्तो. 6 n. भमिठ, 7 mss. कउण.

(२३) 1 mss, क्कार्षेणसंश्रुति (n. क्कार्षेणसं शसति) 2 n. पट् for दट्ठं 3 n, फलिलं for
फलिलं. (२४) 1 n. प्रोक्त (प्रोक्त) for प्राकृत. 2 n, अशोक माल्यं for अशोक माल्यं,

(२५) 1 mss. कीलालावलाखिलाः (n. कीलाल गण्डामिलाः). 2 n. तमा for तमाल, 3 n.
मूलोल सा (मूल लीला लसः)

हरि हर-सुर-भीमाश्रण्ड-भङ्गो पुरारिः

^१कर-खर-तरलं स्यात् ^२शङ्करो वेणु-रेणुः ।

गुण-गण-पण-हासा ^३मण्डलं मण्ड-खण्डं

^४वरुण-तरुण-धीर-साल-देहादिकाद्याः ॥२६॥

^१ठेरादयो मता देश्या ^२स्थविराद्यभिधायिनः ।

^३तथानुकरणे शब्दाः प्रायो ^४भ्रणभ्रणाद्यः ॥२७॥

इति प्राकृतकल्पतरौ ^५सप्तविंशतिकुसुमैः सन्धिस्तवकः ।

[षष्ठस्तवके सुबन्तविधानम्]

न ^१सुप्तिङां द्वित्वमिह ^२प्रयोज्यं

तथा चतुर्थी न कदाचिदेव ।

द्वित्वे बहुत्वं परियोजनीयं

षष्ठी चतुर्थ्यामपि योजनीया ॥१॥

सुप्तिङौ प्रत्याहारौ । सुप् । ^३सु औ जस् । अम् औ शस् । टा भ्यां
भिस् । डे भ्यां भ्यस् । डमि भ्यां भ्यस । डस् ओस् आम् । डि ओस्
सुप् ।

स्याद् ओद् अतः सो- ^१र्जसि आञ्च शस्येल् ^२

लुग् जस्-शसो वा तु डि-^२भ्यश्-डसीनाम् ।

^३डेर् इष्ट ए च णं सदा तु टामोर्

दीर्घो डसावामि तथा भ्यसि स्यात् ^४ ॥२॥

वच्छो भुअङ्गो ^५वसहो मुइङ्गो वच्छा भुअङ्गा ^६वसहा मुइङ्गा [वच्छे, भुअङ्गे,
वसहे, मुइङ्गे, वच्छे वच्छेण, वच्छाण] ।

(२६) १ n. करत्वत् (तरुण) वणः. २ n. गन्धारी for संकरी. ३ n. मण्डलामण्डमण्ड
४ n. वरुणतरुपरि रशोना देहादिकाद्याः.

(२७) १ n. देवादयो. २ n. तु विवाद्यविधायिन् for स्थविराद्याभिधायिन. ३ n. अथालुकरेणः.
४ n. भ्रण भ्रणाद्यः. ५ mss. om. सप्त.

(१) १ mss. सुप्तिङ्. २ m. प्रयोज्य, n. प्रयुज्य. ३ आसु for सूची. ४ n om. ची.

(२) १ n. यमि आञ्च. २ n पुंसि for शस्येन्.

भिसु सु [षो] रित्यत्र सदा भवेद् एद्

अमस्तु सर्वप्रकृतेश्च बिन्दुः ।

ततो भिसो हिं च उसे दुदोहि-

हिनतो च सुन्तो भ्यस एव नित्यम् ॥३॥

वच्छं जइ पेच्छइ । वच्छ कीस(?)वच्छेहिं वच्छाहिनतो वच्छासुन्तो ।

भवेन उसः स्सश्च ततो णम् आमो

डर्मि सुपः सुः कथितः सुधीरिः ।

दीर्घं सुभिसुपस्विदुतोस्तथा णो

डसि-डसाविति सदा वदन्ति ॥४॥

डसि वच्छस्स आमि वच्छाणं [वच्छाण] ^१वा डेर एत्वे वच्छे सन्धौ ऐत एत् ।
^२पक्षे वच्छम्मि । सुपि वच्छेसु । एवं मुअङ्गादयः । अग्गी वाऊ ।

जसो ^१लुग् वो च तथा भवेद् ओ

ओ वो परे त्वल्-लुकि दीर्घ इष्टः ।

षडत्र रूपाणि जसि वदन्ति

टा णा शसो णोऽथ डसिडसोर्वा ॥५॥

“अग्गी वणे लग्गइ ^२तत्थ वाऊ । जलन्ति अग्गी विउणन्ति वाऊ । कीलाणमज्झे करिओ विसन्ति । ^३गसन्ति पोम्मं करिवो जलेसुं । मअङ्गए केसरिणो जलन्ति । वणे तहा केसरिओ भवन्ति । धाअन्ति केसरिवो मअङ्गअं । एतानि सर्वाणि वदन्ती-दुत्त्वात् ।” अमि अग्गि वाउं । शसि अग्गिणो वाउणो णो वर्जनात् वाउणो न दीर्घ । टा परे अग्गिणा वाउणा । भिसि अग्गीहिं वाउहिं । डसि अग्गिदु वाउदो अग्गीदो वाऊदो अग्गीहि वाऊहि । भ्यसि अग्गीहिनतो वाऊहित्तो अग्गीसुन्तो वाउसुन्तो आमि अग्गीणं वाऊणं । डो अग्गिम्मि वाउम्मि । सुपि अग्गीसुं वाऊसुं ।

स्त्रियाम् उदोताविह ह्रस्वतोऽपि

नित्यं शसो वा तु जशश्च लुक् स्यात् ।

ह्रस्वोऽमि टा-डस्-डसि डीति एषाम्

इदेद्दात् स्याद् विधिरक्रमेण ॥६॥

3 mss डेरिण्णैवा च (n. डेरिणम् एता). 4 mss. तथा भ्यासि स्यात् for जसि शङ्घि स्यात्. 5 mss.

वसन्धौ. (४) 1 mss. वाणो वै for वा डेरिण्णै. 2 mss. put before this सन्धौ ऐत एत्.

(५) 1 m. लुगो. n. णुणो for लुग्गो. 2n. तथा. 3 mss. गायन्ति for गसन्ति.

सौ माला णई वाऊ जसि मालाउ मालाओ पक्षे लुक् माला च एवं णईओ लुक्पक्षे णई । वहुउ वहुओ लुक्पक्षे वहु । गामणीउ गामणीओ लुक्पक्षे गामणी । अमि मालं णईं वहुं गामणिं । शसि मालाउ मालाओ णईउ णईओ वहुउ वहुओ गामणीउ गामणीओ । टे मालाइ मालाए आतोऽनदातो । णईइ णईए [णईअ] णईआ । वहुइ वहुए वहुअ वहुआ ।

^१ भिस्यादिषु त्रिष्वपि रूपमित्थं

नात ^२ स्त्वदातो पुनरेदितौ च ।

नपुंसके सोरुदितोऽत्र बिन्दु

रिं जस्शसो ^३ दीर्घमपीच्छतीह ॥७॥

भिसि मालाहिं णईहिं गामणीहिं । डसि मालाइ मालाए णईइ णईए णईअ णईआ । वहुइ वहुए वहुअ वहुआ एवं डसिड्योः । भ्यसि मालाहिन्तो मालासुन्तो णईहिन्तो णईसुन्तो वहहिन्तो वहुसुन्तो । आमि मालाणं णईणं वहुणं । सुपि मालासुं वहुसुं गामणीसुं । वणं वणाइं दहिं दहीइं मण्डं मण्डाईं ।

केचिन्निकारः कचिदप्यभीष्टो

नामन्त्रणे बिन्दुः सोरो त्वो दीर्घोः ।

^१ स्युरात एत्थं प्रवदन्ति धीरा

^२ ईतस्तथोतश्च सदैव ह्रस्वम् ॥८॥

अच्छीणि ^३ पेच्छह कुरङ्गस्स । हे दहि हे महु हे वच्छ हे अग्गि हे वाउ हे माले हे णई हे वहु ।

सुप्यन्त ईदाद् बहुलं च नाम्नः

^१ किमो यदश्चात्र तदः सुवर्जे ।

आद् एव कुत्रापि भवेत् प्रियादौ

^२ माणंसिणीत्यादिषु नित्यमीत् स्यात् ॥९॥

छाही छाहा ^३ राही राहा इत्यादि । का जा सा पक्षे कीउ कीओ जीउ जीओ तीउ तीओ सुवर्जे इति ^४ किं टादौ ^५ तु कीइ कीए कीअ कीआ इत्यादि नदीवत् । बहुलप्रहणात् आदेरपि ^६ आण ईत् एवं ^७ मणंसिणीत्यत्र ईदेव नात् ।

(७) 1 mss. तस्यादिषु 2 n. अदातो. 3 mss. दीर्घम् अदिषतीह. (८) 1 n. पुरात. 2 n. इतस्तथोतश्च. 3 n. पेच्छइ x x हे. m. पेच्छइ पुरङ्गस्स हे. (९) 1 n. किं तद्यदश्चेत् तवः. 2 n. मणंसिणीत्यादि (n. नित्यम्). 3 n. वाही वाहा. 4 mss. add का जा सा cancelled.

^१आरस्त्वृदन्तस्य ऋतः सुपीह
उद्वाङ्सौ टे जसि ङस्ङ्सोश्च ।
स्याद् भ्रान्तृ-जामात्-पितृष्वरोता^२
वामन्त्रणे स्याद्दि । वं । विभाषा ॥१०॥

कत्तारो जसि कत्तारउ पक्षे कत्ताओ उदन्तवत् । अमि कत्तारं । शसि
कत्तारउ पक्षे कत्तुणो । टे कत्तारेण उति कत्तुणा । भिसि कत्तारेहिं । ङसौ ^३कत्तारा
कत्तारादु कत्तारादो कत्ताराहि उति कत्तुणो शेषा अदन्तवत् एवं भ्रात्रादयः^४ ।
^१भ्रात्रादयस्तु भाअरो भाउ भाआ एवं जामाअरो जामाउ जामाआ पिअरो पिउ पिआ
आमन्त्रणे हे भाआ हे जामाआ हे पिआ । धणं पिआ देहि वि मे सिणेहं
इत्यादि ।

मातुर्भवेदात् सुपि नित्यमत्र
यातुर्नान्दुर्दु हितुश्च बोध्यः ।
सौ राङ् ^१आ ओ कथितोऽथ टा णा
जस्-शस्-ङ्सां णो णममो णमामः ॥११॥

माआ मालावत् । एवं जाआ णणान्दा दुहिआ । राआ जसि राआणो ।
आमि राआणं शसि राआणो ।

वामन्त्रणे सोरपि विन्दुरत्र
णो जस्-जसोश्चामि णं संभवत्यात् ।
द्विः प्रा ^१ङ्सादेशविधौ जलुग्वा
अद्वित्वपक्षे पुनरित् सदैव ॥१२॥

हे राअं हे राआ । जसि राआणो अमि राआणं शसि राआणो टे रण्णा अद्वित्व-
पक्षे ई राङ्णा कअं भिसि राएहिं ङसि रण्णो । राङ्णो वित्तं आमि राआणं ।

^१वादन्तवद्राजपदस्वरूपं
द्वित्वे विवर्जं खलु राजवत् स्युः ।
^२पुंस्यान आदेश इहाद्यनश्च
तथात्मनोऽप्पाण इहेति वा स्यात् ॥१३॥

(१०) 1 mss. तुदस्य for सुदन्तपरस्य. 2 mss. °पितृसुरोताव् for पितृष्वरोता. 3 mss.
add कत्तारा befor कत्तारा. 4 mss भर्त्रादयः (११) 1 n. प्रात् ×.
(१२) 1 mss.तरिसौ जल्लखा.

वाऽदन्तवद् इति राओ राआ राअं राए राण राणहिं इत्यादि । द्वित्वे ण्णं वर्जयित्वा राजवत् । अप्पाणादेशभावपक्षे आत्मनः पदानि ^४ज्ञेयानि । यथा अप्पा हे अप्पं हे अप्पा अप्पाणो अमि अप्पाणं शसि अप्पाणो । टे अप्पाणा भिसि अप्पाहिं ङसौ ^५अप्पाउ अप्पाट्टु अप्पादो अप्पाहि । भ्यसि अप्पाहिन्तो अप्पासुस्तो ङसि अप्पाणो आमि अप्पाणं ङौ अप्पेम्मि सुपि अप्पासुं । एवं ब्रह्माद्याः अप्पाणादेशो वा रूपानि वच्छवन् ।

पद् संज्ञकेभ्यस्तु जसः शसोलुक्

नादेशमापोऽथ षष्चञ्जअश्च ।

ञा तु स्त्रियां स्यात् खनु भिस् सुपोश्च

पञ्चादिकेभ्यस्तु तयोर्भवेदात् ॥१४॥

कइ पञ्च छअ सत्त अट्टु णअ अदन्ताभावात् ^३न आत् एञ्च । कइहिं पञ्चहिं छअहिं सत्तहिं अट्टुहिं णअहिं भ्यसि कइहिन्तो कइसुन्तो पञ्चहिन्तो पञ्चसुन्तो इत्यादि । आमि । कइण्णं पञ्चण्णं इत्यादि । सुपि कइसुं पञ्चसुं इत्यादि । शाकल्यमतं स्त्रियां पञ्चाहिं पञ्चेहिं च इतीष्यते पञ्चहिन्तो । पञ्चण्णं पञ्चासु पञ्चसुं । इति च । षस्तु-भिस्-सुपोः छा च । छअ चिट्ठन्ति छअ पेच्छ । भिसि छआहिं छएहिं छाहिं भ्यसि छआहिन्तो । आमि छअण्णं । सुपि छआसुं छसुं छीसुं इति च ।

सर्वादिकेभ्यो जस एभिहक्तो

म्मिथो तु डेः स्सि च भवन्ति तेभ्यः ।

किं यत्तदृष्टा इदमेतदश्च

वेणाम एसि ङस आस एभ्यः ॥१५॥

जसि सव्वे डे सव्वम्मि सव्वत्थ सव्वस्सिं शेषं वच्छवत् । सर्वादयो यथा सर्वं विश्व पर एक इतर इतम यतर यतम उत्तर उत्तम अन्य अन्यतर पूर्व दक्षिण द्वितीय तृतीय किं यद् तद् एतद् इदं ^१प्रभृतयः । किमः कोऽप्रे वक्ष्यते । सौ को जसि के अमि कम् शसि के टे कइणा बाहुल्यात् किणा केणा पक्षे केण ।

ङसेस्तु दा ^१त्तो च ङस किमादेः

स्सा से द्वयः स्त्रीविषयेऽथ ङांहे ।

^२आणा च आहे च ^३इआ च आणे

तदो ङसेरो भिसि टाम् इ णश्च ॥१६॥

(१३) 1 m. व. दन्तवद्राज०. 11. वापि ए० दं. 2 mss. पदार्थ(१) ना. 3 n. लट्ठ for एणं.

4 n. x याणि. 5 m. om. this. (१४) 1 n. षट्शब्दकेभ्यस्. 2 n. नसापो.

(१५) 1 n. प्रकृतयः. (१६) 1 n. तो for त्तो. 2 n. अला for अणा. 3 n. इआ for इहा.

भिसि केहिं । डसौ कदो कत्तो । भ्यसि काहिन्तो कासुन्तो डसि काम
 कस्स आमि केसिं काणं डो कम्मि कत्थ कस्मिं कहिं । काले काणा काहे कइआ
 सुपि केसुं । स्त्रीविषये बाहुल्यात् कादौ मालावत् । सुवर्जे सुपि कदो कत्तो भ्यसि
 काहिन्तो कासुन्तो । डसि काम कस्स । आमि केसिं कस्यापि ईत्पक्षे नदीवत् ।
 इदेददातश्च भवन्ति । टे कीइ कीए कीअ कीआ । डसि परे कोइ कीए कीअ कीआ ।
 डसि कीइ कीए कीअ कीआ किस्सा कीसे किस्से । आत् पक्षे टादौ काइ काए ।
 डसौ काइ काए । डसि कासे कस्से । शेषं मालावत् । नपुंसके स्वमूभ्यां किमा-
 देशे किं जसि काइ इत्यादि । यदः मौ जो जसि जे अमि जं इत्यादि किंवत् ।
 स्त्रियां सौ जा जसि जाउ जाओ ईपक्षे जीउ जीओ । टादौ आत्पक्षे जाइ जाए
 ईपक्षे जीइ जीए जीअ जीआ । डसौ जीइ जीए जीअ जीआ । आन् पक्षे जाइ
 जाए । डसि जाइ जाए जस्सा जासे जस्से । शेषं किंवत् । नपुंसके जं जाइं ।
 तदः सौ सादेशो वक्ष्यते । सौ सो जसि तं अमि तं डसि ते । टे तइणा तिणा तेणा
 पक्षे तेण टासह णादेशे णेणं । भिमि नेहिं णादेशे णेहिं । डसौ तदो तत्तो ओत्पक्षे
 सन्धौ तो ।

बामा तु सि णं डसिना डसा से

स्त्रियां च 'कस्त्वत्र किमः सुपि स्यात् ।

स्वमूभ्यां तु षण्डे विहितः सदा किं

तत्रेदमश्चेदमिणं खलु स्यात् ॥१७॥

डसिना से डसि नस्स डसा से आमि ताणं^१ सिं णं डो च तम्मि तत्थ तस्मिं
 सुपि तेसुं स्त्रियां सो मा जसि आन् पक्षे ताउ ताओ ईत् पक्षे तीउ तीओ अमि तं जसि
 ताउ ताओ टादौ ताइ ताए ई पक्षे तीइ तीए तीअ तीआ भिसि ताहिं डसौ ताइ ताए
 तीइ तीए तीअ तीआ भ्यसि ताहिं तीहिं सुपि तामुं तीसुं । षण्डे तं ताइं काले
 ताणा ताहे तइआ इदमः षण्डे इदं इणं च ।

अथेदमोऽपीह इमः सुपि स्यात्

अन् स्मिं स्सयोर्वाथ डिणा इहश्च ।

^१सुना द्वयं पुंसि इअं स्त्रियाम् आ

स्यात् तथो न [च]डे रेतदस्तु वासो ॥१८॥

(१७) 1 n. क अत्र for कस्त्वत्र, 2 mss. add मा before सिं (१८) 1 mss. सुना द्वयं
 पुंसि इअं स्त्रियाम् आ स्यात्. ध्वी म डी वतद त वामौ । n. सुना द्वयं स्त्रियां इमा इअं स्यात् पुंसि ध्वी
 न डेरितद एम एमो । 2 n. एमपुंसिणमर्त्तं भिन्नश्च. 3 mss. बहणं

अथेति इदम् इमादेशः । सुपि पुंसि इमो अअं च इमे इमं इमे इम इणा इमिणा
इमेणा पक्षे इमेण इमेहिं ङसि भ्यसि वच्छवत् । ङसि इमस्स इदमता सहमच अस्स ।
आमि इमाणं इमेस्सिं । ङौ इमम्मि न तथादेशश्च । इमस्सिं अपक्षे अस्सिं इमेहिं
ङिना ईई स्त्रियां सुना इअं पक्षे इमा शेषं किंवत् । एतदः सौ एस एसो । एसो
वसन्तो रमणी वि[अ] ^२एस पुण्णेण सव्वं मिलिअं ^३वहणं । जसि एदे ।

एणं तु टाऽम्भ्यां सह वा तु इण्णं

^१त्तो स्यान् ^२ङ्सेस्तोत्थपरे तलोपः ।

तदे तदोः तस्य च सोऽप्यषण्डे

सौ हादेशा वा सुपि मुः सदादः ॥१६॥

एणं इति टा अम्भ्यां सह एणं इण्णं पक्षे ^३एदं पुच्छह । शसि एदे टा परे एणं
इण्णं पक्षे इदङ्गा एदिणा उभयत्यक्तपक्षे एदेण । भिसि एदेहिं ङसौ तलोप-पक्षे एत्तो
पक्षे वच्छवत् एदाह् एदादो एदाहि एदालुकि एदा भ्यसि एदाहिन्तो एदासुन्तो । ङसि
एदास पक्षे एदस्स आमि एदेसिं पक्षे एदाणं ङौ एदम्मि एदत्थ एदस्सिं । सुपि
एदेसुं । “लक्ष्यायुरोधा [दिह] कश्चिदाह, लक्खिज्जए एस ^४गअ हरि[स्स] ।
स्यादेतदः स्त्रीविषयेऽपि एस ^५नैतन्मतं प्राकृतशासनानाम् ।” षण्डे एतद् एताइं ।
इदमः सौ ^६अत्पक्षे अमु वायुवत् अमू स्त्रियां वधूवत् षण्डे मधुवत् ।

त्रिद्वयोस्तु ती दां सुपि च क्रमेण

स्यात् वेर्जसा तिण्णि तथा शसा च ।

^१द्वेस्तत्र वे दांणि च विण्णि वेण्णि-

श्चत्तारि रूपाणि समीरितानि ॥२०॥

त्रिद्वयोरिति । त्रे र्जसा तिण्णि शसा च तिण्णि । अन्यस्मिन् अपि ती
भिसि तीहिं भ्यसि तीहिन्तो तीसुन्तो द्वेर्जसा [शसा च] वे दांणि विण्णि
[वेण्णि इति] चत्वारि रूपाणि ।

^१ब्रवीति ^२चतुरस्ताभ्यां चत्तारो ^३चत्तरोऽपि [तु] ।

चत्तारि वापि ^४चत्तारि चत्वारि प्राकृते बुधैः ॥२१॥

(१६) 1 n. तो for ती, 2 n. तसे (ङसे). 3 n. एवम् (एअम्) पेच्छड. 4 n. गइहरिस्स.

5 n. नैतन्मतम्. 6 n. चइ० for अइ० (२०) 1 mss. तलोतु (तिण्णि हे०) m. तमुत्त for हेछव

(२१) 1 mss. व्रवीति (n. ब्रवीति). 2 n. स्त्र्यां for ०स्ताभ्यां. 3 n. चउरो for चत्तरो.

ब्रवीति । ताभ्यां जस्शस्भ्यां चतुरश्रत्वारि रूपाणि । ^४चत्तारो चत्तरो
चत्तारि चत्तरि इत्यादि । भिसिं चऊहिं भ्यसि रेफतकारयोर्लोपे दीर्घश्च । भ्यसि
चऊहिन्तो चऊसुन्तो ।

त्र्यादित्रयाणां विदितं णम् आमः

समानरूपाण्यपि च त्रिलिङ्गे ।

स्तां द्वेरुदोतौ तु इतः पदादौ

भवत्-पदे सौ भगवत्-पदे ^१चात् ॥२२॥

त्यादित्रयाणामिति । आमि तिण्णं संयोगे ह्रस्वः । द्वेः दोण्णं चतुरः चण्णं
ह्रस्वः । एवं स्त्रीनपुंसकयोरपि । द्विखण्डमित्यस्य दुहण्डं दोहण्डं च । भवा
कुणइ भगवा कुणइ ।

^१सम्बोधने सौरिह बिन्दुरिष्ट-

ष्टाजस्शसां दाथ^२ ^३ऊसेडसो दो ।

शाकल्य-माण्डव्यमतानुरोधात्

स्तान्यपि प्राकृतशासनेषु ॥२३॥

सम्बोधने इति आमन्त्रणे हे भवं हे भववं । टादौ भवदा भववदा [कअं]
भवदा भववदा ^४ह्रस्वइ पेच्छइ वा । भिसि ^५भवएहि भववएहिं । | डसौ डसि च |
भवदो भववदो आदेः ^६भवदो भववदो धणाइं । भ्यसि भवाहिवन्तो भवासुन्तो
^६भववाहिन्यो भववासुन्तो । आमि भवाणं भववाणं धणाइं । सुपि भवएसुं
भववएसुं ।

इतः पदस्येत्यधिकारमाहुः

सौ युष्मदस्तुं च तुमं भवेताम् ।

तुङ्क्ते च तुम्हे च जसीइ तुम्भे

तथामि तं तुं तुमं च त्रयः स्युः ॥२४॥

इतः परं यत् कर्त्तव्यं तत् पदस्यैवायम् अधिकारः । सौ तुं तुमं । जसि
^१वावाओ तुङ्क्ते तुम्हे तुम्भे पढइ । अमि तुं तं तुमं वा पेच्छामि ।

4 n. चउरो चत्तारो. चउरि चत्तारीत्यादि. (२२) 1 n. वात्. (२३) 1 n. साहाधने.

2 n. दाथ (भिम्). 3 n. ऊसेडड सदी (डमिडम-भ्यसुपाम). 4 mss. डमन्ति.

5 mss. भववदो 6 n. om. भववाहिन्यो भववासुन्तो. (२३) 1 n. वाथ for वावाओ.

तुज्भे च तुम्हे शसि वो च वाच्याः
शाकल्य-माण्डव्यमते तु तुम्भे ।
रा तइ ते दे तुमए तुमाइ
तए तुमै सप्त इह प्रदिष्टाः ॥२५॥

तुज्भ इति । तुज्भे तुम्हे वो तुम्भे वा पेच्छामि । ते दे तुमाए तुमाइ
तए तुमै तइ वा कअं ।

तुज्भेहि तुम्हेहि इह प्रदिष्टौ
तुम्भेहि तुच्छेहि सविन्दुका हिं ।
तत्तो तुमादो च तुमा तइत्तो
तुमादु तो सप्त डसौ तुमाहि ॥२६॥

तुज्झेहीति । तुज्झेहिं तुम्हेहिं तुम्भेहिं वा कअं । तत्तो तुमादो तुमा
तइत्तो तुमादु तो तुमाहि वा गओ ।

हिन्तो च सुन्तो भ्यसि तुम्भ-तुच्छ
तुज्भा ^१त्रयाणामपि दीर्घ इष्टः ।
तुज्भं तुअं ते तुह तुज्भ दे च
तुहं च सप्तैव डसि ब्रुवन्ति ॥२७॥

हिन्तो चेति । तुम्भाहिन्तो तुम्भासुन्तो तुच्छाहिन्तो तुच्छासुन्तो तुज्झाहिन्तो
ज्झासुन्तो वा गओ । तुज्झं तुअं ते तुह तुज्झ दे तुहं वा धणाइं ।

तुम्भाण तुज्भाण च तुम्भ तुज्भ
तुम्हाण तुच्छाण सविन्दुकानि ।
निर्विन्दुकान्यप्युदितानि वो च
^१त्रयोदशादेशाकृतयस्तथामि ॥२८॥

तुम्भाणमिति । तुम्भाणं तुज्झाणं तुम्भं तुज्झं तुम्हाणं तुच्छाणं तुम्भाण तुज्झाण
तुम्भ तुज्झ तुम्हाण तुच्छाण वो ^२वा धणाइं ।

तुमम्मि डौ स्यात् तुमए तुमै च
^१तए तइ प्राकृतशासनेषु ।
तुज्भेसु तुम्हेसु सुपि प्रदिष्टौ
तुम्भेसु ^२चात्रोपरिविन्दवोऽपि ॥२९॥

(२५) I mss. तेष. (२७) I n. एतानामपि.

(२८) I n. दद्यादेश युतयस्तथामि. 2 n. च for वा. (२९) I n. तच. 2 n. चात्रो न (स).

तुमम्मीति । तुमम्मि तुमए तुमे तए तइ वा ठिअं^३ । तुज्जेसुं तुम्हेसुं
तुम्मेसुं वा ठिआइं^४ ।

अथास्मदः साव् अहअं तथा हं

अहम्मि चाहं प्रवदन्ति सन्तः ।

अम्हे जसि स्यादमि^१ मं ममं

अहम्मि णं चात्र भवन्ति पञ्च ॥३०॥

अथेति । अहअं हं अहम्मि अहं वा पेच्छामि । अम्हे^२ होमो । मिं ममं मिं
अहम्मि णं वा^३ पेच्छह ।

अम्हे तथा^१ णो शसि तु प्रदिष्टौ

टे मे मए स्यु मइ णो^२ ममाइ ।

अम्होहि अम्मेहि उभौ सविन्दू

भिसि प्रदिष्टौ सुधियाप्यमुस्मिन् ॥३१॥

अम्हे इति । अम्हे^१ णो वा पेच्छह । मे मए मइणो ममाइ वा कअं ।
अम्होहिं अम्हेहिं कअं ।

उसौ^१ ममादो च तथा ममादु

मत्तो हि मइत्तो महीति पञ्च ।

हिन्तोश्च सुन्तो भ्यसि चाम्ह^२ पूर्व-

पदस्तावत् प्राकृतशासनेषु ॥३२॥

उसाविति । ममादो ममादु मत्तो मइत्तो महि वा गओ । अम्हाहिन्ता
अम्हासुन्तो वा गओ ।

धीरा ह्यमुस्मिन् मह मज्झ मे च

ममादि चत्वारि^१ उंसि वदन्ति ।

अम्हाण^२ अम्होण खल्वम्हो^३ णो च

स्युर् आमि एते कथिता सुधीभिः ॥३३॥

धीरा इति । मह मज्झ मे मम वा धणाइं । अम्हाण अम्होण [अम्हो
णो] वा धणाइं ।

३ mss. चअं. ४ mss. चआइं, (३०) 1 n माम्. 2n. होमो मिं मां मिं (होहामो मां मं)
3 n. पेच्छह. (३१) 1 n. णो. 2 mss मआइ, 3 n जो णो). (३२) 1 mss ममादण
ममाइ मत्तो हि ममाहि प(11. द)ञ्च × ×, वदन्ति), 2 mss. तवत् पूर्वावदत्तवात्.

(३३) 1 n. जसि वयन्ति. (उसौ वदन्ति) 2 n. अम्होणे, 3 n. अ च.

द्वे डौ ममस्सिं कथिते ममम्मि

अम्हेसु अम्होसु सुपि प्रदिष्टौ ।

^१साम्यं त्रिलिङ्ग्यान्तु तयोः प्रयोगे

सुपां निपाताद् विहितो लुगत्र ॥३४॥

द्वे इति । ममस्सिं ममम्मि वा ठिअं अम्होसु अम्हेसु वा ठिअं । निपाता
अऽ वक्ष्यन्ते ।

क्वचिद्विभक्तेश्च विपर्ययः स्याद्

‘ विलोचनाभ्यां ^१पिव कृष्णरूपम् ।’

प्रयुञ्जते तत्र बुधा ^२कियन्तो

“विलोअणेषु ^३पिह कण्हरूवं” ॥३५॥

क्वचिदिति । क्वचिद् विभक्तेर्विपर्ययः ॥

इति प्राकृतशासने कल्पतरौ पञ्चत्रिंशत्-कुसुमैः ^४सुबन्तस्तवकः ।

[सप्तमस्तवके तिङन्तविधानम्]

अथ तिङ् उच्यते ।

ये धातवोऽत्र प्रथिता हलन्ता

स्ते प्राकृतेष्वेव भवत्यदन्ताः ।

वदन्ति- तेभ्यो ह्यभयं पदं च

तिङन्त कार्याणि विना क्रमेण ॥१॥

तिङ् यथा तिप् तस् झि । सिप् थस् थ । मिप् वस् मस् । त आताम्
झ । थस् आथाम् ध्रम् । इट् वहिङ् महिङ् । [ति] अन्त्येन^२ ङा युक्तो तिङ्
प्रत्याहारस्वरूपा । ^३साक्षात् तु न स्थानिकाः ते यथा लट् लिङ् लोट् लृट् लुङ् लिट् लुट्
आशीर्लिङ् लृट् लृङ् इति दश स्थानानि यस्या सा तिङ् इत्यर्थः । ये धातव इति ये
धातुगणे प्रथिता हलन्तास्ते अदन्ता भवन्ति प्राकृतेषु । तेभ्यो धातुभ्यो वै उभयपदं
परस्मै आत्मनेपदं । तिङन्त कार्याणि च क्रमं [विना] भवन्तीत्यर्थः ।

(३४) १ n. साम्यति लिङ्गन्ते तयोः प्रयोगे. (३५) १ n. अपि वि० for पि०. २ n, कियन्तो for
कियन्तो, ३ n, पि वि० for पिह, (१) १ n. वदति. २ m. अन्तेन ङा त्ववज्ञेन, n.
अन्तः तड् द्विवक्तन. ३ n. साक्ष्या स्थानिकानि,

स्यातामिदेतौ ततिपोरिहैष

यस्सिप अन्यत्र सि से भवेताम् ।

^१नैमौ प्रयोज्यावनतः सुधीरे

रिटो मिपो म भवतीह नित्यम् ॥२॥

स्यातामिति । ततिपो ^२व्युत्क्रमनिर्देशात् क्रमाभावः । सो रमइ सो रमए
पढइ पढए तथा रमसि रमसे इटि मिपोश्च रमामि पढामि अत आत् । अनत इमौ^३
न प्रयोज्यौ तेन होइ होसि । कुत्रचित् मिप इकारलोपः यथा हं ^४रमाम असुरं ।
परम् एवम् ।

अथो बहुत्वे न्तिन्तयोर्भवेत् न्ति^१

त्थाहो^२ भवेतां खलुत्थध्वमोश्च ।

तथा मसः स्युर्महिङो मुमोमा

अस्तेस्त्वलुक् स्यात् सिपि ऊहनीयः ॥३॥

अथो इति । रमन्ति पढन्ति कुत्रचित् न्तस्यापि न्ते यथा संगमस्मि
महिलाओ रमन्ते ^३तुम्हे रमित्था रमह भणित्था भणह । अम्हे माहवेण धिविणे
विहरामु विहरामो विहराम । “कण्ह-प्पिआ ^४तु[मं] सि सहोणं मञ्जे” ।

स्याल्लुग्विभाषा च मिमोमुमेषु

नित्यं हमध्येश्च भवन्ति एते ।

सदा भवेतां यक ईअ-इज्जो

^१द्वित्वात् उक्तानि ^२अनोः करोतेः ॥४॥

स्याल्लुगिति । अहमस्मीत्यर्थे हं म्हि अम्हि । वयं स्म इत्यर्थे अम्हे म्हे ।
अम्हे म्हे अम्हे म्हु मिमोमुमानां मध्ये सदैव हः ^३राही हि कण्हेण ^४हसीअइ
^५गोवीओ कण्हेण हसिज्जन्ति । द्वित्वात् परौ तौ ईअ-इज्जो न स्यातां ग्रामो गम्यते
इत्यर्थे ^६सा गामो गम्मइ अद्वित्वपक्षे गामो गमीअइ गामो गमिज्जइ स्यातामेव ।
कचिद् इत्यनुक्रियते इत्यर्थे ^७अनुकीरइ ।

(२) 1 n. नैते. 2 n. कच्यते for व्युत्. 3 mss. एसे for इमौ. 4 mss as रमहं.

(३) mss. भवेन् न्ति. 2 n. इथाहो. 3 mss. puts हे after तुम्हे. 4 mss. कण्णप्पिआ तुमि.

(४) 1 n. द्वित्वात् तौ ग्रामो. 2 n. अलो. 3 mss. राहोइ. 4 mss. हसीअइन्ति. 5 n. गोविहे.

6 n. om. सा. 7 m. अनुकीरिअइ.

स्यातां न्तमाणो शनृशानयोश्च
 न्तादीन् स्त्रियामीदपि ^१चास्ति मानात् ।
 लुट् लिङ् लृटां स्तो ^२विषयेषु हिस्सौ
 लृङ्श्च भवेत् स्स इह ^३त्वनातः ॥५॥

स्यातामिति । रमन्तो रममाणो पठन्तो पठमाणो स्त्रियां रमन्ती पठन्ती
 रममाणी रममाणा पठमाणी पठमाणा ईद् आच् च कर्मभावयोरपि रमीअन्तो रमिज्जन्तो
 रमीअन्तं रमिज्जन्तं । स्त्रियां रमीअन्ती रमिज्जन्ती एवं रमीअमाणो रमिज्जमाणो
 स्त्रियां रमीअमाणी रमीअमाणा भावे रमीअमाणं रमिज्जमाणं एवमन्यत्रोहनीयं । भावे
 होइअन्तं होइज्जन्तं हवीअन्तं हविज्जन्तं हवीअमाणं हविज्जमाणं इत्यादि । भविता
 भूयात् भविष्यति अभविष्यत् एतेष्वेव होहिइ होस्सइ एवं रमिहिइ रमिस्सइ इत्यादि ।
 आतः परे स्स नो प्रयुज्यते कण्हो जाहिइ ठाहिइ इति प्रयोगः ।

हास्सोत्तमे स्तश्च मिपा तु वा स्सं
 हिस्सा मुमो मन्व च ^१कुत्र हित्था ।
 "इद्धिस्सयोः स्यादत एव नित्यं"
 मने ^२बहूनां विषये ^३लृडादेः ॥६॥

हास्सो इति । उत्तमे पुरुषे हा स्सा च भविष्यति स्तः । होहामि होस्सामि
 चकारात् होहिमि च मिपा ^४सह होस्सं एवं चिणिहामि ^५चिणिहिस्सामि चिणिहिमि
 मिपा चिणिहिस्सं इत्यादि । "हास्सादीनां मिपा स्समित्यर्थः मुमोमानां हिस्सा हित्था
 कुत्रचिद् भवति । "माह्वं गुणधणा किणिहिस्सा सङ्गमेण जइ तं रमित्था" ।

कृञ्-दा-श्रुञ् रुद्-गमि-टङ्-मुच्चां च
 प्रेक्षः किलैकत्व बहुत्वयोश्च ।
 काहं च दाहं खलु मोच्छमाहु-
 वंच्छं च रोच्छं च वि(?)गच्छमादि ॥ ७॥

कृञ् इति । भव्य इति काहादयो निपात्यन्ते करिष्यामि काहं दास्यामि दाहं
 [श्रोष्यामि मोच्छं] वक्ष्यामि वोच्छं रोदिष्यामि रोच्छं द्रक्ष्यामि दच्छं प्रेक्षिष्ये पेच्छं
 इत्यादि । एवं बहुत्वेऽपि ।

(५) 1 mss चाद्य (अस्ति). 2 n. om. षु. 3 n. इनाहः (अनात). (६) 1 n. त्वच.
 2 n. इद्धिष्योर्. 3 n. बहूनां. 4 n. लृडादेः. 5 n. सोइ for सह. 6 m. चिणेहिस्सामि.
 7 n. इस्सीहीनाम् (हिस्साहित्था), 8 n. om. this sentence.

श्रुवादेस्तत् स्युः पुरुषत्रयेषु

हिलुग्विभाषा खलु बिन्दुवर्जम् ।

विध्यादिषु स्युरुसुमु क्रमेण

तिप्सिप्मिपामत्र तथासिटां च ॥८॥

श्रुवादेरिति । श्रोष्यति सोच्छिद् सोच्छिद्हिद् श्रोष्यान्ति सोच्छिहन्ति
श्रोष्यसि सोच्छिसि सोच्छिहिसि श्रोष्यथ सोच्छिद् सोच्छिद्हिद् श्रोष्यामि सोच्छामि
सोच्छिहमि श्रोष्यामः सोच्छिमो सोच्छिहिमो सोच्छामु सोच्छिहिमु सोच्छाम
सोच्छिहम इत्यादि । एवं परत्रोहनीयम् । 'लुडादि त्रिके भविष्यत्येवमेवं पदम् ।
विध्यादिषु तिप् सिप् मिपां तथा सिटां च क्रमेण उ सु मु आदेशाः स्युः । सा गीअं
कुणउ पठउ 'धणाइ' गेणहउ गेणहसु गीअं । कुणसु] पठसु । हं पठसु गीअं धणाइ'
गेणहसु इत्यादि ।

थास्सयो ^१हिरंकाच इह प्रदिष्टः

लोपस्त्वकावाच्च तयांः क्वचित् स्यात् ।

तेषां बहुत्वं न्तु हमो भवन्ति

ज्जातु वाऽनद्यतनेऽपि भव्ये ॥९॥

थास्सयोरिति । ^२सोक्त्वं देहि मे कण्ह । लोपे मा गच्छ ^३चिट्ठ खणं ।
तेषां ^४विध्यादीनां पठन्तु ^५कव्वं तुम्हे ^६सुणह अम्हे वि ^७सुणमो । अनद्यतने भव्ये
^४सुअणो कव्वं पढेज्ज पढेज्जा गुणिणो पढेज्ज पढेज्जा । पक्षे सोच्छिह्निअइ सोच्छिहन्ति
इत्यादि ।

एदत्र विध्यादिषु वर्तमाने

ज्जाहि तद्वत् पुरुषत्रयेषु ।

^१तिङ्न्तमध्ये खलु वा लडादौ

ज्ज्योज्जाह्यनेकाच्च इदं न चेषम् ॥१०॥

एदत्रेति । ^२अत्र ज्जापरे एद् भवति । तथा ज्जो ज्जाहि च । विध्यादिषु
ज्ज ज्जा एतौ वाच्यौ ^३सुअणो कव्वं ^४सुणेज्जा सुणेज्जाहि इत्यादि पक्षे ^५सुणउ सुणन्तु

(८) १ n. लुडादि २ n. रणाइ' (९) १ n. धिर् m. धिर्. २ n. सो च'क दीहि से
कय्द्. ३ n. चिट्ठखणम्. ४ n. विधादीनां. ५ n. कव्वं. ६ n. सुणह. ७ n. सुणमो.
८ n. सुअणो for सुअणो. (१०) १ n. तिङ्न्तु. २ n. पत. ३ n. सुअणो for सुअणो.
४ n. पुञ्. ५ n. सुणि जाहि for सुणेज्जा सुणेज्जाहि. ५ n. पुणउ पुणन्तु

इत्यादि । वर्तमाने कव्वं सुणेज्ज सुणेज्जा पक्षे सुणइ सुणन्ति एवं मध्यमोत्तमयोरपि ।
तथा ज्ज ज्जा स्थाने ज्जो ज्जाहि इमौ वाच्यौ । ^६पढेज्जो ^७पढेज्जाहि इत्यादि ।
अनेकाचस्तु तिङन्तमध्ये ज्ज ज्जा ज्जो ज्जाहि न ^९प्रयोज्याः । किं तु हिस्साविति
पढिहिइ पढिहिस्सइ इत्यादि ।

क्रियातिपत्तावपि तौ प्रदिष्टौ

ज्जावनंकाच इह क्वचित् स्तः ।

इहिर्यकः स्याच्च भविष्यतीह

प्रयोजनीयं पुरुषत्रयेषु ॥११॥

क्रियातिपत्तावपि । क्रियातिपत्तौ अनेकाचो ज्ज ज्जा प्रदिष्टौ सो जइ मं
^१भणेज्ज सा हंपि सच्चं "तत्थ कुडङ्गं गमेज्जा । भविष्यत् सामोप्ये वर्तमानकाले यक
इहिः स्यात् । "माहवो "विसुमरिज्जहिइ 'प्पमदाहिं तइ किं" । एवं मध्यमोत्तमयोः ।

लङ्लुङ्लिटां स्यात् विषये लङ्क्ष

ईयस्त्वतीते पुरुषत्रयेषु ।

एकाच एवात्र भवेत्तु हीअ-

स्तथैव भूते सति वर्तमाने ॥१२॥

लङिति । लङ्लुङ्लिटां लङ्क्ष्वातीते ईयःस्यात् पुरुषत्रयेषु । एकाचस्तु हीअः ।
यथा अगृह्णान् अगृह्णीत जग्राह अग्रहीध्यत् इत्यर्थे गेज्झीअ तत्रैव पढीअ हसीअ
इत्यादि । अभवन् अभून् वभूव अभविष्यन् इत्यर्थे होहिअ हवादेशे हवीअ पूर्व[वद्]
ईअ । एवं दाहिअ काहिअ इत्यादि । भूतकालीन-प्रत्ययो वर्तमाने वाच्यस्तत्र
आसीअ देहीअ सोहीअ । ^१वंसीगीअं तुङ्ग सोहीअ ^३राही" इति ^४वाक्येऽतीते
लट् ।

अस्तेस्तु अहोसी तथासि च द्वा-

बुक्तौ लङ्कार्थविधौ निरुक्ते ।

णिचो भवत्येद् तत्र च आदिहादे-

रावे च केचित् प्रवदन्ति सन्तः ॥१३॥

६ n. पणत्त. ७ n. पाठज्जो ८ n. पाठज्जाहि. ९ n. प्रयोग्याः

(११) १ n. भणेज्ज. २ n. तत्था जतइ गामज्जा. ३ n. विपुमविज्जिहि.. ४ n. सुसमटां

(१२) १ n. वंसीगीअं. २ n. त् ज्ज. ३ n. वाही. ४ n. वाच्यो

अस्तेरिति । अहोसि आसि उक्तौ लडाद्यर्थविधौ निपात्येते । णिच एद् भवति ^१तदादेरावेरच आत् । कारयति अर्थे कारेइ आवे तु कारावेइ चकाराद् आदेरच आत् । ^२केचिन्नेच्छन्ति 'गीअं करावेइ वहूह कण्हो' इति एवं हसावेइ इत्यादि ^३शाकल्य-माण्डव्याभ्यामुदाहृतम् ।

आविणित्तो वा यक्कि नैच्च नावे

क्तेत्वातुमोश्चाथ परौ भवेताम् ।

शाकल्य-^१माण्डव्यमते तु एव

^२तव्य-तुमं-क्त्वापर एदितौ च ॥१३॥

आविरिति । यक्-क्त्वा-^३तुमंसु आविः वा स्यात् । एद् आवेः च न स्यात् । हासाविज्जइ माहवा ^४रमणीं ^५सेण्डीअं हासाविओ ओहासिज्जइ ^६माहवेण उण सही एवं ^७क्त्वातुमौ चोदितौ ।

अत आत् मिपि वा मतोऽत्र कवीना-

मत इच्च ^१बहुष्विह चोक्तपरे ।

^२अत ए विकृते तिङि वा कथिताः

^३सुधियां कुसुमो विशदो भवतु ॥१४॥

इति प्राकृतशासने कल्पतरौ पञ्चदशकुसुमैस्तिङन्तस्तबकः ॥

(१३) १ n. तदादेराच वच. २ n. केचिन्निच्छन्ति. ३ n. शाकल्यमते आभ्याम् उदाहृतम्.

(१४) १ n. मतच्च (माण्डव्य). २ mss. भच्च. ३ mss. तुमावि. ४ n. वमणी. ५ n. सेण्डीअ. ६ n. साहवेण. ७ n. क्त्वातुमोश्. (१५) १ n. बहुष्व (बहुष्वि). २ n. अत् ए. ३ n. सुधियास्त पुमे विशदो भवत.

[अष्टमस्तबके धात्वादेश-विधानम्]

भुवस्तु लादौ खलु हो-हवौ स्तः
 प्रादेर्भवो दुप्पहवश्च¹ व ह्वे के ।
 न प्रादुराविः-समुदःपरस्य
 त्वरेस्तु नित्यं तुवरस्तुरः के ॥१॥

भुव इति । राही पसण्णा जइ होइ कण्ह तुमं जुआ होसि अ होमि दूई । एवं हवइ । प्रादेस्तु पभवइ संभवइ[इ]ति अहिभवइ उभवइ । तथा दुप्पहवइ पहवइ अणत्ति (?) माहवो संपरिहवइ सहीण² मज्जे । के तु भुवः हूः हूओ हूआ हूअ हूअं इत्यादि । पादुब्भूओ संभूओ आविब्भूओ उब्भूओ । त्वरेस्तु तुवरए शाकल्यमते तुवइ तुरिअं मा गच्छ एहिज्ज सो ।

धूर्णेस्तु घोलः¹ प्रभवेच्च घुम्मो
 णुदेस्तु णोल्लं समुदोरयन्ति ।
 पाटेस्तु फालश्च वृषेऋतो रिः
 ऋषेऋषेश्चात्र हृषेरपि स्यात् ॥२॥

धूर्णे रिति । चिसं घोलइ² णअणं घुम्मइ महुराराअस्स³ । णोल्लइ फलइ फालेइ वृषादेः ऋतो रिः । वरिसइ करिसइ मरिसइ हरिसइ । अ-सोपसर्गस्मरते विधेयो

भरः सुधीभिः सुमरस्तथा द्वौ ।
 वेर्विस्सरो वीसर एव कश्चित्
 ऋतस्त्वृदन्तस्य भवेत् सदाऽरः ॥३॥

असोपसर्गस्येति । कण्हं भरन्ती भरइ सुमरन्ती सुमरइ । सोपसर्गस्य तु अणुसरइ विसरइ¹ सरः वेस्तु विस्सरइ वीसरइ कश्चित् । ऋदन्तस्य ऋतो अरः करइ सरइ वरइ भरइ इत्यादि ।

कृञः कुणो वाथ सदा भवेत् का
 तव्य-तुमं-क्वास्वपि भूतभव्ये ।
 के को ग्रहे द्वौ खलु गेण्ह-हिण्णौ
 घे-तव्य-¹तुं क्वासु विभाषितोऽयम् ॥४॥

(१) 1 m. दुप्पहवौ च. 2 g. सहीणा. (२) 1 g. घोणः. 2 g. घोणइ. 3 m. महुराराअ-
 (च) सु. (३) 1 mss. विसरइ चरः.

कृष् इति । सा^२ पसाअं कुणन्ती [कुणइ] पक्षे “करइ करसरोअं^३ वच्छ-
थलम्मि कण्ह” । काअव्वं काउं काऊणं काहीअ काहिइ स्ते कअं । ^३गेहइ
हिण्णइ । एषु घे विभाषितः घेत्तव्व घेऊण पक्षे गेण्हअव्वं गेण्हइ^४ गेण्हऊण केचित्तु
गेहिअव्वं इत्यादि उहनीयम् ।

जम्भाअ उक्तः खलुजम्भतेः स्यात्
कात्यायनेनोशित एव जम्भा ।
प्रादेरिमौ द्वौ न वदन्ति सर्वे
मनीषिणः प्राकृतशासनेषु ॥५॥

जम्भाअ इति । जम्भाअइ “पसण्णम्मि गोसे जम्भाअन्तं माहवं भरेमि” ।
कात्यायनमते कण्हो जम्भाइ । प्रादेर्जम्भाअ जम्भा द्वौ प्राकृतशासनेषु न प्रदिष्टौ सो
विअम्भन्त लोत्ता ।

व्याधेस्तु विद्धो निषदेर्णिमज्जो
ज्ञो जाण आणश्च [मु]णश्च^१ कश्चित् ।
उद्धमस्तु नित्यं तत^२ उद्धमात्र
प्रसेर्घिसः स्याच्च चिणश्चिनोतेः ॥६॥

व्याधेस्त्विति । विद्धओ विद्धइ णिमज्जइ जाणइ आणइ केचित् ^३मुणइ
मुणन्तो^४ उद्धमइ धमइ घिसइ चिणइ चिणन्ती ।

भियस्तु भा वीह इमौ प्रदिष्टौ
तस्यैव भासो णिचि भेस-भिसौ ।
स्याच्छ्रद्धधातेर्दह एव वाच्यः

^१मन्त्रेस्तु हूसोऽथ तृपेश्च थिप्पः ॥७॥

भिय इति । भाइ सा वीहेइ वीहइ । णिचि भासइ भासावेइ भेसइ भेसावइ
भीसइ भीसावेइ । मं माहवो ण सद्धहइ । कहं पिअं पि ^२हूसइ (?) । थिप्पइ माहवं ।

अवात् तु गाहेः प्रवदन्ति वाहं
कासेस्तु वासं यदि शब्दकुत्सा ।

^१केषां च वावाअ इमाविह स्तः

कीडः कीणो वेस्तु विकल्पितः क्के ॥८॥

(४) 1 m. तव्यङ्गुमंक्ता. 2 f. m. सी. 3 mss. कषसरोअं 4 g. इति [तव्यतुं क्ता].
ष्वि [ति]. (६) 1 mss. अणश्च. 2 m. उद्धमात्रं. 3 mss. केचित्तु अणइ पुणन्ति. (७) 1 g.
सवेस्तु. (m. सु). m. मवेस्तु. 1 mss. अण. (८) 1 g. शंसं (केषां),

अवादिति । ओवाहिअं अववाहइ ओवासइ अववासइ^२ “अह विणम्मि ओवासइ दुट्ट फेरु”^३ इति । केचित्तु ओवासेइ इति । वावाअइ^२ किणइ । वेस्तु विक्केणइ विक्किणइ । “कण्हो विक्केणइ^४ पसूणं वहूणं” ।

ष्ठा-ध्या-गानां^१ ठाअ भाअ च गाअ-

प्था-भा-गाश्चेत्यत्र नित्यं त्वमीषाम् ।

स्युर्विध्यादौ वर्त्तमाने च भव्ये

चेदेकत्वे यद्यपीह प्रदिष्टः ॥६॥

ष्ठा-ध्या-गानामिति । ठाअन्ती सा झाअए गाअए तं ठाउ झाउ गाउ वर्त्तमाने ठाइ झाइ गाइ भव्ये ठाहिइ झाहिइ गाहिइ ।

^१उक्तेऽथ खा धा खलु खादिधाव्योर्

^२अच्छिष्यते लुक् तु हलो निरुक्तः ।

माडो निरो माणम् उदाहरन्ति

निरः पदेरत्र बलः प्रदिष्टः ॥७॥

उक्तेष्विति । अण्णं खाइ । गोट्टम्मि धाइ । खाअन्तो सो धाअए गोट्टमज्जे इत्यादि । हल् लुप्यतेऽच्छिष्यते निम्माणइ निव्वलइ^४ ।

रुदे रुवः क्वापि रुअश्च रोवः

^१क्षियश्च मिज्झः पिवतेः पिवश्च ।

घटेस्तु घट्टात्र तथा गढः स्याइ

इपेर्महोऽथारभते ढवश्च ॥११॥

रुदेरिति । रुवइ क्वापि रुवइ रोवइ च । “मिज्झइ सा मिज्झइ तुज्झ बन्धु”^३ विओए पिवइ घट्टइ गढइ च । इपेः महइ आरभतेः ढवइ ।

अदेः ^१स्याच्च चक्खो ^२रुधे रुन्ध-रुम्भौ

निनादेऽभिधेये कणेरोकखणः स्यात् ।

तथैवात्र नित्यं सुधीरा वदन्ति

रुपेस्तुष्यतेः पुण्डुषोदीर्घताश्च ॥१२॥

आदेरिति । चक्खइ रुन्धइ निरुन्धेइ मं सो । निरुम्भामि हंपि रासप्पबन्धे । ओक्खणइ कुञ्जरो थोरुएण । रूसइ तूसइ चित्तेण पूसइ दूसइ ।

2 mss. व्यवसासइ. 3 g. हट्ट (ट) फेरु. 4 g. विक्कइ. (८) 1 m. चाअ अधम्मौ. (१०) 1 g. उक्ते [७] खा धा, m. उक्तेय धा. 2 m. अचि गण्यते. 3 g. वसः. 4 g. निव्वसइ. (११) 1 g. चिपलु (चियलु. 2 g. मिज्झइ. 3 m. obscure. g. वन्दे. (१२) 1 mss. स्याच्च. 2 g. रुदे (रुधे)

दा-धा-नियां कर्सरि डीड् एत्वं
जलपेल्लकारस्य मकारमाहुः ।
अन्त्यस्य कार्यं पततेः सदेर्दः

^१कथेस्तु ^२ढो वेष्टयतेरपि स्यात् ॥१३॥

दा-धा-नियामिति । देइ धेइ णेइ डेइ जम्पइ । अन्त्यस्येत्यधिकारः । पडइ
सडइ कढइ वेढइ ।

कथे हकारोऽथ भिदिच्छिदोर्दो
भेदे च शाकल्यमते तयोः स्यात् ।
द्वित्वं शकादेश्च वृधेर्दकारो
वेष्टेर्लकारः समुदः परस्य ॥१४॥

कथेरिति । कहइ भिन्दइ छिन्दइ सकइ ललगइ वड्ढइ संव्वेल्लइ उव्वेळइ ।

नृते व्रजेष् चो'ऽथ बुधेर्युधेर्भः
शुधेर्गृधेश्चात्र तथा सिधेश्च ।
द्वित्वं विभाषाविहितं गमादेः
गमिः ^२शमिर्वम्-भणश्च-स्फुटाद्याः ॥१५॥

नृतेष्व्रजेरिति । णच्चइ वच्चइ बुज्जइ सुज्जेइ जुज्जइ ^३गिज्जइ सिज्जइ. गम्मइ
सम्मइ, [वम्मइ] भण्णइ इत्यादि । फुट्टइ फुट्टइ चलइ चलइ इत्यादि ।

प्रादेस्तु मीलेः कथितं सुधीभि-
^१हनेः खनेर्मश्च चलेर्वचेर्लः ।
वदेस्तु चोऽतस्तु वचेर्वदेरोत्
क्त्वा-तव्य ^२तुमंस्वपि लुभुजादेः ॥१६॥

प्रादेस्त्विति । पमिल्लइ पमील्लइ समिल्लइ समील्लइ उम्मिल्लइ उम्मील्लइ
इत्यादि । ^३हम्मइ हम्मइ खम्मइ खम्मइ चल्लइ चल्लइ वचेस्तु वोल्लइ वोल्लइ एवं वदे वोच्चइ
वोच्चइ अत ओत् । उक्तो गमादिः । अन्तस्येति वर्तते । क्त्वादिषु भुजादेरन्त्यलुक्
भोउणं भोअव्वं भोउं एवं रुचमुचोरपि ।

(१३) १ g. कथ. m. क्त्वाथ. २ m. टो. (१४) १ g. व्रजेर्ची. २ g. शमिर्वम्भाणश्च
(शमिष्वापिभण). ३ m गृज्जइ. (१६) १ mss. हसेः खनेर्मश्च वने०. २ g. तुमंस्वपि (?). m,
तुमंस्वपि (?). ३ mss. हम्मइ हम्मइ.

स्याद् द्वित्वम् ओत्वं खलु पुष्करादि-
सेवादिपाठादिह वा भुजादेः ।

^१भुजी रुचिश्चात्र मुचिस्तथा स्यात्

^२तथा [च म]म्मापि दूङ् एतौ ॥१७॥

स्यादिति । भोत्तुणं भोत्तव्वं भोत्तुं । दुम्मइ दूमइ ।

णोऽन्ते जि-लू-हु-श्रु-धुवां च ह्रस्वा

जे वा जअं चाह धुअं धुवं तु^१ ।

^१धूअस्तथोदस्तु लुवं लुनातेर्

त्त्वादौ लवं स्यादिह सो शृणुतेः ॥१८॥

णोऽन्त इति । जिणइ लुणइ ह्रस्वः हुणइ सुणइ घुणइ । जेस्तु वा जअ
आदेशे जअइ । धुणस्तु धुअ-धुवादेशे धुअइ धुअन्ती धुवइ धुवन्ती ^२उत्-पूर्वलुणातेः
लुवादेशे उल्लुवामि त्त्वादौ लवादेशे लविऊण लविअव्वं लविउं । शृणुतेः सोरादेशे
सोऊण सोअव्वं सोउं ।

भावे च कर्मण्यधिकार इष्टो

^१ज्यादेर्भवेद्वो धादेर्वो विभाषा ।

निष्ठा पदेषु न वदन्ति धीरा

ह्रस्वो भवेच्चात्र च जेस्तु जिप्पः ॥१९॥

भाव इति । अतः परं भावकर्मणोरेव । जिव्वइ लुव्वइ धुव्वइ इत्यादि । निष्ठा
क्तवतु तयोः जिअं जिअन्तो लुअं लुअन्तो हुअं हुअन्तो सुअं सुअन्तो धुअं
धुअन्तो । जेस्तु जिप्पइ “जहा ^२कंसो जिप्पइ समरम्मि माहवेण” इत्यादि ।

दुहेस्तु दुब्भं वहतेस्तु वब्भं

लिहेस्तु लिब्भं खलु वा वदन्ति ।

कृअस्तु कीरं हरतेस्तु हीरं

ज्ञो णव्व-णज्जौ च बुधा वदन्ति ॥२०॥

दुहेरिति । “वहूइ किं दुब्भइ कण्ह पेम्मं ^१णेत्तेण जइ” तुह वब्भइ णेहभारो^३
^१णेत्तेण जइ^२ तुह लिब्भइ देहसोहा^४” पक्षे दुहीअइ दुहिज्जइ वहीअइ वहिज्जइ
लिहीअइ लिहिज्जइ । “ण जइ सहि कीरण पणअकेलिभज्जो णवरं^५ हीरइ विवअ पिआइ
दामोअरो ।” पक्षे करीअइ करिज्जइ हरीअइ हरिज्जइ । ^६चए (?) णाराअणो^७
णव्वइ णज्जइ सोवि ।

(१७) 1 mss. भुजीरुचिश्चात्रमुचिस्तथान्यत् (g. ०चिवात्थ्य षो) स्यात्. 2 mss. तथो न्मावपि
दूङ्. (१८) 1 g. धुअस्तथेष्टं तु. 2 g. तत्पूर्वं. (१९) 1 g. स्यादिर्भवेत्वोपदितो विभाषा. 2 mss.
कंसो. (२०) 1 g. णोओण. 2 mss. जह. 3 mss. णोहभारो. 4 g. देहमीहा. 5 g.
खवर. 6 g. om. these two words.

ग्रहेस्तु घेष्यः खलु घेज्ज-गेज्जौ

दिण्णादयः क्तन निपातनीयाः ।

दाञ्जस्तु दिण्णं च रुदितस्तु ^२रुण्णं

शुपेस्तु सुक्खं च मुचेस्तु मुक्कम् ॥२१॥

ग्रहेरिति । घेष्यइ जो मुणीहिं^३ पाराअणो घेज्जइ गेज्जइ च । पक्षे गेण-
हिज्जइ गेणहीअइ हिण्णीअइ^४ हिण्णिज्जइ^५ इति च । “दिण्णं ^६पसूणं तइ रुप्पिणीए
भासइ कण्हं वअणं पि मुक्खं” एवं मुक्कं इति ।

तक्षेस्तु लादेश उशन्ति रम्भं

^१शुपेस्तु जूरं खलु कोविदश्च ।

खिदे विसूरं विलभं णिच्चाथे

त्रसेस्तु वज्जं ^२राहतेस्तु चप्पम् ॥२२॥

तक्षेरिति । “कामासुगो” रम्भइ मे सरीं” । चित्तंपि रम्भिज्जइ अज्ज तेण
कर्त्तरि कर्मणि भावे च । “जूरइ ^१सो कुडङ्गे विलम्बसे अज्ज वि कीस गोवि” । “तुह
विप्पओए^५ विसूरए ^६पेम्मभरेण बलो” । “गोवाङ्गणाणं विरहो विलभेइ कण्हं । “ण
वज्जए चप्पइ सो वि हत्थि ।”

लुहं पुसं चात्र मृजरिमो द्वौ

मुस्जेः पुनर्द्राविह बुहु^१ खुप्पो ।

द्वशेरवक्खं पुलभं णिअच्छं

^२पुलं उअं चात्र वदन्ति पञ्च ॥२३॥

लुहमिति । लुहन्ती पुसए [अ] वराहं । “णेहम्मि सो बुहुइ तुज्ज राही ।
खुप्पसे पेम्माण रसे^३ तुमं किं । सो तुज्ज राही कहासु मग्गा^४ । अवक्ख कण्हं
^५पुलअ प्पओसं । ^६णिअच्छ कासं पुल उअ ^७अब्भं ।

भावे च कर्मण्यपि^१ तस्य दीसो

णिच्चयस्य^२ दंसो दरिसश्च वाच्यौ ।

^३भावे च दावो भवतीह तस्य

आदिश्यतेऽत्राड् बहुलं स्वराणाम् ॥२४॥

(२१) 1 m. दिगंच०. 2 g. (रुदि र)स्तु. 3 g. पुलोहिं. 4 g. om. 5 g. हिन्दिज्जइ
6 g. पधुणं. m. पसुणं. (२२) 1 m. क्षुपेस्तु. 2 m. रितेस्तु वप्पं. g. त्व च [ने] स्तु वप्पं. 3 g. कमोडुगो.
4 m. से. g. से. 5 g. वि (रि) षइ. 6 g. पस्यभवे (रि) ष. 7 g. व(र) षो. 8 g. गोरान्नाणां.
(२३) 1 mss. बुज्ज. 2 g. घसंणिअं. 3 m. पेम्मा × रसे. 4 g. राही कस्तुमहेनगया. 5 g.
पुणअत्तुमम्. 6 m. पुलमं उअब्भं. g. पुणमं उअब्भं. (२४) 1 mss. कर्मण्य x. 2 g.
णिच्चय (णिच्चय). 3 g. भावे वदादा.

भाव इति । ण दीसए आलि ^४कहं कुडङ्गो । णिचि कण्हं दंसेइ दूई दरिसेइ कुञ्जं ।
सि णेहं दावेइ वअणेण तीए । आदिश्यतेऽत्र बहुलं धण वड् (?) स्वराणां धावधा-
तौ धूअइ धवइ धोअइ स्यात् । ^५न स्यात् क्वचिद् भूवइ होइ इतीदशेषु । ओशाहइ
अववाहइ वेदशेषु । रोहइ पोसइ पुसइ जुसइ इत्यादि ।

शकेस्तुअस्तीरतरा इमै स्यु

मृ देमलं चात्र समीरयन्ति ।

ल्लुपेर्भासः खुण्ण उदीरितौ द्वौ

द्वत्तस्त्यजेश्चक इमाविह स्तः ॥२५॥

शकेरिति । सा [तु] अन्तो^१ ण तरइ हरिवाअं लद्धितुं तीरए वा ।
आलिङ्गन्तो सा मलेइ वच्छं । रोसग्गिणा भोसइ जो भवणं रिऊणं तं खुण्णइ
कण्ण डहणो इणं अच्छरोअं छत्तामि पेम्मं इणं हरिस्स छत्तइ किं हरी मं । छक्कामि
णाहं सिविणे वि कण्हं ।

अस्ति ल्लुपेर्भासं कमतोऽच्छ-धुक्कौ

द्वौ सप्पा-सक्कावुदितौ तु सर्पः ।

द्वौ खुम्म-खुन्दौ कथितौ ल्लुपेस्तु ।

त्रुपेस्तु तोडस्तुडतुट्ठथोड्डाः ॥२६॥

अस्तीति । कमलणअणा अच्छए मज्झं त[हिं] धुक्कइ एस कण्हो । सो^२ कण्ह
सक्कइ कुडङ्गघरं तुमं किं सिग्घ^३ ण सप्पेसि पसीअ विमुच्च^४ कोवं । खुम्मन्तो
केढवं खुन्दइ ^५णवरं अहं । तोडइ तुडइ तुट्ठइ थोडइ ।

राजेस्तु रेहोऽत्र कृपेस्तु कड्डो ।

राधेस्तु रन्धः कथितः सुधीभिः ।

कीडेस्तु कीलः खउरः खवेश्च

खलेः खडः खुन्द इमौ प्रदिष्टौ ॥२७॥

राजेरिति । कमलणअणो रेहए रासमज्झे । कड्डइ रन्धइ । कण्हो कीलए
गोविआहिं । खउरिआ विसिहेहि^३ रणे रिऊ । खुड्डइ खुन्दइ ।

4 m. कहं लुडन्दो. g. कल्लुडन्दो. 5 g. न श्येति. (२५) 1 m. सा चन्ती. g. साचन्ती.

2 m. सी. g. मे. (२६) 1 mss. चुधे. 2 g. सा. 3 g. इत्थं. 4 g. विपच्च. 5 g. णम्ममहं.

(२७) 1 mss. इज्जो. 2 g. खउरि हो वि (रि) सिद्धोहं वणे.

घ्रा जिङ्घ ईरेः खलु णोल्ल'-पेल्लौ
 स्वपेः सुअः सोऽत्र तथैव सोअः ।
 तव्ये तुमि क्तेऽत्र सहेस्तु सोढां
 वहेस्तु वोढः कथितां विभाषा ॥२८॥

घ्रा इति । कमलगणअणो जिङ्घण् णीवपुष्फं । ईरिश्रुरादि णोल्लइ' पेल्लइ ; सुअइ सोइ सोअइ ; सोढव्वं सोढुं पक्षे सहिअव्वं सहिउं सहिअं, वोढव्वं वोढुं वोढं पक्षे वहिअव्वं वहिउं वहिअं इति ।

आलुक्ख-फंसौ स्पृशतेरिमौ द्वौ
 परेश्चिक्खः स्याच्छुअ एव नान्यः^२ ।
 भावे च कर्मण्यपि तस्य छिप्पो
 वा छिक्क-छिक्क-च्छिव एव च क्ते ॥२९॥

आलुक्ख इति । केढवं' तं आलुक्खन्ती हन्त फंसेमि । कण्हो^२ परिच्छिवइ गोवकामिणिं^३ । अन्यस्तु छुअइ । भावकर्मणोः जघणेण छिप्पइ हरिं छलेण सा । क्ते छिक्किअं छित्तिअं छिविअं इति च ।

स्तौतेः स्थुणः स्याच्च तथा थुवश्चा-
 थ फुल्लचप्पावपि च क्रमे द्वौ
 आडोऽञ्चवोल्लौ च तथा भवेतां
 समो मिलेश्चात्र गलः प्रदिष्टः ॥३०॥

[स्तौतेरिति] । थुणइ थुवइ । कण्हं थुणन्ता विविणे 'वि गोवा । फुल्लइ चप्पइ ; आडस्तु अञ्चइ वौल्लइ संमिले गलइ ।

विज्झो घटेर्वणिचि तूद ओग्घ
 आन्नः सदा स्याद् अहिसाह एवम्
 आडो रुहेः स्युश्च वलग्ग-चुम्मो-
 ल्लूढा' अथां वे नमतेश्च वाणः ॥३१॥

(२८) 1 g. णोल्ल (सोल्ल). (२९) 1. g. केडभं, III. केडडं. 2 III. वमृं. g. वहं
 पोक्कामिणिं. (३०) 1 g. वि(रि)गेवो(रो) for वि गोवा. (३१) 1 g. भूपा.

[विज्झ इति] विघटते विज्झः विज्झइ ; उदः परस्य घटेर्णिचि ओग्घः ओग्घए ।
आड् पूर्वरुहे रे[ता] आदेशाः माणिणि ण वलग्गसि कीस कण्हं । ण चुम्मसि सअं चिअ
२वच्चिदासि । उल्लूढइ^३ क्खु पणएण^४ तुमं विवित्ते^५ एसो । वेर्नमतेर्वाणः क्हं ण
वाणसि कण्ह सीसं^६ ।

उल्लाल-वुञ्जौ णिचि तस्य गुलश्
चोत्थङ्कु एते स्युरुदः परस्य ।

अरञ्जवेमौ विदितौ न्यभिभ्यां^१

भञ्जेः परेश्चाञ्ज इह प्रदिष्टः ॥३२॥

उल्लालेति । तस्य उन् पूर्वस्य नमतेर्णिचि । उल्लाल वुञ्जगुलाः]^२ एसे अ वुञ्जसि
माणंसिणिं कीस अज्ज^३ । कापि उत्थङ्कुइ । भनक्तेः कण्हो^४ णिअरञ्जए तुमं । अहिवेमए
^५ वणणइं फल्लिअं । परिअञ्जइ विविणं मअङ्गओ^६ ।

उक्कोस उन् कोशयतेरिह स्यात्
तिल्लास-तिन्तावपि^१ तिम्यते द्वौ ।

स्युरुञ्जतेः प्रात् पुस-लुञ्ज-पुञ्जा-

ओअल्ल उक्तोऽत्र वृतेरवात् स्यात् ॥३३॥

उक्कोस इति । उक्कोसइ तिल्लासइ तिन्तइ^२ । प्रोञ्छते स्त्रय आदेशाः पुसइ
लुञ्छइ पुञ्छइ । मुद्धा थणे^३ पुसइ णकखवअं । अववृतेर् ओअल्लः ओअल्लइ क्खु हरिणो
चरिएण रुक्खो ।

उदो^१ लटं तच्च वदन्ति नित्यम्
^२ ओवट्टमत्रापि परेर्विभाषा ।

पल्लत्थ-खुज्जाविह पर्यसेस्तोऽ^२

थोऽज्जत्थ आहम्म इहागमेद्वौ ॥३४॥

उद इति । उल्लट्टइ ओवट्टइ । परेर्विभाषा पक्षे पूर्व एव पल्लत्थइ खुज्जइ पल्लथिआ
दुमवरा हरिणा । न्यट्टह्यं (?) आगमेः च अज्जत्थ आहम्म इमौ द्वौ । अज्जत्थन्तं
सच्छन्दा^४ पेच्छए तं आलिङ्गन्ती कुञ्जगेहम्मि राही ।

२ g. रञ्जि दामि. ३ g. डल्लइ. ४ g. पणए ण. ५ g. विरिसे. ६ This sentence has
been wrongly repeated in comm. on 32. (३२) १ g. प्यभिभ्यां. २ m. See note 6 on
32. above ; ३ g. अज्जइ for अज्ज. ४ g. पिअरञ्जएहसं. ५ g. वणलइं. ६ g. मअङ्गओ
(३३) १ g. तिल्लास तिन्दा. २ g. तिन्दासइ. ३ m. मुद्धाखास. ४ g. पुसाखणे. ५ g. णकखरअं.
(३४) १ mss. लडं तस्य. २ mss. आचट्ट. ३ m. पर्यमस्तो. ४ mss. सच्छदो.

ओत्थह स्थगेश्छाद्यतेस्तु णूमः

पप्फोड एव स्फुटतेर्भवेत् प्रात् ।

लालम्पलालप् इमौ लपे र्वे

लालम्भ-लालम्हा इमौ च तद्वत् ॥३५॥

ओत्थ इति । मुमुहि ओत्थइ^१ वसन्तं दामोअरं णिअघरम्मि^२ राही^३ ।
णूमए जो महत्तं । पप्फोडए । लालम्पइ लालप्पइ लालम्भइ लालम्हइ चत्वारि
रूपाणि ।

स्तृडस्त्वथोत्थल्लवइ ओत्थरः स्यात्

उदा^१ विना तस्य भवेद् विहल्लः ।

चूर्णेर्ममूरः क्वचिदत्र चूरो

लगे विपूर्वस्य भवेद् विलगः ॥३६॥

स्तृड इति । उदा सह स्तृड ओत्थल्लइ ओत्थरइ । विना सह विहल्लइ
ममूरइ^२ चूरइ च । विपूर्वलगेः विलगइ ।

चुरेः फलिल्लोऽथ परेरिमौ द्वौ

चलच्छुलौ स्तो विरवेर्विहल्लः ।

विसट्ट-वोसट्टा इमौ विकासेः

परे विशेषत्र^२ विआलमाहुः ॥३७॥

चुरेरिति । ^३फलिल्लइ छुलइ चलइ विहल्लइ । विकासे विसट्टइ वोसट्टइ ।
परिपूर्वविशेः परिविआलइ ।

उदा^१ नदेरोक्ख उपग्रहस्या-

वसाअम् आहुश्च लसेस्तु ल्हसम्^२ ।

पहोड-गुञ्जेल्ता इमौ लुणेर्वे^३

ददन्ति सन्तः परिहट्टमैव ॥३८॥

उद इति । उत् पूर्वस्य ^४नदेः ओक्खइ । उपपूर्वं ग्रहेः कण्हं णिउणं गोवी
अवसाअए । ल्हसइ । लुणः सौत्रः । विपूर्वलुणेः पहोडइ गुञ्जेल्ता परिहट्टइ त्रीणि
रूपाणि ।

(३५) १ g ओत्यानि. m. ओत्यासं. २ g. निअस्वरसो (णिअघरम्मि) ३ m. राहि,

(३६) १ mss. वदा २ g. सुम्मूरइ. (३७) १ g. फणिल्ल. २ g. विआणमाहुः. ३ g. फणिल्लइ.

(३८) १ g. णदेर्वोक्क (ओक्खं). २ g. क्रूसं णि पूसं ३ g. लुणेः (ले). ४ g. om.

कथेः साहो यका सार्धं णिवरिज्जस्तथापरः ।
स्यादिमे द्वे^१ पुसश्चाथ तिकखालस्तु^२ तिजेरिह ॥३६॥

कथेरिति । कथेर्णिजन्तत्वमाहुः साहइ यका सह णिवरिज्जइ^३ पुसइ
द्वे रूपे । तिजेः तिकखालइ मग्गणाइ कम्मारो ।

चुटंश्चुडः प्रात् सरतेः पअल्लम्
ओग्गाहम् उग्गाहमुशन्ति सन्तः ।
ताडेस्तु तडुं णिचि वेश् चरेश्च
वीणं सहेर्नेणिसुढं^४ त्वमुष्मिन् ॥४०॥

चुटेरिति । चुडइ । प्रपूर्वसरतेः पअल्लइ ओग्गाहइ [उग्गाहइ] त्रीणि
रूपाणि । ताडेः तडुइ । विपूर्वचरेर्णिचि वीणं किं वीणसि कण्हसङ्गमे राहिं; निपूर्वस्य
सहेः णिसुढइ^५ ।

अथ प्रतेः पालयतेः विरीहं
तत्रैव धोरा विरमालमाहुः ।
पीलो मतः पीडयतेरसाअ
इपेः प्रतेरोग्गाहमेव वष्टि ॥४१॥

अथेति । प्रतेः पालयतेः विरीहइ विरमालइ । पीडयतेः पीलइ । इपेर्
असाअइ । प्रतेस्तु ओग्गाहइ ॥

धातुस्वरूपाण्यपराणि पक्षे
शाकल्य-माण्डव्यमतानुगानि^६ ।
कात्यायनस्यापि मते तथैव
ज्ञेयानि लक्ष्यानुभवक्रमेण ॥४२॥

इति प्राकृतकल्पतरौ द्वाचत्वारिंशत् कुसुमैर्लादिस्तवकः ॥

(३६) 1 g. ०इ (ह्). m. न्व. 2 m. भिक्खालस्तु. 3 mss. add सीमेर after this.

(४०) 1 g. मो (सो) ग्गाह सु(सु)ग्गाहम्. 2 g. न पुढम् (णिसुढम्) 3 g. निसुडइ. (४२) 1 g
शाकल्य मन्तञ्च (०मन्तञ्च) मतानुगामी. 2 mss. ज्ञेयानु.

[नवमस्तबके निपात-विधानम्]

अथो निपाता विहिता अमुष्मिन्
हुं दान-पृच्छा-विनिर्धारणेषु^१ ।

ह्रं क्षेपणे विस्मयसूचने च

ओः सूचना ताप-विकल्पनादौ ॥१॥

च्चेअ च्चिअ द्वे अवधारणार्थे

प्रश्ने किणो कीस इमौ प्रदिष्टौ ।

अव्वो तु^१ सम्भाषणसूचनादौ

स्तः प्रश्न-निर्धारण-निन्दिते किम् ॥२॥

सम्भाषणार्थे तु अए^२ वले द्वे

अलाहि एतच्च निवारणे स्यात् ।

सम्भाषणे रे कलहे अरे स्यात्

उच्चैरिहामन्त्रणके हिरे वा^२ ॥३॥

थुः^१ कुत्सने हा तु विषाद् उक्तो

णुः पूरणे वार्थ इहोपदिष्टः ।

एते^२ वव्ववा कथिता इवार्थाः

क्षेपे हरे णूणं विनिश्चये स्यात् ॥४॥

क्खु हु इति च वितर्के निश्चये संशये च

णवर-णविरि एतौ केवलानन्तरार्थौ ।

इर-किर-किला एतेऽनिश्चिताख्यान उक्ता

अवि तु अपिपदार्थं किन्तु उ तुं विमर्षे ॥५॥

इह भवति इ-जेरादे खलु श्लोकपूर्त्तौ

पिव-मिव-विवा एते सद्भिरिष्टा इवार्थे ।

अइ इह वचनोपन्यासम् आमन्त्रणे हे

अण इह तु नञर्थे भूषणादिष्वलं स्यात् ॥६॥

(१) 1 mss. विनिर्धारणेषु. 2 n. हं 3 n. हुं. (२) 1 mss. सम्भाषण० (३) 1 n.
वल्ल (वणे). 2 m. च विदेवा, n च विववा. (४) 1 n. स्त (ध). 2 n. इति (इहो) .

अथ शीघ्रार्थके भक्ति^१ भक्तो तु सणिअं शनैः ।
अहो अंगो^२ अनुतापे तथा णो हि निवारणे ॥७॥

हो भो आमन्त्रणे हे हो^१ हित्यं व्रीडितभीतयोः ।
आभिमुख्ये तु^२ हुत्थः स्यात्^३ पराहुत्थः परामुखो ॥८॥

अइ-अच्छौ तु संभाषे^२ तंसः स्यात्तियगर्थके ।
मनागर्थे मणं वाच्यं^३ ज्ञेयं पुनः पदे उणः ॥९॥

^१ एण्हि आगन्तुके काले आम क्रोधे स्मृतः पुनः ।
कालस्य नियमे^२ विद्यात् जहा तथा^३ द्यो मताः ॥१०॥

इति प्राकृतकल्पतरौ दशभिः कुसुमैः निपातस्तबकः ॥

इति श्रीरामशर्मतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचिते प्राकृतशासने कल्पतरौ
दशभिः स्तबकैः प्रथमा शाखा निरुक्ता ॥

३. ॥. अश्वघाः m. अश्वघाः. (६) १ ॥. रादे. (७) n. घत्तिः २ ॥. अन्वन्तापे (अनुतापे).
(८) १ n. हिअं. २ ॥. मखं. ३ ॥. परां मुखं (९) १ ॥. अइअच्छौ २ m. डंम. n. नड्म.
३ ॥. देउअं. (१०) १ m. यन्धिमा० ॥. यन्धिम० २ ॥. विद्यते आ० ३ ॥. ताय सताः.

प्राकृतकल्पतरौ

द्वितीयशाखा

[प्रथमस्तवके शौरसेनी-विधानम्]

विरच्यते सम्प्रति शौरसेनी

पूर्वव भाषा प्रकृतिः किलास्याः ।

न वेतसाङ्गारपदादिषु त्वित्'

न स्याच्चतुर्थी वदरादिषु त्वोत्^१ ॥१॥

ह्रस्वो यथादौ क्वचिदेव कार्यः

पिण्डादिके किंशुकवर्जम् ऐन्न ।

तुण्डादिषूदोत्' क्वचिदोक्खलं न

उदूखले कीदृश-ईदृशे नैत् ॥२॥

उदीरितं यन्मुकुटादिकेष्वद्

युधिष्ठिरोपर्यर्नयोर्न तत् स्यात् ।

न 'चोबिकारः पुरुषस्य कार्यः

ऋष्यादिके यादृश-तादृशाद्याः ॥३॥

नेद्वेदना [दे]वरयोश्च' रुक्खो

वृत्तस्य दैवे तु^२ अर्न हि स्यात् ।

न वः प्रकोष्ठे न च पौरुषादा-

वउस्तथा गौरव आन्नहि^३ स्यात् ॥४॥

अतोऽनादेरयुतस्य तस्य

दकार इष्टः प्रथमेऽपि थस्य' ।

दो^४ गर्भिते^३ तस्य णकारमाहुस्-

थो धः पृथिव्यां भरतेऽपि तस्य^४ ॥५॥

(१) 1. g. त्वित्. 2. g. त्वोत्.

(२) 1. mss. तुङ्गादि०.

(३) m. वो, g. यो.

(४) 1. mss. × वरयोश्च.

2. g. तु.

3. m. अन्नहि.

(५) 1. m. तस्य.

2. m. टो

3. mss. गर्भिते. 4. mss. तस्यः.

प्रायस्तु पो^१ वोऽवुरुभं अपूर्वं
 न शीकरे भो ऽथ न मः कबन्धे ।
 तथा मकारो न च चन्द्रिकायां
 प्रायो न दस्य स्वरशेषतात्र ॥६॥

धभौ दवत् स्पृष्टम् उदीरणीयौ
 क्वचिद् हरिद्रादिषु रस्य लः स्यात् ।
 भवेत्तु^१ फो भो न शिफादिकेषु
 न हो द्गोऽन्यत्र चतुर्दशाच्च^२ ॥७॥

अथो पदादौ नहि चः किराते
^१दोलादिके डो न द हिं विहाय ।
 यष्ट्यां न लो लाङ्गल-लोहलादौ
 न णः प्रयोज्यो न च शावके छः ॥८॥

सर्वत्र युक्तस्य ठ^१ उत्थिते न
 न स्फोटके खो न च जोऽभिमन्यौ ।
 संमर्दने गर्दभके न डः स्यात्
 क्षीरे सदृक्षेऽपि भवेन्नहि च्छः ॥९॥

तथा क्षणे णस्तु भवेन्न चिह्ने
 कुष्माण्डिकायां च महः^१ कदाचित् ।
 वाष्पे प्रदिष्टाविह^२ वष्फ-वाहौ
 विभाषितो ण्डः^३ खलु भिन्दिपाले ॥१०॥

^२ष्म-क्षन्-स्म, एषां च विकल्पितो म्हो
 द्वित्वं न सेवादिषु दैववर्जम्^२ ।

* * *
 * * * ॥११॥

(६) 1 m. पौ. (७) 1 m. भावेत्तु g. भवेत्तु, 2 g. °दंशे वा. (८) 1 mss. दोलादि डो.
 (९) 1 m. च उत्थिते च. g. चउत्थिते च (em as above) (१०) m. ण डः, 2 g. प्रदिष्टौन्विह.
 3 m. वैभाषिको ण्डः. (११) 1. m. घ. 2 Here a half-verse is missing in mss.

प्रायेण सन्धि^१ष्वचि न त्वचां लुक्
 कालायसे यो न न भाजने जः ।
 विपर्ययो नात्र रणो^२करेष्वां
 बृहस्पतौ नात्र भयो^३ प्रयोज्यौ ॥१२॥

स्यात् त्वाल्पपोरत्र इअः प्रयोगे
 बिन्दोरिदानीम् इति लुग् विभाषा ।
 पुंसि प्रयोज्यं खलु भागधेयं
^१पुंषण्डगोर्गोणमुदाहरन्ति ॥१३॥

आ सौ तु^१ दुर्वाससि दोः परं स्यात्
 डसेरदन्तात् क्वचिदा च दृष्टः ।
 एदेव डेः स्याद् इदुदन्तयोर्मि-
 नं वो जसि स्यादुदिह स्त्रियां न ॥१४॥

एदेव टादेरमि मादरं वा
 किं यस्तदेतत्सु नहि स्त्रियामीत्^१ ।
 क्लीवे शसो णिश्च न त्वि त्रिलिङ्गां^२
 एसिं किमादेर्न डसः किलासः^३ ॥१५॥

स्सा से स्त्रियां नात्र डसेर्नहि सौ
 किमः कुदोः स्यादिदमस्त्वदो तु
 आहे इआद्या न किमादिके स्यु-
 नाप्यत्र सिं चामि इधस्त्वहस्य ॥१६॥

इदं इणं स्याद् इदमः स्वमोस्तु
 क्लीवे न सावोत्वमिहैतद् स्यात् ।
 भवत्ययं साधिदमः स्त्रियां स्याद्
 इअं न हः स्यादादेशो डसि त्वत् ॥१७॥

(१२) 1 mss. ष्वचिडं पदः (ष्वचि न त्वचां). (१३) 1 g. पुषण्योर्गोणप० 1 g. om

(१४) 1 g. तु. (१५) 1 m. मित्. 2 g. द्वित्रिलिङ्गां (चेदमादेर). 3 m. किलासः. g
 om, (कदापि).

प्रायस्तुमम् युष्मद् आदिशन्ति
 तुम्हे जसि स्याच्छसि चोपदिष्टः ।
 टा-ङ्योस्तए तस्य भिसि प्रयोज्यं
 तुम्हेहिं इत्यादि ङ्सौ तुमादो ॥१८॥

हिन्तो भ्यसो युष्मद् आह तुम्ह
 ङसा[तु] ते दे तुह तुम्ह तुज्झ^१ ।

* * *
 * * * ॥१९॥

* * * ॥२०॥

अम्हाण अम्ह द्वयमामि रूपम्
 अथाम्ह^१ इत्येवमुदीरयन्ति ।
 रूपं तु शेषं यदनुक्तमेतज्
 ज्ञेयं महाराष्ट्रजभाषयैव ॥२१॥

प्राय परस्मैपदिनोऽत्र सर्वे
 स्युर्धातवस्तेषु तिपो दिरेव ।
 अन्तिस्तु मेस्थस्य मतो धकारो
 मसो म्ह-हिस्सौ च भविष्यति द्वौ ॥२२॥

न हा मिपि स्सा पुनरिष्ट एव
 न गच्छमित्यादि भवेद् गमादेः ।
 द्वशेस्तु पेक्खः कथितो लुडादौ^१
 भावंऽपि कर्मण्यपि ईअ एव ॥२३॥

तिपो दु लोटीह सिपः सु नित्यं
 शेषं पुरोवज् जयतेश्च तौ द्वौ ।
 सिपोऽनवन्तादिह लोटि हिः स्यात्
 सुन्देरअं देहि जणहणस्स^१ ॥२४॥

(१९-२०) The second half of 19, and the 20 are lost. (२१) m. अष्टमः
 g. अ अम्ह. (२२) 1 g. लडादौ (लुडादा). (२३) g. जसन्दणस्य.

प्रायेण न ज्ञोऽपि लुडादिकादौ^१
 मध्ये मतो धातु-तिपोरिहेदात् ।
 उर्जजा न तुं-तव्य-भविष्यतीत् स्यात्^२
 भो हो च शाकल्यमते भुवश्च ॥२५॥

स्यालुट्-ल्यपोस्तस्य भवो^१ न हू के
 कुणः कृजो नो कृगमोर्कगौ तु ।
 स्यात् त्वा-ल्यपोस्तत् परयो दुर्भस्तु
^२तुं तव्यतः का तु कृजः प्रदिष्टः ॥२६॥

वचि-ब्रुवोर्लादिषु वुच्च एव
 प्रच्छेस्तु पुच्छोऽच्छ इह स्मृतोऽस्तु ।
 द्वौ तिष्ठतेरत्र च चिद्-थक्कौ
 उदस्तु थो घुम्मम् उशन्ति घूर्णेः ॥२७॥

गेणहो प्रहेः स्यात् कपिलस्य तव्य-
 कयोर्गहिः स्याद् अथ शूद्रकस्य^१ ।
 भावेऽपि कर्मण्यपि^२ गेज्ज-घेष्पौ
 मज्जेस्तु लादाविह वुडु-मज्जौ ॥२८॥

वच्चो वजेरत्र मृजेः पुसः स्यात्
 घ्रा जिडु उक्तः स्पृशतेऽश्रुवश्च^१ ।
 छिप्पच्छिवश्चास्य निरूपितौ द्वौ
 भावेऽपि कर्मण्यपि शूद्रकस्य ॥२९॥

भातेस्तु भासः^१ कथितो मिलाथः
 स्यान् म्लायतेः खुन्द इह लुदेः स्यात् ।
 धः स्यात् कथेस्थस्य हु-लू-श्रु-जीनाम्
 अन्ते णकारागममामनन्ति^२ ॥३०॥

(२५) १ m. नञ्जे दिभभणादिकौ. g. नञ्जेपितु लादिकादौ नञ्जेदिभनादिकादौ. (२६) १ g. भुवो.
 m. सुवच. २ g. तस्यतीः. (२८) g. अथ पुत्रकस्य (मतएव तस्य). २ g. गेज्ज.
 (२९) १ m. छि. (३०) १ mss. तातेस्तु भासुः. २ mss. एमानमन्ति.

हनः खनश्चात्र रमो वहश्च
 न द्वित्वमन्त्यस्य तथा दुहादेः
 स्वपेः सुअः स्यात् तु सुवो लुडादौ
 स्तौतेस्थुणः सर्वलकार उक्तः ॥३१॥

सकः शकेः स्यादिह सकणो च
 भावेऽपि कर्मण्यपि नास्य तीरः^१ ।
 रुचे हृदेरिच्छति रोचरोदौ
 शिङ् सुआ भाआ भियो निरुक्तः ॥३२॥

^१मृजेर्घसो दे इह दाङ् उक्तो
 दइस्तु तस्यैव भविष्यति स्यात् ।
 तुं-तभ्ययोर्दा यकि दि च दः त्वे
 ँणिचि स्मृता दाव-दवाव-आद्याः ॥३३॥

^१लोपश्चुरादौ च णिचो न हेतोः
 क्वचित्तु तस्यापि लुग् ऊहनीयः ।
 “राही हला चारदि कण्ह-वंसिं
 कण्हो हरावेदि पुडं उदासो”^२ ॥३४॥

अथो निपाता मह-केर-आद्या
^१मदीय इत्याद्यभिधानीयाः स्युः ।
 शत्रुध्न इत्यत्र तु सत्तुहः स्यात्
 भीष्मे तु ^२भिम्हस्त्वरिते तडित्ति^३ ॥३५॥

स्यादौपदीभ्रातरि धिट्टुजुणः
 स्युर्जत्तिआद्या इह यावदादौ ।
 इहाज्जुकाद्या ^१गणिकादिकासु
 इत्थि स्त्रियां ^२ज्जेव्व यथान्वयेन ॥३६॥

(३२) I m. om. ण्यपि नास्यतीरः. (३३) I mss. मृजे०. 2 m. om. the pāda.
 g. णिचि स्मृता पाव द एव आद्याः (em. given above). (३४) I m. om. लोप०
 (३५) I m. om. मदीय...तु. 2 mss. भिच्चु. 3 g. तत्तिनि. (३६) I m. om. ०दिकासु
 etc. 2 g. ज्जेव्वयजान्वयेन,

^१ बिन्दोः परः क्वापि ज वर्ण एव
यथा पिभं जेव्व पिभो भणादि ।

मतः सहार्थे सहसत्ति कैश्चिन्
निरुच्यतेऽस्मिन् सहसोत्ति शब्दः ॥३७॥

इवे विभ-व्वौ मतमच्छ रिभं

^१ आश्चर्यके नाम्नि नहि क्विन्ताः ।

हद्धी विषादे इति न प्रयोगः

सौद्धोदनीत्यादि^२ पदं कदापि ॥३८॥

इति प्राकृतशासने कल्पतरौ द्वितीयशाखायां
अष्टात्रिंशत्कुसुमैः प्रथमस्तवकः ॥

[द्वितीयस्तवके प्राच्यादि-विधानम्]

[प्राच्या]

प्राच्यां विविच्याय भणामि भाषां

सा शौरसेनी प्रकृतिः प्रदिष्टा ।

बिन्दुस्तु सौ तो भवतस्त्रियास्तु

तस्यैव सो जायत ओद्वश्यम् ॥१॥

मूर्खं मुरक्खो ^१ खलु होत्थमाणो

भविष्यति स्याद् ^२ कच्चिदोत्थमाणः ।

निहीन-सम्बोधन आद् अतः स्यात्

^३ धीदां प्रवीणा दुहितयु^४ शन्ति ॥२॥

^१ परेऽपि लोकात् ^२ सुखमूहनीयाः

^३ लोकोक्तयोऽस्यां बहुलं प्रयोज्याः ।

वाक्यं च पूर्वोत्तरयोर्विरुद्धं

^४ बोध्यं तथा वक्रतया निरुक्तेः ॥३॥

(१०) 1 m. om बिन्दोः परः. 2 g. em. जकार. (३८) 1 m. om. आश्चर्यके...इति न.
2 g. सौद्धोदनीत्यादि (सौख्ये हलीत्यादि). (१) 1 m. om. प्राच्यां...प्रदिष्टा. (२) 1 mss.
पु; g. प्रवु (खलु) भोक्खमाणो. 2 mss. कवस्योमाणः. 3 mss. धीदां. (३) 1 g. परे (परी).
2 g. सुहमूहनीयाः. 3 m लोकोक्तया. 4 g. बो. 7 m. बोधः०

ही हो भो परितोषणे निगदितं ही माणहे विस्मये
 निर्वेदे अविद् द्विरुक्तिसहितं वक्त्रे तथा वङ्कुडः^१ ।
 बोध्यं चोपकृते बुधैरवहदं क्लीवेदमः स्याद्विणं
 भाषैषा तु विदूषकप्रभृतिभिर्वाच्यात्र नाट्यागमे ॥४॥

[आवन्ती बाह्यीकी च]

आवन्तिभाषा प्रतिपद्यतेऽसौ
^१ बाह्यीक-भाषा च विभिन्नपात्रा ।
 सिद्धिः ^२समुन्मीलति शौरसेनी-
 प्राच्याद्वयी संकरतो यदीया ॥५॥

प्रायस्तकारे स्वरशेषतापि^१
^२द्वे रेफलोपोऽत्र विकल्पितः स्यात् ।
 एवार्थके च्चैभ इह च्चिअश्च
 तथा सद्रुत्ते कथितः सरिच्छः ॥६॥

स्यात् त्वस्तु तूणोऽथ भविष्यति द्वौ
 ज्ञ-ज्ञा निरुक्तौ ततिपोरिहापि
 मध्येऽपि हो एव भुवो दृशस्तु
 पेक्खो णिचि स्याद् दरिसस्तु तस्य ॥७॥

सुब्बं श्रुवा जेरिह जिप्पमाहु-
 र्भण्णं भणेर्गम्ममथो गमेश्च
 किज्जं कृजो जस्तु मुणिज्जमित्थं
 यका सहादेशम् उशन्ति धोराः ॥८॥

तिपा समं वाञ्छति सोच्छ्रमादीन्
 भविष्यति श्रु-प्रभृतिष्विहापि ।
 चेषां किलोदाहरण-प्रपञ्चो
 बोध्यो महाराष्ट्रगिरां विचारे ॥९॥

(४) १ g. वङ्कुडः. m. वङ्कुडः. (५) १ g. बाह्यीकी. २ m. समुन्मीलति, g. समुन्मीलति
 (समुन्मीलति). (६) १ g. ०तादि. २ m. दीरथ g. द्वेवेच, (दस्यापि). (८) १ mss. गवे०

एषा तु भाषा नगराधिपस्य
 तथैव ' द्वाःसाधक-धूर्तयोश्च ।
 संयोजिता मध्यमपात्रकाणां
 नाट्यागमै दाण्डिक-पाणिकानाम् ॥१०॥

[मागधी अर्धमागधी दाक्षिणात्या च]

अथेह मागधनुशिष्यते या
 कव्याद्-भिक्षु-क्षपणादिकानाम् ।
 अस्या महाराष्ट्रक-शौरसेन-
 भाषे प्रवीणैः प्रकृती निरुक्ते ॥११॥

एषार्धमागध्यापि किन्तु तत्र
 रहस्यमेतत् कवयो वदन्ति
 हगेऽहमर्थे यदि मागधी स्यात्
 यथार्धमागध्यहमेव रूपम् ॥१२॥

तालव्य एवात्र सषयोर्भवेत् शो
 मूर्धण्य-षः कापि मतः प्रकृत्याः ।
 एषे हगे अ[य्]ञ्ज विहुषिदे क्वु
 ' भवेदिदातस्त्वधुनास्वरूपे ॥१३॥

हगे ण एषे 'अहुणि क्वु यामि
 सर्वत्र रो लः 'कलुणे विचाले ।
 वर्गस्य यस्यात्र भवेद् यकारो
 यशे यथा याणदि याव यश्श ॥१४॥

क्वस्योदिता श्कः 'पुनरत्र पेश्क
 'दुश्केण लश्के विणिवाडिदेशे ।
 न क्वोर् महन्ते पुलिगे क्वु भीमे
 भवेत् क्षकारे युतधैपरीत्यम् ॥१५॥

(१०) 1 mss. दौः साधिक (g. दौः साधिक). (१२) 1 m. भवेदिदातस्त्व धनेचिरूपे, g. भवेदिदातस्त्वधनेचिरूपे (भवेदिकारस्त्वधने) (१४) 1 mss. अहनि. 2 mss. काणां (g. कक्षुषे).
 (१५) 1 g. लक्ष्मण (लक्ष्मण). 2 mss. लश्केण.

विलक्षणे शे वयणम्मि यश्के

ट्ट-ट्टस्य तु श्ट-श्ट अनुक्रमेण ।

कहं णु भश्तालअ णिश्ठूलेशि

^१त्तथस्य तु श्च कथितः प्रवीणैः ॥१६॥

आणश्च मोश्चे ^१पधणाश क[य्]ज्जे

हालुश्चिप येम्मध शे क्वु पशे

कचित्तु न स्यात् शमलेशु अश्श-

त्थामेण मण्णुं दलिअं कुलूणं ॥१७॥

श्चः प्रायश् च्छस्य तु गश्चदि क्वु

ण पश्चिमे धम्मपलश्शश ^१होय्ज्ज ।

चवर्गकाणामुपरि प्रयोज्यो

युक्तेषु चान्तःस्थयकार एव ॥१८॥

मं य्च ण ^१शम्पुय्च्छदि ल[य्]ज्जमाणे

णिउञ्ज मय्ज्जे य्चडुले मुलाली ।

^२निषेधबाहुल्यम् इह प्रयोज्यं

मा मा ^३मुलालि ण पलिश्चइश्शम् ॥१९॥

क्काप्रत्यये दाणि ^१पलि[य्]च्छिप शे

^२गोवङ्गणाहिं हशिदाणि कण्हे ।

कचिद् भवेदिश्च इअश्च तस्य

पलि[य्]च्छिदे शे हशि गोविआहिं ॥२०॥

पलिय्च्छिदाओ हशिआ क्वु ताओ^२

^३[तमा]ल-कुञ्जमिह कुदूहलेण

दीर्घः कणि स्यात् कचिदत्र एणिह

^४यणादणाकं पुलिणे क्वु यामि ॥२१॥

(१६) 1 m. तखस्यतश्च, g. तखस्यतश्च.

(१७) 1 mss. पट्ट.

(१८) 1 mss.

हाय (g. em. होय्ज्ज).

(१९) 1 m. प्रजच्छदि.

2 mss. निषिध.

3 g. पुलालिं.

(२०) 1 g. em. पसीदए.

2 g. गोवन्दं नाहिं (गौविन्द लाहीं).

3 mss. इलि.

(२१) 1

mss. इनित्य.

2 m. तुन n. ते.

3 m. ताओर. g. चन्तर.

4 mss. यणादणाके

अवापयोरुच्च उशन्ति [धीराः]

^१खणं पि गोवी उशलादि^२ पाशा ।

निपात्यतेऽथो पुलिशो^३ पुमर्थे

तथा हिडको हृदये प्रवीणाः^४ ॥२२॥

मित्रे वअंशो लिदनं तु रत्ने

^१[पिशल्लभो]ऽप्यत्र पिशाचके स्यात् ।

^२लिक्खा च भुक्खा गणना-बुभुक्ष्व-

त्यस्मिन् पदे स्यात्तु वटौ वडुव्वः ॥२३॥

उदीरितौ गौरविते च कोष्णे

मनीषिभिर्गोमिक-कोशिणौ द्वौ

स्यात् कुत्तिमत्यामिह कुय्च्छिमादी

तथा मता मातरि ^१माईआ च ॥२४॥

आर्द्रार्द्रम् ओल्लोलमुदाहरन्ति

कविप्रयोगैरपरं ^१सुबोधम् ।

अतस्त्वदेताविह पुंसि सौ द्वौ

ण पशि दिश्ठि य्च्छिविष ण पशे ॥२५॥

^१कन्दोऽनुरोधत् बहुलं लुगत्र

कुडङ्गए माहव^२ दीशए शे ।

हो वा डस स्यात् प्रकृतेश्च दीर्घः

पुष्पं मए णिय्ज्जदि माहवाह ॥२६॥

एदोदिहामन्त्रण ईरितौ [द्वौ]

हे भष्टके ^१किं मुक्ख भष्टको वा ।

आक्षेप आद् वा पुलिशा अलेऽन्यद्^२

दृष्टं मतं विस्मयतापयो हीं ॥२७॥

(२२) 1 g. खणदि (खणे वि). 2 g.. उपलालि. m. उसुनानि. 3 g. पुलिशे. 4 g. em. प्रवीणेः. (२३) 1 m. फिय्जौयठतु. g. फिय्जौजत्त. 2 mss. लिधा (m. लिखा) च भुक्खा. (२४) 1 g. मज्जिया. (२५) 1 g. सुबोधं (त बोध्यं). (२६) 1 g. कल्लोलवीधालुहल. 2 g. पालुव (पालुव). (२७) 1 m. किंमुक्. g. किंष्टक (भष्टक). 2 g. ने. m. न्य.

सम्बोधने कृत अले च ले ले
 आहं च हक्के च हगेऽहमर्थे ।
 तुप्फे च तुम्हे जसि युष्मद्ः स्यात्
 द्वौ स्था-वृषोरत्र [च] य्चिण्ट वशौ^१ ॥२८॥

भुवो हुवश्चात्र^१ लृटि प्रयोज्यः
 कृते मृते चात्र गते च रूपम् ।
 कडं मडं चात्र गडं वदन्ति
 कअं मुअं चात्र गअं तथाऽन्ये ॥२९॥

कृन्तेस्तु कप्पो न च ह्रस्वता स्याद्
 ईदूत आतश्च^१ अदेव कापि ।
 स्याद्व्यत्ययः कापि सुपो विभक्ते-
 दीर्घेऽस्तिङः कुत्रचिदेवमन्यत् ॥३०॥

कस्यापि पैशचिकधीरिहैव
 न वेत्ति यो लक्षण-भेदमत्र ।
 पैशाचिकानां पुनरग्र एव
 निरूपणीयं सविशेषमत्र ॥३१॥

दाक्षिणात्य-पद-सम्बलितं^१ यत्
 संस्कृतादिभिरभिच्छुरितं^२ च ।
 स्वादुसारममृतादपि काव्यं
 दाक्षिणात्यमिति तत् कथयन्ति ॥३२॥

इति प्राकृतशासने कल्पतरौ द्वात्रिंशत्कुसुमैर्द्वितीयशाखाय
 प्राच्यामागध्यर्धमागधी-दाक्षिणात्याभाषा-निर्णयो नाम
 द्वितीयस्तबकः ॥

(२८) 1 m. वश्यौ. g. वस्यौ. (२९) 1 mss. लिटि. (३०) 1 mss. अतेव कापि.
 (३१) 1 mss. पैशाचिकानां. (३२) 1 g. दाक्षिणपदसम्बलितं (संमिलितं). m. दाक्षिण पद
 सम्बलितं. 2 g. संस्कृतादिभिच्छुरितं (अपि च्छुरितं).

[तृतीयस्तबके विभाषा-विधानम्]

[शाकारिकी]

अतो विभाषा नवधा निरुक्ताः

शाकारिकी प्रागनुशिष्यतेऽत्र ।

मदादियुक्तो निरवाचि राज्ञः

श्यालः शकारश्चपलोऽतिमूर्खः ॥१॥

शाकारिकी तस्य वचो विभाषा

लिङ्गागम-न्याय-कलादि-हीना ।

अस्यास्तु सिद्धिः खलु मागधीतः

श्वो वात्र दुष्प्रेक्ष्य-सदृक्षयोः स्यात् ॥२॥

^१दुष्पेश्च [य्]चाण्डाल ^२शलिश्च [य्]चिण्ट

^३ण्टस्योदितो ण्ठः शुरपि क्वचित् स्यात्

शिआलभा [य्]चिण्ट घलम्मि [य्]चेडा

अले तुमं वा [य्]चिशु यामि हक्के ॥३॥

त्थः स्यात् प्रकृत्यैव न मागधीवत्

[य्]चिण्ठामि अत्थाणगदे क्वबु हक्के ।

क्वचित् क्वचित् ण्ठोऽपि च यण्ट तण्ठ

वअं ^१शिलं मिश्शशि^२ तण्ठ दाव ॥४॥

कण्-प्रत्ययः प्रायश इष्यतेऽत्र

वः स्यादिवार्थे हृदये हडकः^१ ।

श्याले शिआलो^२ बहुलं विकार-

लोपागमा लिङ्गविपर्ययोऽपि ॥५॥

विग्भीशणे भिश्चदि तश्च हक्कं

^१इन्दाइणि यो ण अ शक्कणेइ^२ ।

एशे घले एत्थ हले विशामि

पत्ते यथावत् स्थितमूहनीयम् ॥६॥

(१) 1 mss. दुष्पेश (g. दुष्पेश). (४) 1 m. शिलम्मिश्शशि, g. शिलम्मिमुशि. (५) 1 g. हडक (हडके). 2 g. शिचाली. (६) 1 g. इन्दाइणं, 2 g. शक्कलेइ. 2 mss. चाण्डाल शरिय (g. शलिय). 3 mss. ०दित.

तिङ्-सुप्-विभक्त्यादि-विपर्ययोऽपि

यथातथं सूरिभिरूहनीयम्^१ ।

सुपां क्वचिल्लोपम् उशन्ति धीरा

एद् वा स्त्रियां जस्यपि सर्वनाम्नः ॥७॥

प्रायो भवेत् शरिणी-सदृशे^१ विकर्षो

युक्तेपरेऽपि गुरवोऽत्र लघूभवन्ति ।

कामेण डज्झदि क्वु मे हड्के तवश्शी

अङ्गाल-लाशि पडिदे विअ मंश-खण्डे ॥८॥

प्राभ्यं निरर्थकम् अपक्रमं विरुद्धं

न्यायागमादि-विकलं विहतोपमानं ।

प्रायः शकार-वचनं पुनरुक्तमिष्टं

दोषा पदेऽपि गुणतामिह संप्रयान्ति ॥९॥

[चाण्डालिका]

चाण्डालिकेति प्रथिता विभाषा

प्रवक्ष्यते चात्र यथोपदेशम् ।

एषा तु संसिध्यति शौरसेनी-

मागध्युपश्लेश-वशेन सम्यक् ॥१०॥

एत्वं स्त्रियां जस्यमि चेह शिष्टं

ये इत्थिके तत्थ [य्]चिलं वशन्ति ।

म[य्]ज्झं पि ताणं हलिणा लमन्ति

ते लाहिके पेश्क कुडङ्गअम्मि ॥११॥

भवेन् डसः श्शः पुलिशश्श अत्थे

दृः स्यात् प्रकृत्या रम हट्ट-तुट्ट^१ ।

अतो भवेत् सावुदपोह पेश्क

उअ त्थिए [य्]चन्दु णहङ्गणम्मि ॥१२॥

(७) १ g. पुरिभि (सूरिभि०) (८) १ g. शरिविलोसपुसे (शरिणी सदृशे). (९) १ g. स्यादागमादिविकलं विहतोपमानं. (१२) १ g. हट्ट चोट.

स्मिन्ने डेः पेश्क घरम्मि कण्हं
 ए च क्वचित् पेश्क वणे वि पदं ।
 ग्राम्योक्तयोऽस्यां बहुलं प्रयोज्याः
 त्वा-प्रत्ययोऽस्यां तु ^१इअ प्रवीणैः ॥१३॥

स्याद्गौरवामन्त्रण ओ तु नित्यं
 यद् भ्रष्टको तुं ^१ महआलवेशी ।
 अगौरवे त्वात् कह एत्थ [य्]चेडा
 आणेशि मे ^२अय्ज्ज-वि ण क्खु वेढं ॥१४॥

अरे खल्वरुः ^१ कथितस्त्वदीय-
 मदीयमाहुस्तुहकेलिआदि ।
 आत्मीयम् अप्पाणअकेलिअं च
 प्रायस्तकारे स्वरशेषतां च ॥१५॥

[शाबरी]

अथोच्यते सम्प्रति शाबरीयं
 पुरोदिता मागधीकैव सूते ।
 अङ्गारिक-व्याध-षहित्र-काष्ठो-
 पजीविनां वाचि नियुज्यतेऽसौ ॥१६॥

पेश्के ^१क-ल्लुक् त्वस्य मतश्चकारः
 शामि ^२मइ पेश्चदि अङ्गमङ्गं ।
 नान्यत्र कान्ते मह दशकिणे शे
 अहं हगा द्वावहमर्थकौ तु ॥१७॥

डेहि विभाषास्य ^१ मतं लघुत्वं
 सा इश्चिआ [य्]चिण्टदि पाशहिं मे ।
^२उम्मत्तिआ कुञ्जहिं णन्दउत्तं
 आपेश्चमाणी ^३ किल होइ लाही ॥१८॥

(१३) I mss. इअ. (१४) I g. महआनिवेशी or महुआनिवेशी. 2 mss. अय्ज्ज. (१५) I g. खल्वरुः. (१६) I g. मतल (मत ल). 2 g. उम्मत्तिआ. 3 g. आपेश्च(पेश)माणी. m. अपेश्चमाणी.

कुत्रापि तस्येह भवेदिकारः

शय्च्चं हला मे घलि णत्थि शामी ।

आधारवाचिन्यपि पञ्चमी स्यात्

तुमं घलादो शहि [य]चिण्ठ दाव ॥१६॥

सोलुक् च वा [य]चिण्ठदि लश्क शेले

सम्बोधने नित्यम् अगौरवे त्वात् ।

अले तुमं बम्हणआ णिअय्च्छ

प्रायेण देश्या इह काव्यशब्दाः ॥२०॥

एएहि वा एहहि वात्त एही-

त्यर्थेऽथ पूर्वापरयोर्विरोधः ।

स्याद्वाक्ययोर्यस्तु स इष्ट एव

विज्ञेयमन्यत् कविसम्प्रदायात् ॥२१॥

एकैव सा मागधिकात्र भाषा

विभिद्यते पात्र विभेदतस्तु ।

आभीरिका द्राविडिकौत्कली च

वानौकसी मान्दुरिकेति नाम्ना ॥२२॥

[आभीरिका]

आभीरिकायामपरं विशेषं

वदन्ति केचित् तमिह ब्रवीमि ।

अस्यास्तु सिद्धिः खलु शाबरीतः

शषौ पुनर्दन्त्य-स-कार एव ॥२३॥

क्वचित् पुनः कस्य भवेद्दिह त्वो

स्यात् कीचके मध्यम-चस्तु लुक् च ।

एएहि ले कोअअ कीअअ मं

पेश्च त्ति भीमेण हओ क्खु कीओ ॥२४॥

आदेरण्येऽत्र न लोप इष्टः

क्वचित् प्रयोज्यो द-रयोर्ल-कारः ।

अतो भवेदोद् इह सौतु नित्यं

भट्टारकः संकथितोऽत्र भट्टा ॥२५॥

प्रायेण सम्बोधन आद् अतः स्यात्
 यथातथेत्यत्र जिधस्तिधश्च ।
 शेषं प्रयोगात् कविभिर्निरूप्यं
 न विस्तरेणात्र निरूपितं तत् ॥२६॥

[टक्ती]

टक्ती विभाषां खलु तां वदामि
 या द्युतकारादिक-धूर्तवाच्या ।
 अन्या पुनर्द्राविडभाषयापि
 प्रविश्यते यत्र न लक्ष्म तस्याः ॥२७॥
 स्यात् सङ्करात् संस्कृत-शौरसेन्यो-
 स्तु सिद्धिरत्रोद् बहुलं पदान्ते ।
 स्याद् ए च टा मं लगुडे हणेइ
 भ्यसस्तु हं हुं^१ कथिताविमौ द्वौ ॥२८॥
 भामोऽपि वा तौ विदितौ किमादे-
 ह-दीर्घता च प्रकृतेर्निरुक्ता ।
 काहं च ताहं कथितं च जाहं
 'एदाहं एतानि पदानि तत्र ॥२९॥
 तुहं त्वमर्थे हमु चाहमर्थे
^१महं ममार्थे जगदुः पदानि ।
 जिधं यथार्थेऽत्र तिधं तथार्थे
 शेषं निरूप्यं कविसम्प्रदायात् ॥३०॥
 शकारकौड्र-द्रविडादि-वाचोऽ
 पभ्रंशतां यद्यपि संश्रयन्ति ।
 स्यान्नाटकादौ यदि सम्प्रयोगो
 नैता अपभ्रंशतया तथेष्टाः ॥३१॥

इति प्राकृतशासने कल्पतरौ एकत्रिंशत्कुसुमैस्तृतीयः स्तवकः ॥
 इति रामशर्मतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचिते कल्पतरौ त्रिभिः स्तवकै
 द्वितीयशाखा निरुक्ता ॥

(२८) I m. मृहं. (२९) I mss. एताहं (g. एदाहं). (३०) I g. मृहं. (३१) I g.

प्राकृतकल्पतरौ

तृतीयशाखा

[प्रथमस्तबके नागरापभ्रंश-विधानम्]

निरुच्यते सम्प्रति नागरादि-
क्रमादपभ्रंश इह प्रसिद्ध्या ।
सर्वास्वपभ्रंशभिदासु सिद्धि-
र्मता पुरोदीरित भाषयोस्तु ॥१॥

अयुजि कखयोरत्रानादौ गघौ तथयोर्दधौ
१तदिह निपुणा नाके णागु ब्रुवन्ति सुखे सुधु ।
पदिदु पतिते शोथे सोधु क्रमात् सकलादिके
पुनरपि महाराष्ट्रीं संसाधयेत् सभलादिकम् ॥२॥

कः षक-स्कयोर्भवति पुष्कर-मस्करादौ
क्षस्यापि राक्षस-मुखे स इहोपदिष्टः ।
१संदानिते निजगदुः कवयश्छ-शब्दं
छुः शुण्डकेऽपि विरुधं तु मतं विरुद्धे ॥३॥

व्यास-व्याडि-प्रभृतिषु पदेष्वत्र रः स्यादधस्तात्
वासु-वाडि-प्रिय-मृग-समे स्यात् प्रकृत्या रञ्जम् ।
देश्या १वीलादय इह १लता-दुर्वलाद्यर्थकास्ते
घञ्-प्रान्ते लघुनि च तथा २साहुलिः स्यात् कवीनाम् ॥४॥

स्तोके १थोडं स्याच्च भद्रेऽत्र भल्लं
२तेरं मेरं च त्वदीये मदीये ।
तस्मिन्नर्थे [तोहरं मो]हरं^३ [च]
केहीत्याद्याः कीदृशीत्यादिकेषु ॥५॥

(१) 1 g. तदिह पुनानाकेणागु (तदिह च पुनर्लोकं लोगु). (२) 1 g. सिपा० m. सिदानिरे.
(३) 1 g. वीणादय (रीणादय). 2 g. णतास्वर्वाद्यार्थके (न वा स्युर्वनाद्यर्थके). 3 m. सासुलो.
g. नास्यली (साहुलिः). (४) 1 g. खोडं (थोडं). 2 g. तेष' (तेरं). 3 m. चारं.

स्यात् ^१कीदृशादेरिह केह-आदि
 श्रियां सिआ कापि गुरोर्लघुत्वम् ।
 अतोऽस्त्रियां डा हिअडा प्रसणं
 डि तु स्त्रियां गोलडि लग्गु कण्ठे ॥६॥

सर्वत्र दुर् जारह कामिणीदु ^१
^१आवश्यक-प्राप्त्यपदानि भूम्ना ।
 स्त्रियां सुपो लुक् प्रकृतेश्च ह्रस्वः
 स्याद्वा बाला ^३बालदु बालादु च ॥७॥

सर्वत्र सुलुक् प्रकृतेश्च दीर्घः
 स्याद् अगि अगी वणडं वणाडं ।
 कर्मादिकेऽप्येवमुदाहरन्ति ^१
 वैभाषिकः स्यादत उत् स्वमोस्तु ॥८॥

कीलन्तु मं मोहइ कणह एसु
 कीलन्तु आलिङ्गइ कणह गोषी ।
 सोरोदपि स्याण्णरओ णरोऽत्र
 भवेन्महाराप्रसमाश्रयेण ॥९॥

इहान्यतोऽपि क्वचिद् उन् प्रयोज्यो
 राहीउ बालाउ जुआणु कणहु ।
 हुः स्यात् ^१कणोर् रुक्खहु एसु उच्चु ^२
 हे स्याज्जसो णाअलहे चरन्ति ॥१०॥

नपुंसके स्यादिह जश्शसोरि ^१
 दीर्घं तथा वा वणइं वणाइं ।
 वा जश्शसोः स्त्रीविषये भवेद् उद्
 वहूउ मालाउ णईउ ओच्च ॥११॥

(६) 1 mss. कीदृशादाविह (कीदृशादाविह). (७) 1 g. अवषत्तं (अराभव). m. indistinct.
 2 m. लबाबालह सचह च. g. नबावानद्रुमेवद्रु च. (८) 1 g. प्येवसुदहेरन्ति (प्येव सुपोहरन्ति).
 (१०) 1 g. कणोर्कखख्यव पुणह. (११) 1 g. ०रिद for ०रिड्.

ए टास्त्रिषु स्याद् वणए वहूर
 पणालिए भिस्-डि-सुपां पुनर्हि ।
 सर्वत्र बालाहिँ वहूहिँ तेहिँ
 हे हो डसे द्वौं घरहे तथान्यत् ॥१२॥

हं हुं भ्यसः काणणहं णईहं
 पत्ते मतं काणणहुं वहूहुं ।
 हो हे डसः काणणहो णईहे
 हं हुं च केचिद् वणहं वहूहुं ॥१३॥

सु-स्सो तथा रुक्खसु रुक्खहस्स
 ईदूत ए वा हु विभाषितो हे ।
 आमस्तु हं नु वणहं वहूहं
 प्रयुज्यते केऽप्यपरे वहुहुं [?] ॥१४॥

रूपं महाराप्प्रिकयोहनीयम्
 आमीह 'ण-णहो [?] इदुदन्तकानाम्
 ए अस्य ^२टाभिडंसि-डस्-डिभिः स्यात्
 सर्वत्र रूपं पुरिसे वदन्ति ॥१५॥

टैनास्त्वदुद्भ्याम् ^१असिएण [तुम्हे]
 रुंरक्खिओ रुक्खु [अ आ]सुएण ,
 षहिँ भिसः स्याद् असिएहिँ जुज्जे^२
 विइण्णु मच्चु इसुएहि एसु ॥१६॥

एच्च स्त्रियां डौ णए वहूए
 संबोधने हे वणहे वहूहे ।
 सुपिह हस्वोऽपि निरुक्त ईदूत्
 पूर्व तथोदाहृतमेव सर्वम् ॥१७॥

(१५) १ g. णण्ही मरुनदन्तकानां (णण्ही इदुदन्तकानां). २ mss. टातिर्सा सिडंसिडभिः (टाभिडंसिडस् डिभिः). (१६) mss. असुमिन्नणस (m. तुस) वकिचपी (g. असिएच येइवा संरकडिपी).

लिङ्गत्रयेऽपि जसि ह्यो वणहो णईहो
 गन्धव्वहो ष्वचिदिहापि च रुक्ख-आदि ।
 किं-यत्तदां तु भवति प्रथम-द्वितीया-
 सप्तम्यपीह मरहट्ट-समा प्रयोगे ॥१८॥

को के कां के कइं केस्वपि भवति पदं यत्तदोः क्लीव-नार्यो-
 रप्येवं रूपमाहुडंस इह कथितः सु प्रकृत्याश्च दीर्घः ।
 तद्रूपं कासु कस्वप्यपरमपि मतं कस्तु षण्ठे स्त्रियाम-
 प्येवं स्यात् यत्तदोश्चाप्यभिदधति तथा चामि वा जद्रुं तद्रुं ॥१९॥

इह जद्र तद्र [डि] डसोस्तयोर्भवेद्
 इदमः स्वमोरिमुर् अयं तु न स्त्रियाम् ।
 अदसस्तयोः सुपि [च] निर्दिशन्त्यमु
 मतम् एतदस्त्रिषु च एह धीमताम् ॥२०॥

एहो स्वमोर्भवति ^१एहु च एह चोक्तम्
 एहे च डौ च सकलं कथयन्ति रूपम् ।
 सौ यत्तदोः पदमनुक्रमतोऽत्र जे से^२
 ए एतदो भवति पूर्वमपीह रूपम् ॥२१॥

युष्पदः सौ तुहं तुम्भइं जश्-शसोः
 स्यात् पइं टामि डौ तुम्हहिं स्याद् भिसि ।
^१डस-डसा-[वात्र] रूपत्रयं मेनिरे
 तुम्ह तुम्हे तुह स्याच्च तुम्भ क्वचित् ॥२२॥

साधुक्तं हमु अरमदो जसि शसि स्यात् अम्हइं टामि डौ
 तस्य स्यान्मइं अम्हहिं भिसि मतं अम्हेहि अम्हे त्रयम् ।
 निर्दिष्टं मह मज्झ मज्झु डसि डस्यप्यम्ह डस्यामि च
 स्याद्वा णो भ्यसि अम्ह वा सुपि मतं अम्हासु वा अम्हसु ॥२३॥

(२१) I m. एतच्च स्य घोडा एहे च डौ च कथयन्ति रूपं. g. एतु च हस्य घोटा एहि चो चेतकाखमन्ति रूपम् ((एहु च एह चोक्तम् एहे च डौ च सकलं कथयन्ति रूपम्). 2 mss. जे ते. (२२) 1 mss. अस्यसाधव.

इह काममचां लुग् इति विशेषाः^१

प्रकृति-प्रत्यय-सन्धिष्वपदिष्टाः ।

तदुदाहरणादि लक्ष्म-दूष्या

कतिचित् संप्रतिपादयामि तावत् ॥२४॥

लोपश्चेदिह [कख्] कखउ तथा कखो^१ यदाजागमः

स्याद् होइज्जइ होज्जइ कख्^२ सुघु वो देइव्वहो देव्वहो ।

^३बालाओ हि बलाउ (?) बालउ तथा बालाउ इत्यादिके

रूपे रूप-विपर्ययः पुनरचाम् उक्ता विशेषा बुधैः ॥२५॥

धातुतो भवति नात्मनेपदं

तिप्-मसोस्तु दि-हुमौ कमान्मतौ ।

सो हसेदि हसहुं ण अभ्इइ

तद्विधि-प्रकृतिकौ तु मिप्सिपौ ॥२६॥

^१[मिप्]चात्र पेल्लिज्जम हत्थि कण्हे

म्ह-मसस्त्वदेतो [च धणा]इ देम्ह ।

हिर्वा सिपो देहि धणाइँ तासु

हुः स्थस्य तुम्हे तुलहु प्पआसु ॥२७॥

लटि इहि ईस च बालउ [एहु]

हसिहिइ एहु हसीसइ कण्ह ।

क्वचिदपि होस्सइ इत्यपि रूपं

लटि मसि का पुनरत्र कृञः स्यात् ॥२८॥

थक्क ष्टा अपि तिष्ठतेः पइसरः स्यात् प्रेण सार्धं विशेषे-

वार्हण्डः पुनराश्रिषेरिह दूशे द्वौ देक्ख-पस्सावपि^१ ।

णिच्यस्यैव वदन्ति दाक्ख-दरसौ तिम्मस् तिमेः स्याच्च वै

^२ठम्बः स्थापयतेः पुनर्निगदित्ठोऽथ^३ वञ्च व्रजेः ॥२९॥

(२४) 1 g. लुग इति विशेषाः (लुग्विभाषाः). (२५) 1 mss. यदुजागम. 2 g. सु × वो (सुअरी).
3 mss. बालाओइव्ववोलुव्वलाउ. g. बालाओ (g. बालाओ इतरं गु बालउ). (२६) 1 mss. तिप्सिपीच.
(२७) 1 mss. पिक् चात्रपेल्लिज्जदु 2 mss. छहन्दुदेताअअवा इ (g. आहि) देसु. 3 g. हिर्वाशिपो इहि.
(२८) 1 m. adds. तसुप्पिउ. (२९) 1 g. पुष्पा. m. °पुस्सा० for पस्स० 2 mss. वचं०
3 mss. °चावोऽथ for °हावोऽथ.

गुणह प्रहेरिह मुचो मुअ-मुक-मेल-

वोल्लो वदेरथ कृजः कर आदिशन्ति ।

आणाचम् भाङ्ग्युत-णियो णिचि चात्र अक्खम्

आचत्ततेः शतृ मतस्तु [x] शस्त्रिकाले ॥३०॥

तोस्मे ताण्ण मुएहि(?) एहि च पदान्याहुयथा-संख्यत-

स्त्वां तेषामधुना अमीभिरिति ये शब्दास्तदर्थान्विताः ।

द्विऽयाद्ये दुइ तिण्णि चारि न मया बाहुल्य-भीत्योदितं

तत्रोदाहरणं पुरातन-कवेः काव्येषु बोध्यं बुधैः ॥३१॥

इति [नागरा]पभ्रंशस्तबकः ॥

[द्वितीयस्तबके ब्राचडापभ्रंश-विधानम्]

अथ ब्राचडाख्याम् अपभ्रंश-भाषां

वदामः प्रसिद्धा तु सा सिन्धु-देशे ।

स्मृता नागरादेव सिद्धिस्तदीया

विशेषान्न यत्रोच्यते लक्ष्म तस्याः ॥१॥

तालव्य एव सषयोरिह शः प्रयोज्यो

भृत्यापरेशूर-ऋताविह [तु] प्रकृत्या ।

अन्तःस्थ-याधरगतौ तु च-जौ विधेयौ

द्वित्वे यथा गिरिश-भिय्च्चु लहीअ रय्ज्जु ॥२॥

द-धयोः स्वरशेषता च न स्याद्

तडयोः किञ्च टदौ मतौ पदादौ

दशनादिषु डोऽथ^२ सोज्जि सैवे-

त्यभिधाने खलु खण्डुमाह खड्गे ॥३॥

(२०) 1 mss. गुह्य. (२१) 1 mss. तोमावात्रमु एहि (g. सुएहि) एहि. (२) 1 g. भृत्यपवनात्ता (भृत्यापरिषु ऋता०) 2 mss. तु. 3 mss. द्वित्वे. 4 g. गिरिशतियहनहीच (पइयदि य्चलहीच). 5 mss. वाय्ज्जु (g. रय्ज्जे). (३) 1 mss. उभयो किञ्च टादौ. २ g. सोज्जिस्व (सोज्जि).

भुवो भो पुनर्भूर्मतः के भ्रुवो भ्रो
 न भो प्रादितः स्यु वृषे वर्हमाहुः ।
 यद् अन्यस्तु तत् संस्कृतं शौरसेनी-
 महाराष्ट्र-भाषश्च संसाधयन्ति ॥४॥

उपनागरमत्र संस्कृतादुभयोराहुरनन्तरोक्तयः ।
 १अथ शासति २टक्क-सैन्धवावपि पाञ्चाल-मनुष्य-लक्षणैः ॥५॥

टाक्की पुरा निगदिता खलु या विभाषा
 सा नागरादिभिरपि त्रिभिरन्विता चेत् ।
 तामेव टक्क-विषये निगदन्ति टाक्का-
 पभ्रं शमत्र तदुदाहरणं गवेष्यम् ॥६॥

ये नागर-त्राचडकादयोऽत्रा-
 पभ्रं शमेदाः कथिताः पुरस्तात् ।
 तद्वद् विशेषाश्रयणेन पाञ्चा-
 लिकादयो विंशतिरत्र एव ॥७॥

अत्रादि इडि-बहुलात्र पाञ्चा-
 [लिका] तु-भूमना खलु मागधी स्यात् ।
 वैदर्भिकाम् अल्लघनां वदन्ति
 लाटी तु सम्बोधन-शब्दभूमना ॥८॥

भौड्री तु ईऔ बहुला निर्दिष्टा
 कैकेयिका वीप्सित-शब्द-भूमना ।
 समास-भूयिष्ठ-पदा तु गौडो
 डकार-भूमना किल कौन्तली स्यात् ॥९॥

एकारभूमना निरवाधि पाण्डी
 स्यात् सैप्पली(?) संयुत-वर्ण-भूमना ।
 कलिङ्गजा हिं-खचिताभिर्भूमना
 प्राच्या तु १सो-घट्ट-पदावलम्बा ॥१०॥

आभीरिका प्रायिक-भट्टकादि
 कार्णाटिका रेफ-विपर्ययेण ।
 देशी पदान्येव तु मध्यदेश्या
 स्याद् गौर्जरी संस्कृत-शब्दभूम्ना ॥११॥

स्याद् द्राविडी लस्य विपर्ययेण
 पाश्चात्यजा स्याद् र-ल-पर्ययेण ।
 वैतालिकी नाम त-कारभूम्ना
 काञ्ची तु ए-ओ-बहुलोपदिष्ट्या ॥१२॥

परेऽप्यपभ्रंशभिदास्ति तत्तद्-
 देशीयभाषा-पदसंप्रयोगात् ।
 न सा विशेषाद् इह संप्रदिष्टा
 भेदो यदस्यामतिदुर्निरूप्यः ॥१३॥

इति प्राकृतशासने वाचडाद्यपभ्रंशस्तबकः ॥

[तृतीयस्तबके पैशाचिक-विधानम्]

पैशाचिकानि द्विविधानि शुद्ध-
 संकीर्णभेदेन त्वथोदितानि^१ ।
^२तत्त्वादिमं ^३सप्तकमत्र शुद्धं
 संकीर्णमन्यत्तु ^४चतुष्कमाहुः ॥१॥

कैकेय-पैशाचमथोच्यतेऽस्य
 सिद्धिः स्मृता संस्कृत-शौरसेन्योः ।
 सर्वत्र वर्गे प्रथम-द्वितीयौ
 त्रि-तुर्ययोरत्र नियोजनीयौ ॥२॥

(११) १. g. पराप्य० २ m. दुर्निरूपः. g. दुर्निरूपः (दुर्निरूपः). (१) १ mss. त्वथो (g. त्वथो),
 ३ g. तत्त्वादिमं. ३ m. सप्तकमत्र, ४ g. चतुष्कमाहुः. (२) १ m. शौरसेन्योः.

दन्त्योऽत्र सः स्यात् शषयोष्ट-वर्ग्य-

^१णस्यापि दन्त्यः कथितो न-कारः ।

भार्यादिषु र्यस्य रिभः सनश्च

स्नानादिषु स्नस्य निरूपणीयः ॥३॥

रत्नादिके युक्तविकर्षमाह

गृहे किहं तद्वद् इवे ^१पिषं च ।

कष्टे तथा षस्य सटः पृथिव्यां

निपात्यते [वै]^२ पृथुमीति^३ रूपम् ॥४॥

हितपकं हृदये प्रथमे पुनः

^१पृथुममिच्छति विस्मयसूक्ष्मयोः ।

^२पिसुमअं ^३सुखमं क्वचिदर्थकं

कुपचि पक्ष्मपदे ^४पखमं मतम् ॥५॥

कार्ये कञ्चं ^१तूनं आदिश्यते तत्रः^२

^३ण्य-ज्ञ-न्यानां ज्ञो भवेन्नित्यमत्र ।

राज्ञो राचिष्ठा-ङ्गसि-ङ्गस्-^४ङ्गिषु स्यात्

तस्मिन् रज्ज्ना राचिना चैवमन्यत् ॥६॥

पेशाचिकं यत् किल शौरसेनं

तस्मिन् ष-सोः स्यात् प्रथमः श-कारः ।

सर्वत्र रेफस्य ल-कार एव

शकः^१ तस्य कौत्सेयक-राक्षसादौ ॥७॥

^१अहुनि बुधैर्मतमधुना

भवति पिअं तिपि^२ पिबतेः ।

कृत-मृतयोः कड-मड-वद्

गत उदितं गड मानवैः ॥८॥

(३) 1 mss. नस्यापि (णस्यापि). (४) 1 g. पिबते. 2 em. by g. 3. mss. पृथुमीति (g. पृथुनीति). (५) 1 g. प्रथुममि० 2 mss. विस्मयसूक्ष्मयोः. (g. पिसुमयो). 3 m. पखम. (६) 4. g. प्रखमं 1 mss. तून. 2 mss. तः. 3 g. ङ्गिषुप्यात्. m. ङ्गिषुप्यात्. (७) 1 g. शका. (८) 1 mss. अण्ड पि (g. अहुनि). 2 mss. पियति (लि) पि.

मतं ^१भारिआ-र्यादिकं पूर्वतुल्यं
 तथा त्वत्थि आदौ पुनस् त्वस्य यद्वत् ।
 इह ^२स्था-विकारे वृ-कारस्य च षठः
 स्थिते^३ तु त्थिअं ^४श्चिण्डदीत्यादि बोध्यम् ॥६॥

निन्दादिके स्याद् अत ई शिआली^१
 अन्यत्र एदेव [पले मनुष्ण]^२ ।
 अमश्च वा ए कथयन्ति गामे
 गामं [तु वा]^३ केकयवत् प्रयोज्यम् ॥१०॥

र-लोः पुनः ^१पर्ययत्वे वदन्ति
 पाञ्चाल-पैशाचिकमत्र तज्ज्ञाः ।
 तद् गौड-पैशाचिकमिष्यते [तु]^२
 स्यातां र-लौ रस्य च लस्य च द्वौ ॥११॥

मतं मागधं नाम पैशाचिकं तु
 यदा मागधानां प्रजायेत^१ भाषा ।
 अथ वाचडं नाम पैशाचिकं तत्
 पदानां यदा संस्कृतैर्मिश्रणा स्यात् ॥१२॥

जने श-भेदादपरं च पैशा-
 चिकं भवेत्तत् किल सूक्ष्म-भेदम् ।
 गूडेक्षु-माधुर्यवदस्य तावन्
 न विद्यते निर्वचनाय शक्तिः ॥१३॥

संकीर्ण-^१पैशाचिकमत्र शुद्धा-
 शुद्धप्रभेदात् प्रथमं द्विभेदम् ।
 शुद्धं^२ तु भाषा पदशुद्धभेदाद्
 द्विधा विभक्तं कवयो वदन्ति ॥१४॥

(६) 1 mss. भियरियादिकं. 2 mss. स्ताविकारे. 3 किहे. 4 g. यिआस्कीरि...वीद.
 (१०) 1 mss. सिआली. 2 mss. हलेमहन्ते. 3. g. em. न वा for the om. syllables.
 (११) 1 mss. प्रत्ययते. 2 mss. om. तु. (१२) 1 mss. अजायेत. (१४) 1 mss. पैशाचिकमागुद्धो
 शुद्धे (m. ०मा × × शुद्ध) प्रभेदात्. 2 g. शुद्धा.

द्विविधं पदशुद्धमिष्यते

मतमेकं पुनरर्द्धशुद्धकम् ।

^१अपरं तु निरुच्यते चतु-

ष्पद-शुद्धं तदिदं विविच्यते ॥१५॥

^१यद्येकभाषामयमर्द्धमन्य-

भाषामयं चापरमर्द्धशुद्धम् ।

चतुर्षु^१ पादेषु ^१यदा चतस्रो

भाषाश्चतुष्पाद-विशुद्धमेतत् ॥१६॥

तिल-तण्डुलवद्यदा तु भाषाः

प्रविशन्तीह बहुप्रकार उक्ताः ।

^१तदशुद्धमुदाहृतं तु काव्यं

तदिह ^२त्वस्य च [कारितं] क्रमेण ॥१७॥

यथा मम—

^१कमला-काम-[सं]लोल-काम-कला-कुल-कोमलालिकाः ।

कलिकाल-काल-कलिलं मुञ्च[ता]मु मोहकल्लोलम् ॥१८॥

अत्र पाञ्चाल-पैशाचिकाविलाः संस्कृताः [शब्दाः] । सर्वा एव पञ्चपञ्चाशद्
भाषाः । संकीर्णः शौरसेनीसंस्कृतयोः संकरो यथा मालती-माधवे (६।१०)—

^१सरले साहस रागं परिहर रम्भोरु मुञ्च संरम्भं ।

विरसं ^२विरहायासं सोढुं ^३तव चित्तमसहं मे ॥१९॥

^४एवं भाषाद्वयसंकरो द्रष्टव्यः । तच्च अर्द्धशुद्धं यथा—

भावेण ^१विरह-सिंहिणो मणीसु सश्रणे फुडिभ-पडिपसु ।

कण्ठे केवलसूत्रं ^२विरहिण्याः कालपाश इव ॥२०॥

(१५) 1 g. यपरन्तु. m. indistinct. (१६) 1 ०भाषामवमर्द्धं (g. नई०). 2 g. सदातेस्त्रीभाषा०

(१७) 1 ०मुदाहृतमि काव्यं. 2 g. स्वस्य. (१८) 1 mss कमलाकर्म लोलाकामकला कालरोम-
कालीका । कलिकालकाल कलिलं मुञ्चामुमोहकल्लोलं । (१९) 1 mss. साहसवाक्ये (g. सईस०).

2 mss. विरहायमिसो. 3 g. em. तव. 4 g. एवं भाषा हरशंकरो...तच्च अर्द्धशुद्धम् । यथा

(२०) 1 mss. विरह सिंहिणो मणीसुसथलेफुडिभपडिपसु. 2 g. विरहिण्यासु.

यथा वा कस्यचित्—

^१[जयति जनताभिवाञ्छित-फल-प्रदः कल्प-पादपो गिरिशः]

जअइ ^२मडमारुहन्ती गिरि-तणआ^३ पणइ-कप्पलआ ॥२२॥

एवं लक्ष्म^४ दृष्ट्या सर्वासां भाषाणां संकरो द्रष्टव्यः ।

इति प्राकृतकल्पतरौ पञ्चदशकुसुमैस्तृतीयशाखा निरुक्ता ॥

इति श्रीराम-तर्कवागीश-भट्टाचार्य-विरचितः सप्तपञ्चाशत्-त्रिशती-विनिर्मित-
शाखा-त्रयेण फलवान् [प्राकृत]कल्पतरुः सम्पूर्णः^५ ॥

१(२) 1 This hemistich is from the *Sarasvati-kauṭhūbharaya* (II. ii, 9).
See Grierson's notes on 21. 2 g. सतमा. 3 g. गिरितणहा. 4 g. em. नक्ष्य for लक्ष्म.
5 The following stanzas occur at the end of the mss. :

आधिर्भवेद्यस्य कल्लंस्कनत्वा (कलश नत्वा ?) दौ स्वादु (?) काव्यम्य गि. स बोद्धुं ।

तस्यैव तुष्टैः फलवान् सुपद्यैरारोपितः कल्पतरुस्त्रिशखः ॥

ननस्य लम्बोदर-पादपञ्चं दन्तासभूपालमिति शकाब्दे ।

श्रीकृष्णरामोऽभ्यलिखत् प्रयत्नात् त्रिशतविधं प्राकृतकल्पवृक्षम् ॥

But the last line does not occur in the India Office Ms.

RĀMA-ŚARMA'S
PRĀKṚTA-KALPATARU

TRANSLATION

I. i. Vowels

1. The first *a* of the words of the *saṃṛddhi* group, is optionally lengthened. What are they? [They are :] *saṃṛddhi*, *prakāṭa*, *prasiddhi*, *abhijāti*, *manasriṇī*, *sadykṣa*, *pratisiddhi*.

Notes : See Vr. I. 2 ; Mk. I. 3. Such a lengthening of *a* in the first syllable, occurs also in Pali (Geiger § 24) and the Asokan Pkt.

2. Others [add to this list] *prasupta* and *pratipad*, while some [add also] *sasya* and *aśva*. [For the latter two the lengthening of *a* is] compulsory before a single consonant. The first *a* of words like *iṣad*, *aṅgāra*, *mṛdaṅga*, *pakva*, *svapna*, and *vetasa* etc. become *i*.

Notes : See Vr. I. 2-3 ; Mk. I. 3-4. The change of *a* into *ā* in the Pkt. of *aśva* and *sasya*, is called Compensatory Lengthening. It occurs sporadically also in Pali (Geiger § 6). The change of *a* into *i*, occurs also in Pali (Geiger § 19) and early inscriptions including that of Asoka.

3. In words such as *paryanta*, *śayyā*, *utkara*, *vallī*, *vallarī*, *āścarya* and *saundarya* etc., [the first *a*] becomes *e*. *Trayodaśa* is also included in this (i.e. the foregoing list of words). In other cases [the change of *a* into *e*] may be learnt from the usage.

Notes : See Vr. I. 5 ; Mk. I. 7. The change of *a* into *e* as in *paryanta* occurs in Pali (Geiger, § 27. 5) and the Asokan Pkt. too. *Sejjā* probably comes from **sedyū* < **sadyū* from the root *sad*, to sit, to lie down. Skt. *śayyā* too seems to go back to Mg. **śajjū* < **sadyū* ; cf. *jyotis* from **dyotis*.

4. The first *a* of *valara* and *lavāṇa* with syllables *da* and *va* respectively, becomes *o*. But in combination with the syllable *yū* of *mayūra* and *mayūkha*, the [first] *a* [in these words], is optionally changed into *o*.

Notes : See Vr. I. 6-8 ; Mk. I. 8, 9, 11. *Ava* in *lavana*, becomes *o* in Pali too (Geiger § 26. 2) and *ay* in *mayūra* becomes *a* and gets contracted with *ū* in Pali too (Geiger § 27. 8).

5. In words *caturthī* and *caturdaśī*, the [first] *a* and the syllable *tu* combine into *o* [optionally]. In words of the *padma* group, the [first] *a* becomes always *o* when there is no anaptyxis. The [syllable] *nir* of the word *nirjhara* becomes *o* optionally.

Notes : See Vr. I. 9 ; Mk. I. 12.

6-7. The first *a* of *arpita*, *srasti*, *vahitra*, and *pakṣma* optionally becomes *o*, and in case of *araṇya* it drops. The *ā* of the *yathā* group, is optionally changed into *a*. These are *yathā*, *tathā*, *cāmara*, *tālarṇata*, *prastāra*, *mārijāra*, *kumārikā*, *prahāra*, *hālāhala*, *hālīka*, *ulkhāta*, *dāvāgni*, *marāla*, *tāla*, *saṁsthāpita*, *prākṛta*, *cātu*, *tāna*.

Notes : See Vr. I. 4, 10 ; Mk. I. 6, 13.

8. The *ā* of the *sadā* group, *i. e.* *sadā*, *yadā* and *tadā*, always becomes *i*, but in case of the first *ā* of *śālmālī* and *mātrā* this change is optional. The *i* of the words of the *piṇḍa* group *i. e.* *piṇḍa*, *viṣṇu*, *dharmilla*, *sindūra*, and *bindu*, becomes optionally *e*.

Notes : See Vr. I. 11, 12 ; Mk. I. 14, 15. The forms *sai*, *jai* and *tai* probably go back respectively to forms **sadi*, *yadi* and **tadi*.

9. *I* of *haridrā*, *pṛthivī*, *pathi*, and of the syllable *ti* of the word *iti* in the beginning of a word, is always changed into *a*. *I* becomes *u* in *ikṣu*, *pravāsin*, and *vṛścika*, and into *u* and *o* in *dvi* when it is preceded by the root *kṛ*.

Notes : See Vr. I. 13-16 ; Mk. I. 16-19.

10. *I* of *siṃha*, *jihvā*, *nīcāsa* and *viśrāsa* becomes *ī* ; in *āpīḍa*, *nīḍa*, *idṛśa* and *kīdṛśa*, *ī* becomes *e*, but in case of *pīṭha* this change of *ī* to *e*, is optional.

Notes : See Vr. I. 17, 19 ; Mk. I. 20, 23 ; IV. 5.

11. *Ī* of the words of *gabhīra* group, *i. e.* *gabhīra*, *vyalīka*, *tadānim*, *idānim*, *alīka*, *dvitīya*, *trītiya*, *karīṣa*, *grhīta* and *pāṇīya*, becomes *i* optionally.

Notes : See Vr. I. 18 ; Mk. I. 21. Such a reduction of vowels, occurs in Pali also (Geiger, § 23).

12. The *u* of the words of *puṣkara* group i.e. *puṣkara*, *pustaka*, *lubdhaka*, *muktā*, *kuttīma*, *tuṇḍa* and *muṇḍa* becomes *o*; others add *kuṇḍa* and *ruṇḍa* to this group.

Notes : See Vr. I. 20 ; Mk. I. 24. Such a change occurs in Pali also (Geiger § 10. 2).

13. The first *u* of the words of *mukuta* group becomes *a*. This rule is optional in case of *yulhiṣṭhira*. In *udūkhala*, *u* together with the syllable *du* optionally becomes *o*, and the syllable *ru* of *puruṣa* always becomes *ri*.

Notes : See Vr. I, 21, 22, 23 ; Mk. I. 26, 25, 28. *Puruṣa* becomes *purisa* in Pali too (Geiger, § 29). The comm. seems to include in the *gaṇa* the word *agaru* instead of *guru*, and leaves out *saukumārya* and *upari* (see Bhāmaha on Vr. I. 22). *Udukhalam* ascribed to Vr. (I. 21) does not occur in Cowell's ed. which reads in its place *uluhalam* (v.l. *udukhalam*). Our commentator seems to interpret Vr. in a manner different from that of Bhāmaha and Vasantarāja. See Nitti. p. 7.

14. In *madhūka*, *ū* becomes always *u*, but in *nūpura*, *e* is prescribed by the sages in place of *ū*. And in case of *tāmbūla* it becomes *o*; the *ṛ* when it is alone, (i. e. not preceded by a consonant) becomes *ri*, otherwise it becomes *a*.

Notes : See Vr. I. 24, 26, 27, 30 ; Mk. I. 30, 32, 24, 33, 36. The metre of the first two feet seems to be irregular (Nitti, p. 7). *Madhukeṣu* is probably a wrong reading for *madhuke tu*.

15-16. But in case of certain words such as *tādṛṣa*, *yādṛṣa* *ṛ* preceded by a consonant, is changed into *ri*. But *ṛ* becomes *i* in case of the words of *ṛṣi* group, i.e. *ṛṣi*, *kṛpā*, *dṛṣṭi*, *mṛgāṅka*, *gṛdhra*, *śṛṅgāra*, *bhrṅgāra*, *śṛgāla*, *bhrṅga*, *kṛpāṇa* *gṛṣṭi*, *pṛthula*, *kṛṣi*, *kṛti*, *vṛṣa*, *vṛmḥita*, *kṛta*, *akṛta*, *vṛścika*, *sṛṣṭi* and *kṛtyā*.

Notes : See Vr. I. 28, 31 ; Mk. I. 37, 34.

17-18. Others add to this *hrṣṭi*, *samṛddhi* and *prakṛti* also. But in case of words of the *ṛtu* group, the change of *ṛ* to *u* is compulsory. This group includes *ṛtu*, *mṛdaṅga nibhṛta*, *pravṛtti*, *prāvṛt*, *mṛnāla*, *pṛthivi*, *mṛta*, *vṛttānta*, *vṛndāvana*, *samvṛta*, *jāmāṭṛka*, *bhrāṭṛka*, *māṭṛka* and *prābhṛta*. In case of *vṛkṣa*, *vṛ* is changed optionally into *ru*.

Note : See Vr. I. 28, 29 ; Mk. I. 35, 38. *ṛ* has the same development in Pali too (Geiger § 12). See Vr. I. 32 ; Mk. I. 32. Nitti has misunderstood *hr̥ṣṭi* etc., for *vū'nye* merely indicates that the group is an *ākṛti-gaṇa*, i.e. it may include words according to the good usage ; see the comm. on it.

19-20. *L* preceded by a consonant, is changed into *ili* while a simple *l* (not so preceded) becomes *li*. The *e* of *vedanā* and *devara*, becomes *i*. That *ai* always becomes *e*, has been said by the wise. But in case of the words of the *daitya* group, *ai* always becomes *ai*. The *daitya* group includes, *daitya*, *vaitālika*, *kaitara*, *vaiśālika*, *vaidēhika*, *kairava*, *vairāgya*, *vaidēśyaka*, *vaiśika*, *svaira* and *vaira*.

Notes : See Vr. I. 33-36 ; Mk. I. 39-43.

21. The change of *ai* into *ai* is optional in case of *daiva*, *bhairava*, *vaihya*, *vaita*, *kailāsa* and *vaitya*. *ai* becomes *i* in *saindhava* as well as in *naiyogika*.

Notes : See Vr. I. 37-38 ; Mk. I. 44-45.

22-24. In the word *dhairya*, *ai* becomes *i* ; in *prakoṣṭha*, *o* becomes *a*, and *k* changes into *c*. *au* always becomes *o*, except in words of the *sauṇḍarya* group, where it is always changed into *u*. The *sauṇḍarya* group includes *sauṇḍarya*, *ānurārika*, *pauṣa*, *śauṇḍa*, *kaukṣeya*, *kauśeyaka*, *śauṇḍika*. In words of the *paura* group, *au* becomes *ai* ; but in case of *gaurava*, it may be either *ai* or *ā*. The *paura* group includes *paura*, *pauruṣa*, *gauḍa*, *mauna*, *aurityaka*, *kṣaurita*, *kauśala*, *mauli* and *kauravaka*.

Notes : See Vr. I. 39-41, 44, 42-43 ; Mk. I. 46-48, 52, 49, 51.

Here ends the [first] Posy on Vowels, consisting of twenty-four flowers, of the Wishing-tree, in the Instruction of Prakrit.

1. ii. Simple Consonants

1. Simple intervocal *c*, *j*, *k*, *g*, *l*, *ḍ*, *ṣ*, *ḡ*, and *r*, are dropped ; so does *m* of *yamunā*. [But] in some cases they are retained.

Notes : See Vr. II. 1, 2 ; Mk. II. 1, 2. The commentator's dictum (*asti sthitir-yatra* etc.) seems to be a quotation from a versified Pkt. grammar now lost.

2-3. In the word *marakata* as well as *madagala*, *k* changes into *g*. The rule about dropping [simple consonants] extends thus far ; *y* becomes *j* optionally in *uttarīya*, *-anīya*, and *dvitīya* ; and [the words with] *ṭ*, always change it to *ḍ*, and so also does *t* of *patākā*, *prati-* and *retasa*, but *t* of *prati-* in words of *pratiñā* group, drops.

Notes : See Vr. II. 8, 17, Mk. II. 4, 16, 18, 10 ; Vr. does not mention *marakata* and *madagala*. Nitti's reconstruction of the stanzas is different.

4. *ṭh* always changes into *ḍh* ; so does *ṭ* of words such as, *śakata*, *śatā* and *kaiṭabha*. *ṭh* of *prathama* and *śithila* always becomes *ḍh*. The learned say that *dh* of *auśadha* and *nīśadha* too always changes into *ḍh*.

Notes : See Vr. II. 21, 28, 24 ; Mk. II. 21, 19, 27.

5-6. In *garbhita* even when the word does not relate to a woman, *t* becomes *ṇ* ; *t* of *airārata* also undergoes the same change. *T* of the words of *kirāta* group becomes *ḍ*. This group includes *kirāta*, *sampad*, *rajata*, *ṛtu*, *tāta*, *susaṅgata*, *samprati*, *samṣkṛta*, *susamṣyata*, *samṣṛti*, *nivṛti*, *sāmprata*, *hata* and *āgata*. More such words may be gathered from the usage.

Notes : See Vr. II. 10, 11, 7 ; Mk. II. 11, 7. The word *garbhita* has been wrongly written in the mss. as *garvita*. But as on several occasions they confuse between *va* and *bh*, this word has been emended. See v.l. on I. 18 ; V. 10 etc. The first pāda has one hypermetric syllable. RT.'s *kirātādi* gaṇa is Vr's *ṛtvādi*.

7. *B* of *kabandha* changes into *p* or *m*, *p* changes into *v*, and so does *bh* of *kaiṭabha*. *K* of *śikara* as well as *ph* [in general] becomes *bh*, but in case of *śephālikā* this change is optional.

Notes : See Vr. II. 19, 29, 5, 26 ; Mk. II. 17, 14, 28, 5, 24. According the comm. the change of ϕ into v is optional. This view is available in the text when the present rule is taken together with II. 1 above, about the general disappearance of ϕ . Cf. Nitti.

8. K of *candrikā* changes into m ; so does ν of *āpīḍa*. And d of *galyada* as well as of *daśa* in numerals more than ten, becomes v .

Notes : See Vr. II. 6, 16, 13, 14 ; Mk. II. 5, 15, 13.

9. D of *kadambaka*, *dohadaka* and *pradīpta* becomes l . In words of the *haridrā* group v optionally becomes l . $ṭh$ of *āṅkoṭhaka* is changed into ll . And $ś$ and $ṣ$ always become s .

Notes : See Vr. II. 12, 30, 25, 43 ; Mk. II. 12, 29, 22, 44.

10. [The *haridrā* group includes] *haridrā*, *parigha*, *aṅgāra*, *sukumāra*, *puḥiṣṭhira*, *karaṇa*, *kirāta*, *carana*, *mukhara*, and *aṅgurī*.

Notes : See Vr. II. 30 ; Mk. as in 9.

11. kh , th , gh , dh and bh always become h ; $ś$ of *daśa* and such other words also changes into h . The change of aspirates does not take place when they are preceded by an anusvāra, or in words like *atharvan*, *adharna*, *adhama*, etc.

Notes : See Vr. II. 27, 44 ; Mk. II. 25, 45.

12. In *rasati* and *bharata*, t always changes into h ; the same change occurs for k in *cikura* and *nikāṣa*, *nikāṭa*, *vikala* and *sphaṭika* as well. The ph of *śephālikā* also becomes h .

Notes : See Vr. II. 9, 4 ; Mk. II. 9, 6.

13. Y of *chāyā* meaning 'beauty' as well as $ś$ of *daśa* in proper names, will change into h . S of *divasa* will be optionally h , and $ṣ$ of *smuṣā* will become h preceded by η i. e. ηha .

Notes : See Vr. II. 18, 45, 47 ; Mk. II. 48, 46, 47.

14. Initial y becomes j , and n is always changed into η , but y of *yasṭi*, becomes l , k of *kubja* meaning a 'hunchback', will change into kh , and k of *kirāta* in the sense of *mleccha*, becomes c .

Notes : See Vr. II. 31, 43, 32, 34, 33 ; Mk. II. 30, 31, 33, 32.

15. Some say that *l* of *lāṅgulaka*, *lohala* and *lāṅgalaka* always becomes *ṅ*. Sibilants in *śāraka*, *ṣat* and *saptaparṇa* change into *ch* while, [*d*] of *daṇḍa*, *dolā* and *daśana* becomes *ḍ*.

Notes : See Vr. II. 40, 41, 35 ; Mk. II. 39, 40, 34-35. Cowell in his edition of Vr. wrongly reads *lohala* (made of iron) as *lāhala*, though his mss. DE give the correct form. This incorrect form appears in the current edition of He.'s grammar too. Mk. (comm. on II. 39) however reads this correctly.

16. In *manmatha* *m* becomes *v* ; *p* of words of *paruṣa* group will change into *ph*. *V* of *visiṃ* becomes *bh*. *V* (lit. in the sound before the conjunct consonant) will always be *bh* in *vihvalo*, and when *i* stands before a conjunct consonant it will be changed into *v*.

Notes : See Vr. II. 39, 38 ; Mk. II. 38, 36, 37. For *paruṣa* becoming *pharusa* in Pkt. see NŚ. XVIII. 15. According to Vr. (III. 47.) *vihvala* becomes *vebbhalo* and not *bhembbhalo* as RT. says. See Pischel, § 209. Mk. ignores this latter form, but does not mention Vr.'s *vebbhalo* either.

Here ends the second Posy consisting of sixteen flowers, of the Wishing-tree in the Instruction of Prakrit.

I. iii. Conjunct Consonants

1. *N*, *m* and *ḡ*, when they are the second element (lit. below), and *r*, *l*, and *ṛ*, when they are either the first or the second element, and *h*, *ḡ*, *d*, *p* when they are the first element of a conjunct consonant, disappear, and so do *ś*, *ṣ*, and *ṅ* of *sarvajña* and *manojña*.

Notes : See Vr. III. 1, 2, 3, 5 ; Mk. III. 2, 3, 1, 5.

2. From *śmaśru* and *śmaśāna* the first *ś* drops and so does *s* of *smara* and *smera*. And *m* drops from *ghasmara* and *h* from *madhyāhṇaka* ; but from *vihvala*, *h* drops optionally. *R* may drop from *dr*, and *pa* always drops from *vanaspati*.

Notes : See Vr. III. 6, 7, 47, 4 ; Mk. III. 7, 8, 63, 4.

3. *Mṛdutra* in the sense of 'a flower', will have [*ta* changed into] *k* [after the elision of *r*]. The *st* of *stambha* change into *kh*, and so do *ṣk*, *sk* and *kṣ*. *Sph* of *sphoṭaka* always changes into *kh*, and *sthānu* not in the sense of Śiva, will have its *sth* changed [to *kh*].

Notes : See Vr. III. 14, 16, 29, 15 ; Pu. III. 6 ; Mk. III. 39, 17, 87, 18-19. *khambo* > Beng. *khām* (post) and *khandho* > Beng. dialectal. *kūndh* (shoulder).

4. This change [of *ṣk* and *sk* into *kh*] does not take place in words like *viṣkampa*, *turuṣka*, *muṣka*, *namaskṛtya*, *samskṛta*, *taskara* etc. *Tr* and *ty* become *c*, but this change does not always occur, e.g. in words of the *caitya* group and in case of *satvara* and *gatvara* etc.

Notes : See Vr. III. 27 ; Pu. III. 2 ; Mk. III. 38, 39, 31, 32.

5. *Ch* has been prescribed [as a substitute] for [*thy*] except in case of *ālithya*, and [*ch* is also, to be substituted] for *śc*, *ts* and *ps* as well. In words of *lakṣmī* group as well as in *spṛhā*, *utśra* and *utsuka* the conjunct consonants will change into *ch*.

Notes : See Vr. III. 27, 40, 42 ; Pu. III. 2, 14 ; Mk. III. 31, 53, 54 ; *micchā* > Beng. *michā* ; *racchā*, *lacchā > Beng. *lāch, *nāch* ('front' as in *nāch-duār*, front door).

6. *Lakṣmī*, *sadrkṣa*, *makṣikā*, etc., *utkṣipta*, *rkṣa* and *akṣa* are included [in this group]. This rule is optional in case of *kṣana*, *kṣamā*, *akṣi* and *vrkṣa*.

Notes : See Vr. III. 39, 31 ; Pu. III. 7, 8 ; Mk. III. 41, 40, 42 ; *macchiā* > Beng. *māchi*.

7. *Dy* and *ry* are regularly changed into *j* ; such a change will be available in *śayyā* and *abhimanyu*. *Jh* is prescribed for *dhj* and *hij*, and also [for *kṣ*] in *prakṣarita*. And *ṭ* is prescribed for *tt* in *mṛttikā* and *pattana*.

Notes : See Vr. II. 27, 28, 23 ; Pu. III. 3, 4 ; Mk. III. 31, 20, 33, 28 ; *vejjo* > Beng. *vej* (a surname) ; *sejjā* > Beng. *šej*, *miṭṭi* > Hindi *miṭṭi*.

8-9. *Ṭ* is used for *rt* in words other than those included in the *dhūrta* group. The wise prescribe *ṭh* for *ṣṭ*. The *dhūrta* group is as follows : *dhūrta*, *mūrta*, *ārta*, *muhūrta*, *vārta*,

saṃcarta, *saṃkīrtana*, *varṭikā*, *āvarta*, *kīrti*, *varṭamāna*, *pūrti*, *varṭika(?)*, *kartarī*. *Vṛnta* will have its *t* as *ṭ*, and *ṭh* will occur in *asthin*, and *bhīṃlipāla* will take *ḍ* [for its *d*].

Notes : See Vr. III, 24, 22, Mk. III. 27, 13. Vr. III. 45, 46 ; Mk. III. 65, 16 ; *aṭṭhi* > Bengali *āṭhi* (seed).

10. *ḍ* is substituted for *rd* in words like *garta*, *sammarda*, *gardabha*, *vitardi*, *vicchardi*, *kapardaka*, and *ḍh* is prescribed for *rdh* and *gdh* in words other than *snigdha*, *govardhana* and *nirdhana* etc.

Notes : See Vr. III. 26, 25, 12, 3 ; Pu. III. 5 ; Mk. III. 29, 30, 35. *Viadḍha* probably gives rise to Bengali *veḍḍā* (obstinate).

11. *ṅc* of words *pañcāśat* and *pañcadaśa* as well as *mn*, *ny* and *jñ* change into *ṅ*. So does *hṅ* of *cihṅa* ; *st* becomes *th* except in *stamba*. *P* or *t* is substituted [for *tm*] in *ātman*.

Notes : See Vr. III. 2, 44, 33, 34, 13, 48 ; Pu. III. 16, 18 ; Mk. III. 57, 47, 16, 61. *Sanṅā* > OB. *sāṅa* (hint) ; *hattho* > NIA. *hāth*, *hāt* (hand).

12. In words *māhātmya* and *tālātmya* one always substitutes *p* [for *tm*], and the same is substituted for *tm* in *kuṭmala* also. *Sp* and *sph* become *ph*, but in the place *sp* sometimes *si* occurs. *Bh* replaces [*hv*] in *gojihvikā* and *gahvara*.

Notes : See Vr. III. 48, 35, 36 ; Pu. III. 12 ; Mk. III. 60, 61, 48, 50, 62.

13. There occurs *r* for *ry* in *tūrya*, *paryantaka*, *dhairya*, *śautīrya*, *āścarya*, *saundarya*, etc. The learned think that this rule is optional in case of *sūrya*, while in words of the *caurya* group *rya* always becomes *ria*.

Notes : See Vr. III. 8, 19, 20 ; Mk. III. 21, 22.

14. [The *caurya* group includes] *cauryam*, *śauryam*, *vīryam*, and *āścaryam* also is included by some in this group. In *paryasta*, *paryāṅaka* and *saukamārya*, *ry* becomes *l*, but the change in *paryāṅka* is optional.

Notes : See Vr. III. 20, 21 ; Mk. III. 23, 24, *Pallāṅka* > Beng *pālāṅ* (cushioned bed).

15. In place of *hvo*, and in words like *vāṣpa*, *kārṣāpaṅaka* and *kuṣmāṅḍaka* in the feminine gender, *h* occurs. The conjunct

consonant *ṣm*, *sm* and *kṣm* change themselves into *mḥ*, and *ṣn*, *sn*, and *kṣn* become *nḥ*.

Notes : See Vr. III 39, 32, 33 ; Pu. III. 10, 11 ; Mk. III 52, 46, 45, 11, 13, 66. *kūhāvāṇo* > Beng. *kūhan* (an aggregate of eighty articles such as cowris) ; *Kaṇha* > *Kāṇa* (Kṛṣṇa).

16. First elements of the conjunct consonants occurring in *ślāghā*, *kṣmā*, *sāriṅga* and *ratna* are separated by the vowel *a*, and this kind of change in *Kṛṣṇa* is optional. This rule extends till the word *dvāra* (in 19).

Notes : See Vr. III 59, 60, 63, 61 ; Pu. III. 30, 27 ; Mk. III. 77, 92, 78.

17. The separating vowel is always *i* in case of *śrī*, *hrī*, *klānta*, *kleśa*, *mlāna*, *scapna*, *arha*, *varṣa*, *sparśa*, *garha*, *harṣa*.

Notes : See Vr. III. 62 ; Pu. III. 28, 29 ; Mk. III. 77, 80, 81, 82.

18. In case of words of *bhāryā* group the anaptyxis of conjunct consonants, is optional. In case of *daśārha*, *h* is dropped. Anaptyxis sometimes does not occur in case of [the compound] *varṣā-rajani-mukhaṃ*. In *sneha* the separating vowel is either *i* or *a*. The same is the case in *suāna*. In the word *varhi* the separating vowel is *i*, or there is no separation [at all].

Notes : See Vr. III. 64 ; Pu. III. 31 ; Mk. III. 107, 87, 90, 89. 85.

19. The separating vowel in *jyā* is *ī*, and in *padma* it is *u*, and is optional, and in words of *tanvī* group the separating vowel is *u*, and such is the case in *Kāśmīra*, *reśman*, *smara*, *ghasmara* etc. In the word *drāra* either there is the separating vowel *u*, or *d* or *r* drops.

Notes : See Vr. III. 66, 65 ; Pu. III. 32 ; Mk. III. 93, 94, 96.

Here ends the [third] Posy on Conjunct Consonants consisting of nineteen flowers, of the Wishing-tree in the Instruction of Prakrit.

I. iv. Doubling of Consonants.

1. Stops which remain after the elision of an element of conjunct consonants as well as stops which remain under the rule relating to conjunct consonants beginning with *h* etc., will be doubled. But in case of words of the *nāda* group, the consonants may be optionally doubled, and the same is the case with the second element of a compound word and with words of the *sevā* group.

Notes : See Vr. III. 50, 52 ; Pu. III. 21, 23 ; Mk. III. 69, 71, 76, 75.

2. Words of the *sevā* group are as follows : *sevā*, *īśvara*, *puṣya*, *eka*, *viśvāsa*, *pakka*, *aśiva*, *duḥkhita*, *trailokya*, *daiva*, *aśvaka*, *karnikāra*, *sasya*, *kantūhala*.

Note : See Pu. III. 22 ; Vr. and Mk. As in 1.

3. Prakrit grammars on the basis of some examples, prescribe also the doubling of the first letter of a word preceded by another word. But the doubling does not take place in case of *r* and *h*, and after an anusvāra and in the substitute of the root *jñā*.

Notes : See Vr. III. 54, 55, 56 ; Mk. III. 73, 74 ; *sassa* <Beng. *śāś* (kernel),

4. When an aspirated stop is doubled, its first element becomes a non-aspirate (lit. in the doubling second and the fourth of the group, the first part becomes the first and the third respectively).

Notes : See Vr. III, 51 ; Pu. III. 20 ; Mk. III. 70 ; *vudḥo* >Beng. *vudhū*, Hindi. *vudḥū*.

Here ends the [fourth] Posy on Doubling of Consonants, consisting of four flowers, of the Wishing-tree in the Instruction of Prakrit.

I. v. Sandhi.

1. [They] say that the vowels [sometimes] drop or are modified. I shall speak here of their forms in the sandhi. Sometimes a short vowel takes the place of a long vowel and a long vowel that of a short one.

Notes : See Vr. IV. 1 ; Pu. IV. 1 ; Mk. IV. 1.

2. The learned say that vowels in syllables other than *ma* in *prathamā* becomes *u* alternately or simultaneously, and sometimes no change of vowels at all takes place. And they [also] say that sometimes *i* comes in the syllable *dhya* of *madhyama* and in *pta* of *saptaparṇā*.

Notes : See Mk. I. 5 ; Vr. (II. 28) does not know any form other than *paḍhamo* ; *majjhima* occurs in Pali.

3. The wise say that within words where *i* occurs before or after [any other vowel] it becomes *e* (lit. it becomes gunated). A long vowel including *e* or *o* before a conjunct consonant, is shortened.

Notes : See Vr. IV. 1 ; Mk. IV. 4. 2. The commentator says : *Vararucis tu dirghūdiṣu vikalpayati, diggho dīho, vaggho* (sic), *vāho*. This sūtra does not occur in Cowell's ed., but his ms. W. includes this. See his 2nd. ed. p. 97. Nitti has drawn attention to this fact. *Vaegho* in the commentator's quotation should be *vajjho*. The reading *vaho* of Cowell's ms. W, is corrupt. Nitti finds this stanza difficult because of its corrupt form.

4. The lengthening of the preceding vowel is compulsory in words like *utsuka* in which there is an elision from a conjunct consonant including *s* ; but in *nirutsuka* and the like, the same (i.e., the preceding vowel) remains, and in case of the word *punar* the *r* may remain.

Notes : The difficulty about this passage has been removed by restoring the correct reading. Cf. Nitti.

5. Except in cases of words like *durjana* the vowel of the prefix *duh* together with the visarga, becomes lengthened. And in Pkt. *dukūla* would be *duallam*, *duūlam* or *duullaam*.

Notes : See Mk. I. 29, 31.

6. In Pkt. the word *rahīḥ*, they say, will be *rāhiraṃ*, and *vahī*. The visarga after *a*, in words such as *sarojaka* will become *o* optionally.

Note : See Mk. IV. 6.

7. There will always be *tī* in place of *itī* immediately after a word, but after an anusvāra an elision [of *i*] is desired. And the wise always desire *ṛi* in place of *api* immediately after a word ; but after an anusvāra it will be *ṛi*.

Notes : See Vr. I. 14 ; IV. 28, Pu. IV. 5, 3, 4. Mk. I. 17, VIII. 17. Vr. ignores the second part of this rule.

8. *Ū* may replace the prefix *upa*, and *o* may optionally be substituted for the prefixes *apa* and *ava*. And in the word *Mahārāṣṭra*, *r* and *h* may be transposed, and so may be *r* and *ṇ* in *Vārāṇasī*.

Notes : See Pu. IV. 22. Mk. IV. 33, 31, 56.

9. The same (transposition) of *r* and *ṇ* will take place in case of *kareṇu*, and in case of *ālāṇa*, *l*, and *ṇ* will be optionally transposed. *Liṇa* of the word *malina* will be optionally *ila*, and the *dakṣiṇa* may have *dakḥa* and *dāḥa* in place of *dakṣa*.

Notes : See Vr. IV. 28, 29, 31, Mk. IV. 55, 58, 63,

10. The word *gṛha* except when it is followed by *pati* becomes *ghara*. In *Brhaspati*, *b* and *h* will be changed into *bhaa*. In words like *Harīścandra*, *ṣ* is dropped, and in words indicating numerals *y* is dropped together with the letter which follows it.

Notes : See Vr. IV, 32, 30 ; Mk. IV, 61, 62, III, 10, IV, 8.

11. In the word *udumbara*, *d* is optionally dropped, and the same is the case with *ja* in *bhājana* and with *y* in *kālāyasa* and *kīśalaya*. And *v* together with *a* following it, is dropped optionally in words like *yāvat*.

Notes : See Vr. IV. 2, 3 ; Mk. IV. 7, 12, 10, 9.

12. The final consonant is dropped. Feminine words ending in consonants except *vidyut* and *taḍit* have *ā* in place of the consonant lost. Feminine words ending in *r*, will have *rā* in its place, and the final consonant of *kṣudh* will be *ha*, and the final vowel

of *śarat*, *a*. The final of *diś* and *prāvṛṣ* will be *sa* and that of *apsaras* and *āyus* will be optionally so.

Notes : See Vr. IV. 6, 18, 7, 8 ; Pu. IV. 12-16 ; Mk. IV. 13, 14, 15, 16, 17.

13. Words such as *prāvṛṣ* and *śarat*, and words which end in either *n* or *s*, are masculine, while *nabhas*, *preman*, *śiras* and *dhanus* are neuter. *Guṇa* and *locana* may both be neuter and masculine, and *praśna* and *avṛṭi* are used in three genders.

Notes : See Vr. IV. 18, 19 ; Pu. IV. 18, 19 ; Mk. IV. 27, 30, 29.

14. *Akṣi*, *raśmi* and *prsthā* are optionally feminine while *Kaśmīra*, *sīman*, *uṣman* and words ending in *iman*, are always so. The anusvāra is dropped always in words such as *viṃśati*, and the vowel in these cases, is always lengthened.

Notes : See Vr. IV. 20, 16 ; Pu. IV. 20, 21 ; Mk. 29, 28.

15. In place of *m* at the end of a word, there is always an anusvāra, though before a vowel it may be retained ; but in case of words like *māṃsa* the elision of the anusvāra, is optional, while in *samskṛta* and *siṃha*, it is compulsory.

Notes : See Vr. IV. 16 ; Pu. IV. 2 ; Mk. IV. 21, 22, 25, 26. The commentator adds that this rule stands modified in metrical passages (*yatra kutrāpi vṛtta-bhaṅga-bhayāt kriyamāṇo bindur lopyo bhavati, yatra nāsti tatrāpi bhavati*).

16. An anusvāra will be substituted for *ṅ*, *ṅ̄*, *ṇ*, *ṇ̄* and *m* before consonants ; but in cases of words of the *sambhara* group the anusvāra before consonants included in [the *pratyāhāra*] *yay* (i. e. stops and sibilants) will be optionally changed into a nasal of the class of the consonant following it. In Pkt, *r*, long *r*, *ḷ*, long *ḷ*, *ai*, *au*, *ṅ*, *ṅ̄*, *ś*, *ṣ*, and visarga (*h*) do not exist.

Notes : See Vr. IV. 14, 17 ; Pu. IV. 2 ; Mk. IV. 23, 24.

17. An anusvāra is inserted in the words of the *vakra* group i. e. *vakra*, *paśu*, *sparśana*, *darśana*, etc. Abstract nouns with *tā* take *dā* in its stead and for *tva*, *ttanam* is substituted. Sometimes *v* of *tva* is dropped [and *t* is doubled].

Notes : See Vr. IV. 15 ; Pu. III. 24 ; IV. 28 ; Mk. IV. 20, 34, 35.

18. The suffix *matup* is represented by *ālu*, *illa* and *vanta*, and *āla*, *ilta* and *manta* too are so used. These in all are six [to express *matup*]. The words like *hanumat* etc. will however be *haṇumā* etc., though some will have *haṇumanta* etc.

Notes : See Vr. IV. 25 ; Pu. IV. 29 ; Mk. IV. 42, 43.

19. Words such as *lajjāluka* etc., will take in feminine the suffix *in* ; but the form *mālāvai* (*mālāvati*) is due to the Sanskritic tradition. The suffixes *alla* or *ella* are used pleonastically. Śākalya and Māṇḍavya however allow *ha* in such a case.

Notes : See Pu. IV. 30. Mk. IV. 45, 48, 49.

20. The word *kṣatra* forms its feminine with the suffix *inī*. Sometimes the suffix *la* is added to words *pīta*, *vidyut* and *harit*. Similarly *ra* is added to words of *sukha* group. In *vrnda*, *ra* is added to *da*.

Notes : See Vr. IV. 26 ; Mk. IV. 50, 54.

21. To indicate connexion the suffix *ima* or *illa* is used while the suffix *ulla* is used to indicate anything belonging to. The suffix *a* is used in the sense of contempt and pity. The two, *maram* and *maam* are used for the suffix *mayā(t)*.

Notes : See Vr. IV. 25 ; Pu. IV. 31, 32 ; Mk. IV. 47, 46, 51 (comm.). The example of the *ka*, in contempt *caṇḍālaho vollahao mama* (My wretched lover is a Caṇḍāla i.e. a person as cruel) seems to be a quotation.

22. The ancients prescribe *avanta* here (i. e. in Pkt.) in place of *trn* ; in the sense of habit the wise have always the suffix *ira*. The suffix *ktivā* (*lyap*) of the indeclinable perfect participle would be substituted by *ia*, *tūṇa* and *ūṇa* and also sometimes by *uāṇa*.

Notes : See Pu. IV. 23, 27 ; Mk. IV. 40 41, 36, 37.

23. Some authorities according to the teachings of Śākalya and Māṇḍavya prescribe *tum* in the sense of *ktivā*. *Āra* is optionally added to words like *mādhya*. This optional addition may in practice come under the rule of sandhi.

Notes : See Pu. IV. 24. ; Mk. IV. 38.

24. Words of the *dramṣṭā* group, will have irregular forms such as *dādhā*, *dhuā*, *eṇhi*, *ṇaḍāla*, *goso*, *kandotṭham*, *māmī*, *piusī*, *golā*.

Notes : See Vr. IV. 33 ; Pu. IV. 34 ; cf. Mk. IV. 64. Kātyāyana mentioned in the commentary seems to be the author of the *Prākṛtamāñjarī*, who says : *samskṛta-prakṛitvena ye na siddhyanti kevalam | tesam lakṣyeṣu śabdānāṃ dādḥādīram vimṛśyatām*// The purport of this dictum is that all deśī or deśya words are to be included in the *dādḥādī* gaṇa.

25-26. Words such as *pura*, *dūra*, *kalā*, *mālā*, *abhalā*, *komala*, *hālā*, *cāmara*, *bhāla*, *kāla*, *kamalā*, *kilāla tūla*, *akhila*, *lilā*, *keti*, *tamāla*, *sunlara*, *khala*, *bālā*, *mūlā*, *lālasā*, *helā*, *kāhala*, *gola*, *tuṅga*, *kalaha*, *Govinda*, *Rāma*, *Hari*, *Hara*, *vasu*, *bhīma*, *caṇḍī*, *bhaṅga*, *Purāri*, *kara*, *khara*, *tarala*, *saṅkara*, *veṇu*, *reṇu*, *guṇa*, *gaṇa*, *paṇa*, *hāsa*, *maṇḍala*, *maṇḍī*, *khāṇḍī*, *Varuṇa*, *taruṇa*, *dhīra*, *sāla*, *deha* etc., are to be uttered as in Sanskrit.

Notes : See Pu. IV. 35. This enumeration of tatsama words, is not exhaustive.

27. Words *thera* etc indicating *sthavira* etc., are deśī words. Onomatopoeic words like *ḡhaṇa-ḡhaṇa*, are also such.

Notes : See. Pu. IV. 36. *Thera* considered to be a deśī word, comes from *sthavira* which is of Indo-Aryan origin.

Here ends the [fifth] Posy on Sandhi, consisting of twenty-seven flowers, of the Wishing-tree of Prakrit.

I. vi. Declension

1. The dual number is not used here (i. e. in Pkt.) in declension and conjugation, and the fourth case-ending similarly is never used. The plural number is to be used for the dual and the sixth case-ending for the fourth one.

Notes : See Pu. VI. 1, 2 ; Mk. V. 129, 130, 131, Vr. does not give any rule of about the fourth case-ending and hence it may be assumed that in Pkt. it was not altogether absent. In fact, in Bhāsa one meets with forms which may be instances of its use, e.g. *bhattidūriūe* (= *bhartrdūrikāyai*), Svapna. III. 0. 30.

2. In case of masculine bases in *a*, the termination for the nominative singular, will be *o* ; the terminations for the accusative

plural is *e*, but terminations of the nominative and accusative plurals are sometimes elided, and that of the locative and instrumental singular and the ablative plural are also dropped. In case of the locative singular *e* becomes the termination, and in cases of the instrumental singular and genitive plural *ṇ* is always added to the terminations. Before terminations of the genitive singular and plural, as well as the ablative plural, the final vowel of the base is lengthened.

Notes : See Vr. V. 1, 2, 4, 9, 6, 8, 11 ; Pu. V. 8, 10 ; Mk. V. 1, 3, 4, 10, 14, 5, 12, 13. As has been pointed out by Niṭi, the loss, in Pkt., of case-endings of the locative, instrumental, accusative and the ablative singular, is difficult to be accepted.

3. In words ending in vowels, the termination for the instrumental and locative singular, will always be *e*, and an anusvāra will be the termination for all words in the accusative singular. The termination for the instrumental plural is *hiṃ* and of the ablative singular is *du*, *do* and *hi*, and for the ablative plural, it is always *hinto* and *sunto*.

Notes : See Vr. V. 12, 5, 6, 7, Pu. V. 3-6, 9 ; Mk. V. 11, 4, 6, 7, 8,

4. The termination for the genitive singular is *ṣa* and that for the genitive plural is *ṇam*. The wise prescribe *mmi* for the locative singular and *su* for the locative plural. Words ending in *i* and *u* lengthen their final vowel in the nominative singular and in the instrumental and locative plural. The termination for the genitive and ablative singular is always *ṇo*.

Notes : See Vr. V. 8, 9, 10, 4, 18, 14 ; VI. 60. Pu. V. 16, 21-23. Mk. V. 9, 5, 10, 11, 22, 19.

5. Words ending in *i* and *u* have their nominative plural with *ṇo*, *vo* and *o*, and before *vo* and *o* the final vowel may also be *a*. Before *vo* and *o* and when the termination of the nominative plural drops the final vowel is lengthened. Thus six are the forms in the nominative plural e.g. *rāū*, *rāūṇo*, *rāūvo*, *rāūo*, *rāavo*, *rāuo*. The instrumental singular has the termination *ṇā* and the accusative plural *ṇo*, and such is optionally the case with the ablative and genitive singular.

Notes : See Vr. V. 16, 18, 17, 14 ; Pu. V. 17, 20 ; Mk. V. 20, 21, 17, 19. The examples given in the commentary (*aggi*

vane laggai etc.) seems to be a quotation from some metrical Pkt. grammar like that of Kātyāyana.

6. Feminine, words ending in short vowels, will have the termination *u* and *o* in the accusative plural, but in the nominative plural the termination may also drop. In the accusative singular the vowel will be shortened and in the instrumental, genitive, ablative and locative singular the termination will be *i*, *e* *a* and *ū* without any distinction

Notes : See Vr. V. 20, 21, 22, 23 ; Pu. V. 38-41, 43 ; Mk. V. 24, 25, 26, 27, 28.

7. But in three cases-endings beginning with the genitive singular (*nis*) *i*, *e*, in the ablative, the genitive and the locative singular, the termination will be for words ending in *ā*. not *a* and *ā* but only *e* and *i*. It has been said that the locative plural will have an anusvāra and there will be *im* in case of the nominative and accusative plural. The vowel before these terminations will be lengthened.

Notes : See Vr. V. 25, 26, 30 ; Pu. V. 36, 37, 42 ; Mk. V. 29, 31, 32. This stanza is differently translated by Nitti. Her emendation does not seem to be acceptable.

8. According to some [grammarians] the termination *ni*, is desired in the nominative and accusative plural [in neuter]. In the vocative case there will be neither the anusvāra nor the lengthening [of the final *i* and *u*]. The feminine bases ending in *ā*, the wise say, become [in the vocative case] *e* ; and those ending in *ī* and *ū*, are always shortened,

Notes : See Vr. V. 27, 28, 29 ; Pu. V. 45-48 ; Mk. V. 33, 34, 35, 37.

9. In their declension feminine nouns *i* or *ā*, may take indiscriminately [*e*] before the terminations. Pronouns *kim*, *ya* and *tad* however take *ā* or *ī* except in the nominative singular. But in certain places i.e. in words of the *priyā* group, there will be *ā*, and in words like *māṇṣiṇī* there will always be *ī*.

Notes : See Vr. V. 24 ; Mk V. 30.

10. The *r* of words ending in *r* will in declension be *āra*. But before the terminations of the locative and the instrumental

singular, nominative and accusative plural, and the genitive singular it may be $\bar{a}$. Words like *bhrātr*, *jāmātr*, *pitṛ* will have *ara* [instead of $\bar{r}$]. But in the nominative and the vocative singular they may have $\bar{a}$ as the termination.

Notes : See Vr. V. 1, 33 ; Pu. V. 21-27 ; Mk. V. 38, 40, 39, 41.

11. In declension the word *mātr* always changes $\bar{r}$ into $\bar{a}$ and the same is the case with *yātr*, *nanāndṛ* and *duhitṛ*. The word *rājan* has $\bar{a}$ and *o* [as terminations] in the nominative singular, $\bar{n}\bar{a}$ in the instrumental singular, $\bar{n}o$ in the nominative and accusative plural and the genitive singular, and $\bar{n}am$ in the accusative singular as well as in the genitive plural.

Notes : See Vr. V. 32 ; Pu. V. 33-35 ; Mk. V. 42, 43, 44, 46, 45. Pischel, §399.

12. In the vocative case singular one may have an anusvāra. Before $\bar{n}o$ of the nominative and accusative plural and $\bar{n}am$ of the genitive plural there will be an $\bar{a}$. $\bar{N}a$ is optionally doubled in the instrumental and genitive singular, and in that case *ja* is dropped ; but when the doubling does not occur, *i* always comes [in place of *ja*].

Notes : See Vr. V. 37, 39, 33, 40, 41 ; Mk. V. 51, 49, 46-47, 48.

13. *Rājan* may also be declined like a word ending in *a*. Words ending in *an* are to be declined like *rājan* except for *i* and doubling of $\bar{n}a$. In the masculine gender *an* may be changed into $\bar{a}\bar{n}a$. In this case one will have *appāṇo* in place of *ātman*.

Notes : See Vr V. 45 ; Mk. V. 50, 53.

14. Words known as the *ṣat*, drop their terminations for the nominative and accusative singular ; but there will be no $\bar{a}$ or *e* in the declension and *ṣaṣ* will be *chaa*. In the feminine gender *ṣaṣ* will be *cha* before the terminations of the instrumental and locative. But *pañca* and such other words will take *a* in these cases before their terminations.

Notes : See Mk V. 125, 128, 124. Vr. is silent on this rule. The term *ṣat* means words ending in $\bar{s}$, *n* and *-ati*. See Pāṇini I. i. 24-25. Nitti understands this differently.

15. Words of *sarva* group i.e. pronouns will take *e* in the nominative plural and *mmi*, *ttha* and *ssim* in the locative singular.

Kim, *yat tad*, *idam*, *etad* will take *iṅā* as the termination in the instrumental singular, *essim* in the genitive plural and *āsa* in the genitive singular.

Notes: See Vr. V. V. 6, 5; Pu. V. 45, 51-53, 57. Mk. V. 55, 56, 57. 58. 59.

16 The ablative singular termination of *kim* etc., will be *do* or *to*. The genitive singular termination in feminine, is *ssā* and *se*. In the locative singular it is *-him* and when the sense of time is implied the termination is also *ā'ā*, *āhe* or *ia*. The termination for the ablative singular of *tad* may also be *o*, and in the instrumental plural, and the instrumental and genitive singular *ṅa* may be substituted for *tad*.

Notes: See Vr. VI. 7, 9, 10, 5, 12, 16, 6; Pu. V. 50, 55-56; Mk. V. 63, 60, 61, 62, 65, 68.

17. In the genitive plural [of the pronoun *tad*] one may have the forms *sim*, *ṅm*, and in the ablative and genitive singular of the feminine the form is *se*. *Kim* becomes *ka* in the these cases (i. e. in the ablative and genitive singular). In the nominative and accusative singular neuter [of *kim*] one has always *kim*, (for the pronoun *kim*) and *idam* and *iṅam* for the pronoun *idam*.

Notes: See Vr. VI. 7, 6, 14; Pu. V. 58, 60, 67. 80; Mk. V. 67, 66, 69, 74.

18. *Idam* will also be *ima* before the case terminations, and it may be *a* before terminations *ssim* and *ssa*, and in the locative singular the form will be *iha*. In the masculine nominative singular it will have two forms, and in the feminine [the two forms will be] *iam*, and *ā* [added to *ima*]. There should be no *ttha* in locative singular. *Etad* becomes [in the nominative singular] also *eso* [besides the usual form *esa*].

Notes: See Vr. V, 15, 16, 17, 18, 19; Pu. V. 59. 64-96; Mk. V. 70, 71, 72, 73, 78. Evidently due to corrupt reading Nitti finds it difficult to interpret this rule.

19. The accusative and instrumental singular of the pronoun *etad* may be *eṅam* and *iṅṅam*, *to* is the termination of the ablative singular before which, as before *ttha* [in the locative singular], *ta* of *etad* is dropped. *Tad* and *etad* in masculine and

feminine change *ta* into *sa*. The pronoun *adas* may be *aha* in the nominative singular, but it becomes *amu* before all terminations.

Notes : See Vr. VI. 18, 20, 22, 21 ; Pu. V. 70, 71, 72 ; Mk. V. 75, 76, 77, 78, 79, 80. An interesting quotation by the commentator, is as follows: *Lakṣyā' nurodhat iha kaścid āha 'lakkhijjæ esa gaā Harissa' / syād etadaḥ strīviṣave' pi esa naitan malam Prākṛta-śāsanānūm //* In this connexion some writers on the basis of the example *lakkhijjæ esa gaā Harissa*, (Hari's mace is being seen) said that from the base *etad* one can also have *esa* in the (nominative singular) feminine. This view however is not accepted by the grammars of Pkt.

20. Before terminations, *tri* and *dvi* will respectively be *tī* and *do*, but in the nominative and accusative plural, *tri* will be *tiṇṇi* *dvi* will have four forms such as *ve*, *doṇṇi*, *viṇṇi* and *veṇṇi*.

Notes ; See Vr. VI. 54, 55, 56, 57 ; Pu. V. 79, 80 ; Mk. V. 113, 115, 116. The difficulty about the interpretation of the rule is gone after its emendation.

21. The wise say that in these two cases some admits in Pkt. (in the nominative and accusative) four forms for *catur*, such as *cattāro*, *caturō*, *cattāri* and *cattari*.

Notes : See Vr. VI. 58 ; Pu. V. 81 ; Mk. V. 119, Vr. knows only *cattāro*, *cattāri*. Mk. adds to them *cattārā*, *cattāre*. Pischel recognizes only the first two (see § 439).

22. The three words denoting numbers (two, three and four) will have the termination *ṇṇam* in the genitive. These will be equally used in the three genders. *I* of *dvi* in the first part of a compound will be *u* or *o*. Words *bhavat* and *bhagavat* will have *ā* as the termination of the nominative singular.

Notes : See Vr. VI. 59 ; Pu. V. 82 ; Mk. V. 121, 117, 118.

23. In the vocative singular these two words (lit. here) will have an anusvāra as the termination, and in the instrumental singular, nominative and accusative plural, the termination will be *dā*, and in the ablative and the genitive singular and it will be *do*. According to the teaching of Śākalya and Māṇḍaya these are also included in the Pkt. grammars.

Notes : See Mk. V. 52. Nitti's emendation is different.

24. From now on, [the rules given], will relate to words and not to any termination. In the nominative singular the pronoun of the second person will be *tum* and *tumam*, and in the nominative plural it will be *tujjhe*, *tumhe* and *tumbhe*, and in the accusative singular it will be the three, *tam*, *tum* and *tumam*.

Notes : See Vr. VI. 25-28 ; Pu. V. 73, 74 ; Mk. V. 81, 83, 82.

25. In the accusative plural it will be, *tujjhe*, *tumhe* and *vo*. But according to Śākalya and Māṇḍavya it will be *tumbhe* also. In the instrumental singular it will be *tai*, *te*, *de*, *tumae*, *tumāi*, *ta²*, *tum²* the seven different forms.

Notes : See Vr. VI. 29, 30, 32, 33 ; Mk. V. 84, 85, 86.

26. In the instrumental plural one uses *tujjhehi*, *tumhehi*, *tumbhehi*, *tucchehi*, *tucchehim*. In the ablative singular there are seven forms, *tatto*, *tumādo*, *tumā*, *taitto*, *to*, *tumādu* *tumāhi*.

Notes : See Mk. V. 87, 88.

27. In the ablative plural the terminations *hinto* and *sunto* are added to *tumbha*, *tuccha* and *tujjha*, of which three the final vowel is lengthened. In the genitive singular there are seven forms : *tujjham*, *tumam*, *te*, *tuha*, *tujjha*, *de* and *tuham*.

Notes : Cf. Vr. VI. 36 ; See Mk. V. 79, 91, 92.

28. In the genitive plural of the pronoun of the second person there will be thirteen forms : *tumbhāṇa*, *tujjhāṇa*, *tumbha*, *tujjaha*, *tumbhāṇa*, *tucchāṇa* (each of these) with or without an anusvāra, and *vo*.

Notes : See Vr. VI. 37 ; Mk. V. 93.

29. In the locative singular the form according to Pkt. grammarians will be *tumammi*, *tumae*, *tume*, *tae* and *taī*. In the locative plural the forms will be *tujjhesu*, *tumhesu* and *tumbhesu* with or without a final anusvāra

Notes : See Vr. VI. 38, 39 ; Mk. V. 94, 95.

30. The good people say that the pronoun of the first person in the nominative singular will be *ahaam*, *ham*, *ahammi* and *aham*. In the nominative plural it will be *amhe* and in the

accusative singular, *mam*, *mām*, *ahammi*, and *ṇam* the five forms in all.

Notes : See Vr. VI. 40-42 ; Mk. V. 97, 101, 98-100.

31 In the accusative plural there will be *amhe* and *ṇo*, in the instrumental singular, *me*, *mae*, *mai*, *ṇo* and *mamāi*. In the instrumental plural they have *amhehiṃ* and *amhehiṃ*. These are the opinions of the wise.

Notes : See Vr. VI. 43-46 ; Mk. V. 102, 103, 104, 105.

32. In the ablative singular there will be *mamālo*, *mamādu*, *matto*, *maitto*, *mahi*, the five forms. The termination of the ablative plural will be *hinto* and *sunto* added to *amha* its first element.

Notes : See Vr. VI. 48, 49 ; Mk. V. 106, 107.

33. The wise prescribe the four forms of the genitive singular such as *maha*, *majjha*, *me* and *mama*. In the genitive plural the wise speak of forms like, *amhāṇa*, *amhoṇa*, *amho* and *ṇa*.

Notes : See Vr. VI. 50, 51 ; Mk. V. 109, 110.

34. In the locative singular there are two forms : *mamassiṃ*, *mamammi* and in the locative plural *amhesu*, and *amhosu*. In the use of these two [pronouns] there will be similarity in all the three genders. Sometimes terminations drop from them due to special causes.

Notes : See Vr. VI. 52, 53 ; Mk. V. 111, 112. The new reconstruction of the passage removes the difficulty of interpreting it. Cf. Nitti.

35. Sometimes the cases are transposed in use, as some learned persons will say for *vilocanābhyām piva Kṛṣṇarūpam*, *vilocāṇesum piva Kaṇharūvam* (Drink the beauty of Kṛṣṇa with the two eyes).

Notes : See Mk. V. 133.

Here ends the [sixth] Poṣy on Declension, consisting of thirty-five flowers, of the Wishing-tree in the Instruction of Prakrit.

1. vii. Conjugation

1. The roots which are known here (i. e. in Skt.) as ending in consonants, will be changed in Pkt. to roots ending in *a*. To these, the terminations of voices [active and middle] will be added indiscriminately (lit. without regular order).

Notes : See Pu, VI. 1 ; Mk. VI. 2.

2. Instead of *ta* and *ti* there will be [respectively] *i* and *e*, and for *thvs* and *si* there will be *si* and *se*. But these two terminations are not to be used except with verbs ending in *a*. And for *iḷ* and *mip* there will always be *mi*.

Notes : See Vr. VII. 1-3, 5 ; Pu. VI. 2, 4, 7 ; Mk. VI. 4. Nitti translates it differently.

3. The termination of the third person plural is *nti* ; *ha* and *it/hā* are terminations the second person, while *nu*, *no* and *ma* are those of the first person. The root *as* will drop its *a* in the second person singular.

Notes : See Vr VII. 4, 6 ; Pu. VI. 3, 5, 8 ; Mk. VI. 8, 11.

4. The *a* of the root *as* will drop before the terminations *mi*, *no*, *nu* and *ma*. In all these cases *h* will be inserted in them. The *ia* or *ijja* will be substituted for *ya* of the passive voice. But these will not be used with a verb ending in a double consonant, or with the root *ky* preceded by *anu*.

Notes : See Vr. VII. 7, 8, 9 ; Pu. VI. 33 ; Mk. VI. 12, 10, 173.

5. *Nta* and *māṇa* will be the terminations of present participles in the active and middle voices. The feminine of *nta* will take *ī* and that of *māṇa*, *ī* [in addition to] *ā*. *Hi* and *ssa* will come before the terminations of the periphrastic future, the optative mood, the future tense and the conditional. *Ssa* is not employed after roots ending in *ā*.

Notes : See Vr. VII. 10-12 ; Pu. VI. 34, 37, 13 Mk. VI. 17, 20-22.

6. In the first person of the future tense one employs the infix *hā* and *ssa*, and in the first person singular the termina-

tions may also be *ssam*. And for the first person the termination will be also *hissā* and *hitthā*. In the future etc. (i. e. the optative and the simple future also) *hi* and *ssa* will be preceded by *ī*, according to many [grammarians].

Notes : See Vr. VII, 13-15 ; Pu VI. 14, 15, 16, 17 ; Mk. VI. 24-26.

7. The roots *kṛ*, *dā*, *śru*, *vac*, *rud*, *gam*, *dr*, *muc* and *prekṣ* in the future tense will be *kāha*, *dāha*, *soccha*, *voccha*, *roccha* and *gaccha* etc.

Notes : See Vr. VII. 16 ; Pu. VI. 19, 20 : Mk. VI. 28, 29.

8. *Śru* etc., keep the same form in the future of all persons, but in this case the anusvāra drops, and the insertion of *hi* is optional. The three terminations of the third, second and the first persons in the imperative, are respectively *u*, *su* and *mu* in the active and middle voices.

Notes : See Vr. 17, 18 ; Pu. VI. 18. 22 Mk. VI. 30, 31.

9. In the second person singular [of the imperative mood] the termination *hi* will be used after the monosyllabic roots in the active and middle voices. Sometimes the termination may drop and then *a* will replace it. The termination of the imperative plural will be *ntu*, *ha* and *mo*. But in the future not relating to the present day, one may employ terminations like *jjā* and *jjā*.

Notes : See Vr. VII. 19. 20 ; Pu. VI. 23, 28 ; Mk. VI. 37, 33-35.

10. Before these suffixes there will be *e* in the present potential etc. In the imperative mood and in the present tense one uses in the three persons *jjō* and *jjāhi* in the future tense etc. But in the conjugation in the future tense, of roots with many vowels, *jjō* and *jjāhi* are not used.

Notes : See Vr. VII. 21-22 ; Pu. VI. 29 ; Mk. VI. 35-36.

11. One may use these two substitutes *jjā* and *jjā*, for indicating the conditional in case of the roots which are not monosyllabic. *Ihi* is the suffix that forms the future in the passive voice in the three persons.

Notes ; See Vr. VII. 22 ; Pu. VI. 29 ; Mk. VI. 39.

12. *Īa* is used as a termination in all three persons to indicate the conditional and the past tense of the type of the imperfect, the aorist, and the perfect. But in case of the monosyllabic roots *hīa* will be the termination. One may however use these past forms in the sense of the present.

Notes : See Vr. VII, 23-24 ; Pu. VI. 30 ; Mk. VI. 40-42.

13. In all the past tenses of the verb *as*, one may have *ahosi* and *āsi*. *Ḃ* is the causative suffix and before it the first *a* of the root will be lengthened. But [in the causative] some authorities prescribe the termination *āve*.

Notes : See Vr. VII, 25-27, 29 ; Pu. VI. 31, 40, 39 ; Mk. VI. 15, 45, 44.

14. In the passive of the causative, and in the past participle, the indeclinable perfect participle and the infinitive [of the same], the suffix will *avi*, and not *e* or *ave*. But according to Śākalya and Māṇḍavya *e* or *ī* may optionally be used in such cases.

Notes : See Vr. VII. 28 ; Pu. VI. 42 ; Cf. Mk. VI. 7.

15. In the first person singular of the present tense, there will be *ā* after the *a* [of the root]. And *a* will optionally come before the conjugational terminations *mi* and *nti* (lit. before those already mentioned). Let [this] flower (i. e. the stanza) be clear to the wise [without any commentary].

Notes : See Vr. VII, 30-33 ; Pu. VI. 11, 12, 43, 44 ; Cf. Mk. VI. 7.

Here ends the [seventh] Poṣy on Conjugation, consisting of fifteen flowers, of the Wishing-tree in the Instruction of Prakrit.

I. viii. Substitution of Roots

1. In all tenses and moods *bhū* will be *ho* or *ha*. Preceded by *pra-* etc., it will be *bhava*, and there will be, besides, the form *duppahava* (*duṣprabhava*. Skt.) and in the past participle (*hta*), it will be *hū*. But after *prāduṣ*, *āvir*, *saṃ* and *ud*, it will not change. And *tvā* will always change to *tuvara*, and in the past participle it will be *tura*.

Notes : See Vr. VIII. 1-5 : Pu. VII. 1, 2. Mk. VII. 1-4, 6, 7.

2. *Ghūrṇa* will be *ghola* as well as *ghumma*, and *nud* will be *ṇolla*, and *pāta* will be *phāla*, while *rṣ*, *kṣ*, *mṣ* and *hṣ* will change *ṣ* into *ari* [and the resultant forms will be *varis*, *karis*, *maris* and *haris*].

Notes : See Vr. VIII. 6, 7, 10, 11 ; Pu. VII. 4, 19 ; Mk. VII. 8, 9, 11, 53, 54. ✓ *ghola* occurs in Beng. *ghol* (buttermilk) and *gholā* (turbid). Grierson seems to equate *pāta*, and *pada* of Vr. (VIII. 10).

3. When not preceded by a prefix, *smṛ* will be *bhara* or *sumara* ; and according to some authorities, when preceded by *vi* it will be *vissara* and *vī-sara*. And roots ending in *ṛ* will end in *ara*.

Notes : See Vr. VIII. 18 ; Pu. VII. 20, Mk. VII. 14, 16, 54.

4. *Kṛ* will change also to *kuṇa*. But in the gerundive adjective (*tanṇa*) infinitive (*tumun*) and indeclinable perfect participle, (*ktvā*) and in the past and future tenses it will be *kā* while in the past participle it will be *ka*. *Grah* will be *geṇha* and *hiṇṇa*, but before gerundive adjective infinitive and indeclinable perfect participle, it may be *ghe*.

Notes : See Vr. VIII. 13, 17, 15 16 ; I. 27, Pu. VII. 5, 6, 8, 7 ; Mk. VII. 112 114, 96, 97 ; I. 36 ; for *hiṇṇa* Mk. and Pu. have *hinda*.

5. *Jṛmbh* will change into *jambhā*, but according to Kātyāyana it will be *jambhā*, and according to the wise, the rules of Prakrit do not permit these substitutes when the root is preceded by a prefix.

Notes : See Vr. VIII, 14 ; Mk. VII. 32, 33. Kātyāyana mentioned in the text seems to be the author of the PM.

6. *Vyadh* will change to *viddha* and *ni-ṣaḍ* to *ni-majja* and *jñā* to *āṇa* and *mūṇa*, *Ud-dham* will be *uddhama*, and *gras*, *ghisa* and *ci*, *ciṇa*.

Notes See Vr. VIII. 23, 32, 29 ; Pu. VII. 13 ; Mk. VII. 13, 41 42, 35 ; for *aṇa* we read *mūṇa* as suggested by Grierson, because *aṇa* meaning 'to know' does not occur in the PSM.

7. *Bhī* will be *bhā* and *biha*, and the causative form of this will be *bhāsa* as well as *bhesa* and *bhīsa*. *Dhā* after *śradh* will be *daha*, and *mantra* will be *hūsa* (?) and *trp*, *thippa*.

Notes : See Vr. VIII. 17, 33, 22 ; Pu. VII. 16 ; Mk. VII. 29, 30, 37, 12.

8. *Gāha* after *ava* will be *vāha*, and *kāsa*, likewise, after *ava* will be *vāsa* if it relates to any evil sound ; and according to some, these two roots after *ava* may be *vāva* too ; *krī* will be *kiṇa* and after *vi* it will become *kke*.

Notes : See Vr. VIII. 34, 35, 30, 31 ; Pu. VII. 14 ; Mk. VII. 49, 38, 39.

9. *Sthā*, *dhya* and *gā* will respectively be *ṭhā*, *jhā* and *gā*. But in the singular number of these roots in the potential mood etc., in the present and the future tenses they will always change respectively into *ṭhā*, *jhā* and *gā*.

Notes : See Vr. VIII. 25, 26 ; Pu. VII. 22, 25.

10. *Khād* and *dhāv* will respectively be *khā* and *dhā* in cases mentioned. [But they may have forms in which] vowels are retained after the elimination of consonants *Mā* after the prefix *nir* will be *māna*, and *pada* after the *nir* will be *vala*.

Notes : See Vr. VIII. 27, 36 ; Mk. VII. 59, 100, 26, 27, 25.

11. *Rud* will be *ruva* as well as *rua* and *rova*. *Kṣī* will be *jhijha*, and *pā*, *pīva*, and *ghaṭ*, *gaṭṭa* and *gaḍha*. *Iṣ* will be *maha* and *rabha* will be *dhava*.

Notes : See Vr. VIII. 42, 37 ; Mk. VII. 80, 115.

12. *Ad* will be *caḅkha*, and *rudh*, *rundha* and *rumbha*. For *kaṇ* indicating the cries of an animal (in distress) the root *okkhaṇa* is to be used ; and the wise always prescribe a long vowel in case of *ruṣ*, *tuṣ*, *puṣ* and *duṣ*.

Notes : See Vr. VIII. 49, 46 ; Mk. VII. 152, 69, 83.

13. *Dā, Dhā nī* and *ḍi* will, in their conjugation, have *e* for *ā*, and *l* of *jalpa* will change to *m*. The final consonants will always, be *ḍa* in roots *pat* and *sad*, and in *kvath* and *vesti* they will be *ḍha*.

Notes : See Vr. VIII. 24. 51, 39, 40; Pu. VII. 12, 11; Mk. VII. 19, 74, 70, 71.

14. The *tha* of *katha* will be *h*, and according to Śākalya *chid* and *bhid* meaning 'piercing' will take *nda* for *da*, and there will be doubling in case of roots like *śak*, and *vrđh* will have *ḍha* and *vesta* will take *lla* after *sam* and *ud*.

Notes : See Vr. VIII. 38, 52, 44, 41; Pu. VII. 11; Mk. VII. 66, 84, 75, 72.

15. *Nṛt* and *vraj* will have *cca*, and *budh* and *yudh, jḥha* and so will be *ḍh* in case of *śudh, gṛdh* and *sidh*. There will be an optional doubling [of the second consonant] in case of roots of the *gam* group. These are *gam, sam, ram, bhaṇ* and *sphut*.

Notes : See Vr. VIII. 47, 48; Pu. VII. 29; Mk. VII. 79, 77.

16. The same rule [of doubling] is prescribed by the wise for *mil* after *pra* etc., and for *han, khaṇ, cal, vac* and *vad*. Of these, *han*, and *khaṇ* will change the *n* into *m*, and *cal* and *vac* their final sound to *l*, *vad* its *ḍ* to *c*. Besides these the first vowel of *vac* and *vad* will change to *o*. And the final consonant of the *bhuj* group will elide before the indeclinable perfect participle, gerundive adjective and infinitive.

Notes : See Vr. VIII. 56; Pu. VII. 31; Mk. VII. 87, 90. 93. 92, 91, 89.

17. The final consonant, will be doubled and the first vowel will be changed to *o* in case of the roots of the *bhuj* group; because these are included in the *puṣkara* and the *sevā* groups. *Bhuj, rud* and *muc* will, therefore change their *u* to *o*, and the root *dū* will take *ma* or *mm* after it.

Notes : See Vr. VIII. 55, 8; Mk. VII. 102, 10.

18. [The roots] *ji, tu, hu, śru*, and *dhu* will take *ṇa* and shorten the vowel; and *jaa* may be substituted for *ji*, and *dhua* and

dhuva for *dhū*, and *tuva* for *tū*. But before the indeclinable perfect participle etc. (i. e. *ktvā*, *tavya* and *tumunī*) *lū* will be *lava* and *śru*, *so*.

Notes : See Vr. VIII. 56, ; Pu. VII. 15, 26 ; Mk. VII. 87, 90, 93, 92, 91, 89.

19. [In case of roots mentioned above] *vva* will also be added to them in the passive voice, and *vva* will be optional for *dhv* etc. But before the *niṣṭhā* terminations (*ktā* and *ktaratu*) they will remain unchanged except for the shortening of their long vowels. *Ji* will be *jippa* [in the passive voice].

Notes : See Vr. VIII. 57 ; Mk. VII. 95, 94.

20. [In the passive voice] *duh* will be changed to *dubbha*, *vah* to *vabbha* and *lih* to *libbha*. And *kr* and *hr* will respectively be *kīra* and *hīra*, and *jñā* will be *ṇavra* and *ṇajja*.

Notes : See Vr. VIII. 59, 60 ; Pu. VII. 30 ; Mk. VII. 177, 174, 181.

21. *Grah* will be *gheppa*, *ghejja* and *gejjha*. Forms such as *diṇṇa* when *ktvā* etc., is added to them, conform to no grammatical rule. *Diṇṇa* is formed from *dā*, *ruṇṇa* from *rud*, *sukkha* from *śuṣ*, and *mukka* from *muc*.

Notes : See Vr. VIII. 62 ; Pu. VII. 32 ; Mk. VII. 178, 183.

22. In conjugation, *rambha* will be substituted for *takṣ*, and *jūra* for *krudh*. *Visūra* will be substituted for *khid*, but in the causative the substitute [for the same] will be *vilabha*. The substitute for *tras* will be *vajja*, and for *ruh* it will be *cappa*.

Notes : See Vr. VIII. 64 ; Mk. VII. 48, 130, 126, 63, 157.

23. *Luha* or *pusa* will be substituted for *mṛj*, and *vudḍa* and *khuppa* for *masj*. *Dṛś* will have five substitutes as follows : *avakkha*, *pulaa*, *ṇiaccha*, *pula* and *ua*.

Notes ; See Vr. VIII. 67, 68, 69 ; Pu. VII. 17, 18 ; Mk. VII. 56, 98, 105.

24. In the passive voice *dṛś* will be *dīsa*, and in the causative, it will be *damś* and *darisa*. But in the simple passive

voice *dr̥ś* will be *dāva*. Vowels [of the root in conjugation] may sometimes change to *ā*.

Notes : See Mk. VII. 178, 106, 102.

25. *Śak* will be changed to *tua*, *tira* or *tara*, and *mṛl* to *mala*. *Pluṣ* will be changed to *bhīsa* and *khuppa*, and *chatta* and *chakka* will be substituted for *tyaj*.

Notes : See Vr. VIII. 70, 50 ; Mk. VII 55, 73, 46, 104.

26. *As* and *krudh* will change respectively to *accha* and *dhukka*. *Sṛp* will be *sappa* and *sakka*, and *kṣud*, *khumma* and *khunda*. *Toḍa*, *tuḍa*, *tutṭa* and *thoḍa* will be the substitutes for *trut*.

Notes : See Mk. VII. 116, 22, 47, 52, 64.

27. The wise say that *rāj* will be *reha*, *kṛṣ* will be *kaḍḍha*, and *rādh*, *randha*. Besides these they have prescribed that *krīḍ* will be *kīla*, *khac* will be *khaura*, and *skhala* will be *khuda* and *khunda*.

Notes : See Mk. VII. 103, 76, 99, 127.

28. *Ghrā* will be *jighra*, *īri* will be *ṇolla* and *PELLA*, and *svap* will be *sua*, *so* and *soa*. *Sah* before *tarya*, *tumun* and *kta*, will optionally be *soḍha*, and *vah* too before these will be *voḍha*.

Notes : See Mk. VII. 43, 58, 50.

29. *Ālukkha* and *phamṣa* will be substituted for *spṛṣ*, and the other two substitutes for the same are *chiva* and *chua*. But in the passive voice and in the past perfect participle (*kta*) substitutes for the same are *chippa*, *chikka*, *chitta* and *chiva*.

Notes : See Mk. VII. 144, 169, 176, 183,

30. *Stu* will be *thuna* and *thuva*, *kram* will be *phulla* and *cappa*. But the latter root (i. e. *kram*) after *ā* will be substituted by *añca* and *volla*, and *mīl* after the prefix *saṃ* will be *gala*.

Notes : See Mk. VII. 65, 135, 134.

31. *Vi-ghaṭ* will be *vijjha*, and the causative of *ud-ghat* will be *oggha* ; *ā-jñā* will always be *ahisāha* and *ā-ruh* will be *valagga*, *cumma* and *allūḍha*, and *vi-nam* will be *vāṇa*.

Notes : See Mk. VII, 109, 110, 136. The commentary is silent on *ahisāha*.

32. *Ud-nam* in the causative, will be *ullāla*, *vuñja*, *gula* and *utthiṅha*, and *bhañj* after *nī* and *abhi*, respectively, *arañja* and *vema*, and after *pari* it (*bhañj*) will be *añj*.

Notes : See Mk. VII. 156, 142.

33. *Ut-kuś* will be *ukosa*, and *timya* will be *tilāsa* and *tiṅlāva*, and *pra-uñcha* will be *pusa*, *luñcha* and *puñcha*, and *ava-ṛt* will be *oalla*.

Notes : See Mk. VII. 148, 62, 119.

34. *Ud-ṛt* will be *ullaṭ* or *ovaṭṭa*, and *pari-ṛt* also will optionally have these two substitutes. *Pari-as* will be *pallattha*, and *khujja*, and *ā-gam* will be *ajjatha* and *āhamma*.

Notes : See Mk. VII. 120, 119, 121, 140.

35. *Sthaya* will be *otthaha*, *chādi* will be *ṇūma*; *pra-sphuṭa* will be *papphōḍi* and *lap* will be *lālampa*, *lālappa*, *lālambha* and *lālamha*.

Notes : See Mk. VII. 45, 141, 147, 129.

36. *Ut-str* will be *otthalla* and *otthara*; and *vi-str* will be *vihalla*. *Cūrṇ* will be *mamūra* and sometimes *cūra* while *vi-lag* will be *vilagga*.

Notes : See Mk. VII. 163, 165, 159.

37. *Cur* will be *phalilla*, *pari-i* will be *cala* and *chula*, while *vi-ru* will be *bihalla*, *ri-kas*, will be *visatṭa*, *rosatṭa* and *pari-viś* will be *viāla*.

Notes : See Mk. VII. 122, 170, 150.

38. *Ut-nad* will be *okkha*; *up-i-grah* will be *vasāa*, *las* will be *lhasa*, *vi-lu* will be *pahoḍa guñjella* and *parihatta*,

Notes : See Mk. VII. 143, 145, 125.

39. *Katha* will be *sāha* and in the causative it will be *ṇivarijja*. Besides these two, *pusa* will be also, substituted for it and *tija* will be *tikkhāla*.

Notes : See Mk. VII. 131, 160.

40. *Cud* (*t*?) will be *cuda*, *pra-sṛ* will be *paalla*, *oggāha* and *uggāha*; *tād* will be *tadda*. *Vi-car* in the causative will be *vīna* and *ni-saha* will be *ṇīsudha*.

Notes : See Mk. VII. 168, 171, 111, 118.

41. *Prati-pāli* will be *virīha* and *viramāla* ; *pīḍ* in the causative, will be *pīla*, *iṣ* will be *asāa*, and *prati-iṣ* will be *oggaha*.

Notes : See Mk. VII. 158, 182.

42. Besides these there are other alternative forms of these roots, according to Śākalya and Māṇḍavya, and similarly there are forms according to Kātyāyana. These are to be learnt from the usage.

Here ends the [eighth] Posy on the Tenses and Moods, of the Wishing-tree [in the Instruction] of Prakrit.

I. ix. Particles

1. Now the rules regarding the particles are given here. *Huṃ* is used to express giving, questioning, and ascertaining. *Hūṃ* is used to express sending back, surprise and suggestion. *O* also is to express suggestion, suffering and doubt.

Notes : See Vr. IX. 1, 2, 4 ; Mk. VIII. 1.

2. *Ocea* and *ccia* are both used in affirming with certainty. In questioning *kiṇo* and *kīsa* are used. *Arvo* is used in reflection and indication of distress, and *kiṃ* in questioning, in ascertaining and in blaming.

Notes : See Vr. IX. 9, 10 ; Pu. VIII. 2 ; Mk. VIII. 19, 16, 28.

3. In addressing anyone the two particles *ae* and *vale* are used. *Ālāhi* is used in stopping anything. In addressing anyone *re* is [also] used, and in a quarrel *are* is used and *hire* is used in calling anyone loudly.

Notes : See Vr. IX. 12. 11, 15 ; Mk. VIII. 26, 3.

4. *Thū* is used in censuring, *hā* in grief and *ṇu* as an expletive or in the sense of Skt. *vā*. *Va*, *vva* and *vā* are used in the sense of *iva*. *Hare* is used in insulting, and *ṇūṇam* in the sense of certainty.

Notes : See Vr. IX. 12, 11, 15.

5. *Kkhu* and *hu* are used in reflecting, and also in certitude and doubt. *Navara* and *ṇaviri* are in the sense of only and

immediately after. *Ira*, *kira* and *kila* are used when something is narrated with emphasis. *Aci* is used in the sense of *api*, but *u* and *tum* are used in reflexion.

Notes : See Vr. IX. 14, 16 ; Pu. VIII. 9 ; Mk. VIII. 2. 12, 13, 15, 17, 6.

6. *I*, *je*, *rā* are used as expletives to complete verses, *piva*, *miva*, and *viva* are used by the learned for *iva*. *Ai* is used to introduce a talk, or to accost anyone. *Ana* is to indicate negation and with regard to wearing ornaments *alam* may be used.

Notes : See Vr. IX. 6, 7, 8. 5 ; Pu. VIII. 3, 6, 7. Mk. VIII. 31, 14.

7. To express quickness *jhatti* and *jhatto* will be used, and to express slowly *saṇiam* ; *aho* and *aṃho* are used to express remorse, and *ṇo* is used to express preventing anything.

Notes : See Vr. IX. 16, 12 ; Pu. VIII. 4, 8. Mk. VII. 27.

8. *Ho* and *bho* are used in calling any one ; *he*, *ho* and *hittham* are used to indicate that one is ashamed or afraid. To indicate *ābhimukhya* (i. a. being in the direction of some object) *huttha* is used, and the word to express *parānimukha* (one who has turned his face) *parāhuttha*.

Notes : See Vr. (W). 32, 36.

9. *Ai* and *accha* are used in addressing anyone. *Tamṣa* is in the sense of oblique (*tiryak*), *maṇam* in the sense of little (*manāḥ*) and *uṇa* in the sense of again (*puṇaḥ*).

Notes : See Vr. (W). 30, 37, 38 ; Cf. Pu. VIII. 11.

10. *Eṇhim* is used to indicate the immediate present and *āma* is used in anger, and to indicate any indefinite time *jahā* and *tahā* are used.

Notes : See Vr. (W). 37 29, 40 ; Pu. VIII. 10.

Here ends the ninth Posy on Particles, consisting of ten flowers, in the Wishing-tree of Prakrit.

Here ends the First Branch consisting of ten Posies, of the Wishing-tree in the Instruction of Prakrit, written by Śrī-Rāma-Śarman Tarkavāgīśā-Bhaṭṭacārya.

II. i. Sauraseni

1. [The Rules treating] the Śauraseni [dialect] are now being composed. The language treated before (i. e. Mahārāṣṭri) is indeed its basis. In words such as *retasa*, *aṅgāra*, and the like, the first *a* does not become *i*, nor does it change to *o* in words like *caturthi* and *vadara* etc. (Cf. I. i, 2, 5 and 4).

Notes ; See Vr. XII. 2, 32 ; Pu. IX. 1, 2, 3, 1 ; Mk. IX. 1, 2.

2. In words *yathā* etc., the final *ā* is sometimes shortened. Except in the word *kimśuka*, the *i* in the words *piṇḍa* etc., does not become *e*. In the words *tuṇḍa*, *u* sometimes become *o*. *Udūkhala* does not become *okkhala*, nor does the long *ī* in *kīdrśa* and *īdrśa* become *e* (Cf. I. i, 6, 7, 8, 11, 13, 10).

Notes : See Pu. IX, 6 ; Mk. IX, 4, 5, 6, 7, 8. It is not clear from the text whether *d* of *īdrśa* and *kīdrśa* is to be retained, But Mk. (IX, 8) has *īdisam*, Cf. Nitti. *Udūkhala* has become *uḍūkhala* (possibly wrongly) in Mk.

3. The *a* which has been prescribed as a substitute for *u* in *mukuta*, *gudhiṣṭhira* and *upari*, does not occur in this dialect, nor is the change of *u* in *puruṣa* [to *purīṣa*] to be made. The words such as *yādrśa* and *tādrśa* etc., are to be included in the group of words (*gaṇa*) beginning with *ṛṣi* (Cf. I. i. 13, 15).

Notes : *na covikārāḥ* = *na ca-u-vikārāḥ*. See Mk. IX. 10, 9. 19.

4. [The *e* of] *vedanā* and *devara* does not become *i*. *Rukha* is the substitute for *rīkṣa*. In *daiṣa* [the *ai*] does not become *ai*, nor does the *k* of *prakṣṭha* become *v*. In the words *pauruṣa* etc., [the *au*] does not become *ai*, nor in the *gaurava* does it become *ā* (Cf. I. i. 19, 18, 21, 22, 23, 24).

Notes : See Mk. IX. 11, 17, 13, 12. 14, 15.

5. Now we come to the single intervocal consonant. It is prescribed that *t* becomes *d*. The *th* of *prathama* also becomes *ḍh* [as in M]. In the word *garbhita*, the *t* becomes *ṇ*. Except in

the word *pythirī*, *th* becomes *dh*, and *t* of *bharata* becomes *th* (Cf. I. ii. 1, 4, 5, 11, 12).

Notes : Though Sir G. A. Grierson thinks otherwise the ms. reading *garvita* is an evident misreading for *garbhita* ; vide ante notes on I. ii. 5. The same mistake occurs in Pu. (IX, 9) also. From *Bharadha* comes the later Ś. i. e. M. (developed) form *Bharaha* with its derivative *Bhāraha* (= *Bhārata*). See Vr. XII. 3 ; Pu. IX. 9, 10, 13 ; Mk. IX. 20, 24, 25.

6. An intervocal *p* generally becomes *r*, and the word *apūrca* becomes *avurua*. The *k* of *śikara* does not become *bh*, nor does the *b* of *kabantha* become *m*. In *candrikā* the *k* does not become *m*, and intervocal *d* is not usually elided (Cf. I. ii. 7, 9, 1) .

Notes : For *avurua* Mk. (IX. 23) has *avarūva* which seems to have the same source as the New Bengali *aparūpa* in a pseudo-Sanskrit form meaning strange, not seen before. See Pu. IX. 11, 14 ; Mk. IX. 21, 23, 19, 22, 26 ; Pu. (IX. 14) seems to allow, on special occasions, an elision of intervocal *d*.

7. The intervocal *dh* and *bh*, like *d* are to be pronounced with complete contact. Sometimes *r* in *haridrā* etc. become *l*, but in *śiphā* etc., the intervocal *ph*, does not become *bh*. There is no change [of *ś*] to *h* in *daśī*, but this is optional in the word *caturdaśa* (Cf. I. ii. 11, 10, 7, 13).

Notes : In this rule RT. differs from Mk. (ix, 29) who says that all intervocal *ph* (in Ś) become *h*. According to RT. all intervocal *ph* in Ś. except that in *śiphā* etc. become *bh* as in M. As regards the change of *ś* in Ś., Mk. (ix. 31) differs from RT. See Pu. IX. 12, 22 ; Mk. IX. 27, 28, 31 ; Pu. (IX. 15) unlike RT., says that *dadhāv aspaṣam uccāryau*, *d* and *dh* are to be pronounced indistinctly. It seems that he records here the pronunciation of the Ś. *d* and *dh* just before their elision in M.

8. Now about consonants in the beginning of a word. The *k* of *kiryāta* does not become *c*. In words like *dolā* etc. the initial *d* does not become *ḍ*, but the root *dah* is an exception [and in it the initial *d* becomes *ḍ*]. The initial *y* of *yaṣṭi* does not become *l*. In *lāngala*, *lohala* etc., *ṇ* should not be substituted [for the initial *l*], nor in *śāvaka* should *ch* be substituted [for the initial *ś*] (Cf. I. ii. 14, 15).

Notes : Mk. (IX. 34) differs from RT. about the change of *d* in M. See Vr. XII. 31 ; Mk. IX. 36, 35, 34, 33.

9. Now about the substitutes for a conjunct consonant in any position in a word. In the word *utthita* there is no [change of *tth* to] *tḥ*. In the word *sphoṭaka*, *kh* is not substituted [for the *sph*], nor is *ji* substituted [for *ny*] in *Abhimanyu*. The character *ḍḍ* is not substituted [for *rd*] in *saṃmardana* or *gardabha*, nor is *cch* substituted [for *kṣ*] in *kṣīra* or *sadrkṣa* (Cf. I. iii. 3, 7, 10, 6).

Notes : See Mk. IX. 40, 39. 44. 42, 41.

10. So also in *kṣaṇa* [the *kṣ* does not become *cch*], nor does *hn* of *cihna* become *ṇṇ*. In *kuṣmāṇḍikā* [the *sm*] sometimes becomes *mah*. The word *vāṣpa* becomes *vappha* or *vāha*, and in *bhindipāla*, *ṇḍ* may optionally be substituted [for *nd*] (Cf I. iii. 11, 15, 9).

Notes : See Mk. IX. 41, 45, 43. 46.

11. The change of *ṣm*, *kṣm* and *sm* to *mh* is optional. Except in the word *daira* there is no doubling in the words of the *sevā* group (Cf. I. iii. 15).

Notes : Half of this verse is missing in both the mss. Mk. (IX. 50) differs from RT., and prohibits doubling except in three words viz. *kautuhala*, *sevā*, *sthūla*.

12. As a general rule, when a vowel follows, vowels [immediately preceding] are not elided. In *kālāyasa*, the syllable *ya*, and in *bhājana* the syllable *ja*, are not elided. In the word *kareṇu* there is no metathesis, and in the word *Bṛhaspati* the syllables *bha* and *ya* are not to be employed (Cf. I. v. 1, 2, 9, 10).

Notes : See Pu. IX. 36 ; Mk IX. 47, 48, 51, 54.

13. The termination corresponding to both *tvā* and *ya* of the Skt. indeclinable past participle, is *ia*. In the word *idānīm*, the final anusvāra may optionally be omitted. The word *bhāga-dheyam* is to be treated as a masculine. A bull whether castrated or not is called *goṇa* (Cf. I. v. 22, 24).

Notes : The last quarter of the stanza is corrupt, If our emendation is correct it will place *goṇa* in the Ś. dialect. See Vr. XII. 9 ; Pu. IX. 38, 34, 35 ; Mk. IX. 52.

14. The nominative singular of *Durvāsas* is *Duvvāsā*. The termination of the ablative singular is *do*, and also, in the case of *ā*

bases it is sometimes $\bar{a}$. The termination of the locative singular is only e , but with the i -bases and u -bases, it is $-umī$. The termination oo may not be used for the nominative plural [of i - and u -bases] nor may u be employed for the nominative plural of feminine nouns (Cf. I. vi. 5, 6).

Notes : See Pu. IX. 42, 46 ; Mk. IX. 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65.

15-16. The instrumental, genitive, ablative and locative singular [of feminine nouns] ends only in e . The accusative singular of $mātr$ is optionally $mādaram$. The vowel i is not used [as the termination of the] feminine base in the case of the pronouns kim , $yaḥ$, tad , $etad$. The accusative plural of neuter nouns ends in $ṇi$ and not in i . The genitive plural of $idam$ etc., does not end in $esim$ in any of the three genders. The pronouns kim etc., do not form the genitive singular in $\bar{a}st$, $ssā$ or se or the ablative singular in ito . The ablative singular of kim is $kudo$ and of $idam$ ido . Kim etc., do not employ $\bar{a}he$, $i\bar{a}$ etc., [to indicate time] nor is $sīm$ used for the genitive plural [of tad], and instead of the Sanskrit word iha , $iḥa$ is used (Cf. I. vi. 10 ; vi. 7, 19, 20, 21).

Notes : See Pu. IX. 42, 43, 46 ; Mk. IX. 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 71. The third foot seems to have been misread by Sir G. Grierson. RT. does not allow the termination $esim$ (genitive plural) in Ś. $idam$ etc. in any of the three genders. The fourth foot also could not be read due to *lacuna*.

17. The nominative and accusative singular neuter of $idam$ is $idam$ or $iṇam$. The nominative singular [neuter] of $etad$ does not end in o . The nominative singular [masculine] of $idam$ is aam , and the feminine is iam . [The nominative singular of] $adas$ does not [substitute] ha [for da], but the ablative singular is [formed from the base] a (Cf. I. vi. 21, 23, 22).

Notes : See Pu. IX. 55, 56, 59 ; Mk. XII. 76, 77, 73, 79.

18. As a rule they teach $tumam$ [as the nominative and accusative singular of] $guṣmad$. The nominative plural is $tumhe$ and the same form is taught for the accusative plural. The instrumental and locative singular are $taḥ$. The instrumental plural is $tumhehim$ etc., and the ablative singular is $tumādo$ (Cf. I. vi. 26).

Notes : See Pu. IX. 62 ; Mk. XII. 81-85.

19. *Hinto* is declared to be the substitute for *bhyas*, the termination of the ablative plural, while *tumha* is substituted for *yuṣmad* [thus forming *tumhe-hinto*]. The genitive singular is *te, de, tuha, tumha* or *tujjha*.

Notes : The second half of the verse 19 is missing in the mss. and so is the verse 20. See Pu. IX. 63 ; Mk XII. 86.

21. [Of *asmad*] the genitive plural is the twofold from *amhāṇa* or *amha*. They also teach the form *amhe*. Remaining forms which are not mentioned here can be ascertained merely by [comparing] the Mahārāṣṭri dialect.

Notes : Grierson's emendation of the second foot seems to be wrong. It may better be emended as *athūmha ityevam = atha-amhe-ity-evam*. See Vr. XII. 32 ; Pu. writes (after IX. 64) *śeṣam tu Mahārāṣṭri-lakṣaṇād ity uktam eva*.

Conjugation

22. Verbs in general belong to the Parasmaipada conjugation, and among them the termination of the third person singular is only *di*. That of the third person plural is *anti*, that of the second person plural is *dha* and that of the first person plural is *mha*. The characteristic termination of the future base is *hi* and *ssa*. (Cf. I. vii. 1-4, 5).

Notes : See Vr. XII. 27 ; Pu. IX. 65-67 ; Mk, XII. 97, 101-104.

23. In the first person singular of the future *hā* is not used, only *ssā* being employed. The roots *gam* etc. do not have *gaccham* etc., for the first person singular and plural. In the future and other tenses *pekkha* is used instead of the root *drś*. To form the passive, the suffix *īa* alone is employed. (Cf. I. vii. 6. 7,4).

Notes ; According to Mk. (ix. 112) Ṣ. *pecchadi > paśyati* and *pekkhadi > preksate*. We read the third foot differently. See Vr. XII. 18 ; Pu. IX. 75 ; Mk. XII. 106.

24. In this dialect the termination of the third person singular of the imperative is *du*, and of the second person singular

su. The rest is as in Mahārāṣṭrī, except, that [the root *jī* as appearing in the form of] *jāyati* will take these two terminations. When a root does not end in *a*, the second person singular imperative ends in *hi*, as in *sunderaam dehi Janāddanaṣsa* (*sundaryam dehi Janārdanāya*) give beauty to Janārdana.

Notes : See Pu. IX. 71-73 ; Mk. XII 106.

25. *Jjo* is not generally employed as a part of the termination of the future and connected tenses. The vowel *i* or *ā* may be inserted in this dialect, between the root and the personal terminations, but not *jja* or *jjā*. In the infinitive, gerundive adjective, and future, *i* is [inserted between the root and the termination]. For the root *bhū*, *bho* is substituted, or according to Śākalya *ho*. (Cf. I. vii. 10, 15, 10, 1).

Notes : See Vr. XII. 12, 15 ; Pu. IX. 77, 78 ; Mk. XII, 106, 108, 109,

Substitution of verbal roots

26. This root *bhū* in the future and in the indeclinable perfect participle, takes the form *bhava* and in the past participle it does not become *hū*. The root *kṛ* does not become *kuṇa*. In the indeclinable perfect participle the roots *kr* and *gam* become *ka* and *ga* respectively, to which the termination *dua* is added, [thus becoming respectively *kadua* and *gadua*]. In the gerundive adjective and infinitive *kṛ* becomes *kā* [forming *kādavram* and *kālum* respectively] (II. i. 13 ; I. vii. 6 ; I. viii. 4).

Notes : See Vr. XII. 10, 13, 23 ; Pu. IX 84. 35 ; Mk. XII. 110, 111.

27. In the finite tenses, the roots *brū* and *vac* both become *vuca*. The root *prāch* becomes *pucca*, and *as* becomes *acca*. [The root *sthā*, of which the present is] *tiṣṭhati*, in this dialect takes two forms, viz, *ciṭṭha* and *thakka*, but when preceded by the preposition *ud-* it becomes *tha*. [Grammarians] declare that the substitute for *ghurn* is *ghumma* (Cf. I. viii. 16, 26, 9, 2).

Notes : For *sthā* Mk. VII. 102 gives *thakka*. See Vr. XII. 19, 16 ; Pu. IX 86, 87, 91 ; Mk. XII, 1 3, 136, 137, 119.

28. The substitute for the root *grah* is *geṇha*, and the opinion of Kapila is that in the gerundive adjective (*tavya*) and the

past participle it takes the form *gahi*. In the passive it becomes *grjjha* or *gheppa* and *masj* becomes *vuḍḍa* or *majja* in conjugation (Cf. I. viii, 4, 23).

Notes : See Pu. IX. 88, 89 ; Mk. XII. 128, 130, 129, 142.

29. The substitute for *vraj* is *vacca* and for *mṛj* is *pusa*. It is stated that *ghrā* becomes *jimgha* and [*spṛś* of which the present is] *spṛśati* becomes *chuna*. According to Śūdraka, two forms of *spṛśa* are also given for the passive, viz., *chippa* and *chiva* (I. viii. 15, 23, 29).

Notes : Cf. Mk. XII. 117, 115; 123.

30. The substitute for the root *bhā* is said to be *bhāsa*, that of *mlai* is *milāa*, and that of *kṣud* is *khunda*. For the *th* of the root *kath*, *dh* is substituted. [The grammarians] prescribe an addition of the syllable *ṇa* at the end of the roots *ku*, *lū*, *śru* and *ji* (Cf. I. viii. 26, 14, 19).

Notes : See Pu. IX. 92 ; Mk. XII. 116, 133, 118, 114, 134.

31. The roots *han* *khan*, *van* and *vah* do not double their finals, nor do *dub* and the others [of the same group]. The substitute for *svap* is *sua*, but in the future and cognate tenses it is *sura*. For all the finite tenses of *stu* the substitute is *thuna*. (Cf. I. viii. 16, 20, 18, 39).

Notes : See Mk. XII. 145, 146, 138, 139, 120.

32. The substitutes for the root *śak* are *sakha* and *sakkaṇa*. The form *tira* is not used for the passive of this verb, for *ruc* we have *roca*, and for *rud*, *roda*, for *śi* we have *suā*, and for *bhī*, *bhāā* (I. viii, 14, 25, 12, 11, 7,).

Notes : See Pu. IX. 90 ; Mk. XII. 131, 132, 141.

33. The substitute for the root *mṛj* is *ghasa*. The root *dā* 'to give' becomes *de*, but only in the future it becomes *daī* and in the infinitive (*tumun*) and in the gerundive adjective (*tavya*) it takes the form *dā*, in the indeclinable perfect participle (*ktvā*) *da*, and in the passive *dī*. In the causal it becomes *dāva*, *dāvāva* and other forms (Cf. I. viii. 13).

Notes ; See Vr. XII. 14, 30 ; Pu. IX, 76, 79 83 ; Mk, XII. 122. 196, 135, *Sṛj* is evidently a scribal error for *mṛj* in RT. as well as in Mk. (XII. 122) ; *ghas* (to rub) however to be derived from *ghṛś*, is often associated with *mṛj* in its l'kt. form, e.g. Mod. Beng. *mājā-ghasā* 'cleaning and rubbing.

Exceptional forms

34. [The characteristic *aya* of] verbs of the tenth class and that of the causals, is not elided ; but sometimes its elision also is prescribed, as in *Rādhī halā coraḍi Kṛṣṇa-vamśim, Kṛṣṇo hārāvedī puḍam ulāso* (*Rādhī halā corayati Kṛṣṇavamśim, Kṛṣṇo hārayati puḍam ulāsaḥ*), see dear, Rādhī steals Kṛṣṇa's flute, and Kṛṣṇa in indifference loses its case.

Notes : *Hārāvedī* (mss. *harūvedī*) gives rise to Mod Bengali *hārāya* 'loses.'

35. We now proceed to discuss exceptional forms. The forms *mītha-keṛa* etc. indicate *madīya* etc. The name *Śatruḡhna* becomes *Sattuhī* ; *Bhīṣma* becomes *Bhīmha*, and *travita* becomes *taḍatti*.

Notes : Cf. Pu. IX. 31 : See NŚ. XVIII. 22.

36-37. The name Draupadi's brother [*Dhṛṣṭadyumna*] becomes *Dhittajunṇa*. In this dialect *yārat* etc. becomes *jetti* etc. The words *gaṇikā* etc., become *ajjukā* etc., *strī* becomes *ithhī* and the word *eva* becomes *jjeva*, according to its association with the preceding word, [for] if it is preceded by an anusvāra it sometimes has the letter *j* [not *ji*] as in *piam jjeva pio bhaṇadi* [*priyam eva priyo bhaṇati*] the beloved speaks only lovingly. *Sahasatti* is considered as having the meaning of *saha*, but by some it is taught that the word is *sahasotti*.

Notes : See Pu. IX. 27.

38. The word *iva* becomes *via* or *vra*, and *āścarya* becomes *accharia*. In the case of a proper name there are no words ending in the suffix *kvip*. The interjection *haddhi* indicating sorrow, is not used, and rarely words like *saudhodaṇī* etc., are employed (Cf. I. iii. 14 ; I. in. 6, 4).

Notes : See NŚ. XVIII. 9 ; Vr. XII. 24, 50 : Pu. IX, 29, 30 ; Mk. XII. 156.

Here on the second Branch, ends the first Posy, consisting of thirtyeight flowers, of the Wishing-tree, in the Instruction of Prākṛit.

II. ii. Pracya etc.

1. Next I tell the details of the Prācyā dialect which is explained as having Śauraseni for its basis. The nominative singular of the word *bhavat* 'your honour' ends in anusvāra preceded by *a* (so that we have *bhavam*), but in the nominative of the feminine of the same word, we necessarily have *od* (so that we get *bhodi*).

Notes : See Pu. X. 1-3 : Mk. X. 1, 4.

2. The word *mūrkhā* becomes *murakkhā*. The word *hotthamāṇo* or occasionally *otthamāṇo* is used to indicate the future. In addressing a person of lower rank the vocative of *a* bases ends in *ā*. Skilled writers prefer *dhīdā* in the sense of *duhitṛ*, 'a daughter'.

Notes : See Pu. X. 9, 5, 4 ; Mk. X. 2. 3. 8, Though Pu. and Mk. also have *hokkhamāṇo* for *hotthamāṇa*; we emend it. For *ṣy > kkh* is unthinkable in Pkt. It is easier to connect the word with *hotthā* (was) in Jain Pkt.

3. The remaining [peculiarities] may very easily be gathered from [the usage of] the people. In this [dialect], proverbs are largely to be used ; and so are to be used sentences contradicting one another (lit. succeeding sentence opposed to the preceding one), but such sentences are intelligible on account of the simplicity of the meaning of words [constituting them].

Notes : See Pu. X. 13 ; NS. XVIII. 50. This dialect is assigned in *rūpakas* to the jester (*vidūṣaka*). Hence the peculiarity referred to in this rule may relate more to the literary style than to the language itself.

4 *Hi hī bho* is uttered as a token of satisfaction, and *hī māṇahe* as a token of surprise. *Avida* spoken twice is an expression of sorrow. *Baṅkuḍa* is used in the sense of *vakra* crooked, and the intelligent must understand that *avahada* is used in the sense of *upakṛta*, (favoured). The neuter pronoun *idaṃ* becomes *iṇam*. According to the rules of dramatic composition this dialect is to be spoken by the Vidūṣaka and the like.

Notes : See Pu X. 12, 7, 8. Mk. X. 9, 11, 12, 6.

Avanti.

5. The *Āvanti* as well as the *Bāhlikī* dialects are now taken in hand. These two are allotted to different characters. Their form is to be ascertained from a mixture of *Śauraseni* and *Prācyā*.

Notes : RT. seems to think that the two dialects *Āvan'ī* and *Bāhlikī* are identical, But Mk. thinks differently (X. 1, 13). Pu. (XI. 1) derives *Āvanti* from an admixture of M. and Ś. so does Mk. XI. 1. NŚ. XVIII. 50 assigns this dialect to rogues (*dhūrta*).

6. As a rule the dropping of intervocal *t* and the elision of *d* in this dialect are optional. The word *ceea* and *ceia* are used instead of *eva* ; and also *sariccha* is used instead of *śarīkṣa* (Cf. II. 1. 6. 7, 36, 9 and I. ix. 2).

Notes : See Pu. XI. 3, 2 ; Mk. XI. 12, 2. Pu.'s text (XI. 3, 2) as given in Nitti's ed. should be emended.

7. The suffix of the perfect participle active [*trā*] is *tūna*. The characteristic terminations of the future base are *ija* and *ijā* [for all persons of both numbers], and these may also come between the root and the regular personal terminations. The substitute in the root *bhū* is *ho*, and of the root *drś* is *pekkha* while that for the causal *drś* is *darisa* (Cf. II. 1, 22, 25, 23 ; I. vii. 9)

Notes : See Pu. XI. 4 (corrupt in Nitti's ed.), 5, 8 ; Mk. XI. 4, 5, 6, 8. Unlike RT., Mk. (XI. 7) has *peccha* for *pekkha* in the *Āvanti* dialect.

8. The wise maintain that in the passive, the root *śru* becomes *suvra*, *ji* becomes *jippa*, *bhaṇ* become *bhaṇṇa*, *gam* becomes *gamma*, *kr* becomes *kijja* and *jñā* becomes *munijja*.

Notes : See Pu. XI. 6 ; Mk. XI. 9.

9. The future forms *soccham* etc., which include the personal termination of the root *śru* etc. are approved of also in the dialect. For full examples of these, reference can be made to [the chapter on] *Mahārāṣṭrī* (Cf. I. vii. 7 ; II. i. 23).

Notes : See Pu. XI. Mk. XI. 10.

10. According to the rules of dramatic composition, this dialect is spoken by characters of medium rank, a town mayor, a door-keeper and a knave, and also by constables and merchants.

Notes : See NŚ. XVIII. 50-51. By *eṣā bhūṣā* RT. means probably both Avanti and Bāhlikī.

Magadhi, Ardhamagadhi and Daksinatyā

11. In the following verses Māgadhi is taught. It is the language of Rākṣasas, religious mendicants orthodox and heterodox (Jain and Buddhists), and of such like people. The wise derive it from the Mahārāṣṭrī and Śaurasenī bhāṣās as its bases.

Notes : See NŚ. XVIII. 49.

12. This Māgadhi is also the same as Ardhamāgadhi, but as regards the latter, poets make this distinction,—that whereas the word for Sanskrit *aham*, I, in Māgadhi may be *hage*, in Ardhamāgadhi it is only *aham*.

Notes : In the rule 28 below we are told that the Māgadhi forms for *aham*, are *ūham* (*aham*), *hakke* and *hage*. Mk. XII. 38 differs. Pu. does not recognize AMg. for the Mg form of *aham* see Vr. XI. 9 ; Pu. XII. 31. Mk. (XII. 30) gives the following forms of *aham* in Mg. and AMg. *hakke*, *hake*, *hagge* [hage] and *hagū*.

13-14. The dental *s* and the cerebral *ṣ* become only the palatal *ś* ; but an original *ṣ* is sometimes retained, as in *eṣe hage ayjjā vihuṣite kkhū* [*eṣo'ham adya vibhūṣitaḥ khalu*], today, forsooth here, I am finely dressed. But in the word *adhunā*, the vowel *i* is added in all three genders, as in *hage na eṣe ahunī kkhū yāmi* [*aham na eṣo adhunā khalu yāmi*] I, forsooth do not go now. The letter *r* always becomes *l*, as in *kaluṇe* [*karuṇaḥ*] pathetic, and *vicāle* [*vicāraḥ*] 'reflection'. The letter *j* becomes *y* in this dialect, as in *yāṣe* [*yāśaḥ*], *yāṇali* [*jānāti*], he knows ; *yāva* [*yāvat*], up to ; *yāśsu* [*yasya*] of whom (Cf. II. 17)

Notes : Mk. makes no exception for *ṣ* and he does not change *j* to *y*. See Vr. XI. 3 ; Pu. XII. 2, 3, 19 ; Mk. XII. 2. Mk. does not recognize *ahunī*, and *ṣ* in Mg. and A Mg. See also Vr. XI. 4 ; Pu. XII. 4, 5 ; Mk. XII. 3. Mk. does not recognize *y* for *j* in Mg. and AMg.

15-17. The substitute for *kkha* is here declared to be *śka* as in *peśka duśkena laśke viṇivādide śe* [*atra prekṣasva duḥkheṇa rakṣo viṇipātitaḥ saḥ*] look here, this demon has been killed with difficulty. But this does not take place in the case of the [Śaurasenī] *kkhu*, as in *mahaṇte puliṣe kkhu Bhīme* [*mahān puruṣaḥ khalu Bhīmaḥ*] forsooth, Bhīma is a great man. In the case of the [Sanskrit] *kṣa*, there is [thus] a reversal [of its conjoint members]. Thus *vilakṣaṇe śe vayanammi yaśke* [*vilakṣaṇaḥ sa vacane yakṣaḥ*] that Yakṣa is peculiar in his speech.

The conjunct *tta* and *ttha* become severally *śta* and *śtha* as in *kadhamaṃ nu bhaśṭālaṃ niśṭhule śi* [*kathamaṃ nu bhattāraḥ niśṭhuro'si*] why, sir, are you severe ?

The word *tattha* [*tatra*] 'there' is said by the experts to become *taśca* [and similarly we have] *ānaśca mośce padha-nāśa-kayjje* ; *hal' uścile yemmadha* ; *śe kkhu eśe* [*anyatra mustaḥ pathanūśa-kāryaḥ* ; *hālotthitam jemata* ; *sa khalu eṣaḥ*] elsewhere *musta* Cyperus Rotundus is [but a weed] whose business is to clog the footpaths ; eat ye that which is sprung from the plough [i. e. cultivated] ; here forsooth, it is. But sometimes this does not occur, as in *śamaleśu Aśsatthāmeṇa manṇum daliam kulunṇam* [*samareṣu aśvatthamnā manyur dalitam Kurūṇām*] in battles the anger of the Kurus have been soothed (lit. smashed) by Aśvatthāman.

Notes : See Pu. XI. 6, 7, 8 ; Mk. XII. 4, 5. Cf. Vr. XI. 8. See also Pu. XII. 9, 10 ; Mk. XII. 7. and Pu. XII. 11.

18-19. For the [Sanskrit or Śaurasenī] conjunct *cah*, *śca* is usually substituted, as in *gaścadi kkhu* ; *ṇa paścime dhammapalaśśa hoyjja* [Skt. *gacchati khalu* ; *na paścime dharmaparasya bhavet*] he goes ; let him not be behind him who is devoted to virtue.

The semivowel *y*, and only that semi-vowel is prefixed to every [single] letter of the *ca* group, and also in the case of conjuncts. Thus, *maṃ yca ṇa sampuyechadi layjjamāṇe niuṇja-mayijhe ycaḍule Mulāli* [Skt. *māṃ cā na samprcchati lajjamāno nikuṇja-*

madhye caṭulaḥ Murāriḥ] and the restless Murāri, being abashed does not question me in the midst of bower.

There should be repetition [of words] in this dialect (let. here) in expressing disapproval, as in *mā mā Mulālim na palīśśāś-sam* [*mā mā Murārim na pariśvajīṣye*] nay, nay, I will not embrace Murāri.

Notes : See Vr. XI. 5 ; Pu. XII. 12, 13 ; Mk. XII. 7, 21, and Grierson's article *The Pronunciation of Pkt. Palatals* in in JRAS, 1913, and his notes on this in IA. (1928) pp. 30f ; and see also Pu. XII. 14.

20-21. The termination *tvā* of the indeclinable perfect participle becomes *dāṇi*, as in *paliyechie śe govaṅgaṅāhim hasidāṇi*. *Kaṅhe* [*pratīkṣitaḥ sa gopāṅgaṅābhiḥ hasitvā Kṛṣṇaḥ*] this Kṛṣṇa with a smile, has been expected by the herd-maidens. Sometimes the termination may become *i* or *ia*, as in *paliyechide śe haśi goviāhim* (*pratīkṣitaḥ sa hasitvā gopikābhiḥ*). *paliyechidāo haśia kkhutāo tamāla-kuñjanmi kutūhalena* [*pratīkṣitāḥ hasitvā khalutāḥ tamāla-kuñje kutūhalena*] he with a smile has been expected by herd-maidens ; they smiled and had been eagerly expected in the *tamāla* bower.

Sometimes in this dialect, the vowel before *kan* [that is the pleonastic suffix *ka*] is lengthened, as in *eṅhi Yaṅaddaṅākaṃ puliṅe kkhuyāmi* [*idānim Janārdanaṃ puliṅe khaluyāmi*] forsooth, I am now going to Janārdana in the river bank.

Notes : See Vr. XI. 16 ; Pu. XII. 15, 16. Mk. XII. 23, 24. Also Pu. XII. 17.

22. [The wise] permit *u* to be substituted for the prefixes *ava* and *apa* [as well as *o* prescribed for Mahārāṣṭrī], as in *khaṅam pi govī uśalādi pāsā* [*kṣaṅam api gopī apasarati pārśvāt*] for a moment the herd-maiden slips away from [his] side.

The word *pulīśu* is irregularly employed in the sense of *pums* a male ; and similarly, *hiḍakka* is used by the skilled, in the meaning of *hṛdaya*, the heart (cf. I. V. 8, 13 ; II. iii 3. 5).

Notes : See Pu. XII. 18, 21 ; Mk. XII. 22. 25. 14. Cf. Vr. XI. 6.

23. The equivalent of *mitra* is *vaamśa* [*vayasya*], and that of the *ratna* a jewel is *ladana* (*ladana* ?), *piśallaa* is the equivalent of *piśācaka* a Piśāca, *Ikklhā* is used for *gaṇanā* calculation, and *bhukklhā* for *bubhukṣā* hunger, The word *vaḍuvva* is used in the meaning of *vaṭu*, a religious mendicant.

Notes : See Mk. XII. 11, 16. Cf. Mk. XII. 23, 1a, 17, 8. Kālidāsa uses *ladana* (Śak. VI.)

24. The word *gomika* is used by the intelligent [for referring] to an honoured person, and *kośiṇu* for *koṣṇa* lukewarm, *kuycchimādi* is used for *kukṣimatī*, a pregnant woman, and *māiā* for *mātr* a mother,

Notes : Dr. S. K. Chatterji rightly suggests that *gomika* has developed into Mod. Beng. গমী, a surname. It probably goes back to *gaulmika*. i.e. one officer in charge of a *gulma* a small part of an army, which consists of 45 footmen, 27 horses, 9 chariots and 9 elephants. Cf. governor (in slang.). See Pu. XII. 22, Mk. XII. 13, 10, Cf. Mk. XII. 15. It seems that Mk. has misread here his source-book which appears to have given *māiā* ; from this word comes Mod. Beng. *meye* 'woman', 'daughter'.

25. They state that the equivalent of *ārdārdra* 'wet all over' is *ollolla* ; other words are easily understood [to be Māgadhi] from the usage of poets. Masculine *a* bases have the two terminations *i* and *e* for the nominative singular, as in *ṇa eṣī dīṣṭhi ycchivie ṇa eṣe* [*ṇa eṣaḥ dīṣṭhaḥ sprṣṭaḥ ṇa eṣaḥ*] he has not been seen, he has not been touched.

Notes : See Vr. XI. 10 ; Pu. XII. 25 ; Mk. XII. 26.

26. For the sake of metre terminations often disappear as in *kuḍamṅae Māhava dīṣae ṣe* [*kuṭaṅkake Mādhavo drśyate suḥ*] in the harbour Mādhava is visible. The termination *ha*, with lengthening of the [final vowel of the] base, may optionally be used for the genitive [singular], as in *puppham mae niyyjadi Māhavāha* [*puṣpaṃ mayā niyate Mādhavasya*] Mādhava's flower is being carried by me.

Notes : Vr. XI. 12 ; Pu. XII. 26, 27, cf. Mk. XII. 36. The text of Pu. (XII. 27) should be emended as follows : *naṣo hatvam vā dirghaś cātaḥ*, see Mk. XII. 29,

27. The vowel *e* and *o* may optionally be used as the termination of the vocative case, as in he *bhaṣṭake*, or *bhaṣṭako kim bhukkho* sir, are you hungry? In reproach the termination *ā* is observed to be optional, as in *puliṣā ale le* [*puruṣa are re*] shame you fellow! In surprise and affliction the termination is considered to be *hī*.

Notes : See Vr. XI. 13 ; Pu. XII. 29, 30, 23 ; Mk. XII. 27, 28.

28. In addressing a person, the appropriate interjections are *ale* [*are*] and *le le* [*re re*]. In the sense of the pronoun *aham* I, we find *āham*, *hakke* and *hage*. The nominative plural of the pronoun of the second person, is *tupphe* or *tumhe*. The equivalent of the root *sthā* and *ṛṣ* are respectively *yciṅṭa* and *vaśśa*.

Notes : See Pu. XII. 24, 31, 33, 34, cf. Vr. XI. 9, 14 ; Pu. XII. 32, Mk. XII. 30, 31, 32.

29. The substitute of the root *bhū* becomes, in the future, in this dialect also *huva*. They all tell us that the forms taken by *kṛtam*, done, *mṛtam*, dead, and *gatam*, gone, are in this dialect *kaḍam*, *maḍam*, *gaḍam*, while according to others they are also *kaam*, *maam* and *gaam*.

Notes : The first view seems to be preferable ; for *maḍū* (dead). of Mod. Beng. (a descendant of Mg.) is traceable to *maḍaa* (= *mṛtaka*). See Vr. XI. 15 ; Pu. XII. 35, 37 ; Mk. XII. 33, 34.

30. The substitute for the root *kṛnt* (*kṛt*) is *kappa*. The vowels *ī* and *ū* may not be shortened, and for *ā* alone *a* may be substituted. The case terminations [of substantives etc.] are sometimes interchanged, and also the vowel of a verbal termination lengthened, or occasionally there is another similar change.

Notes : See Pu. XII. 36, Mk. XI. 36, 37.

31. According to one authority, the consideration of Paisācika should come even here, [for the benefit of one] who does not know that special rules in this matter ; but in the present work, the special rules for the various Paisācika dialects are to be formed in detail further on (iii. xv.).

Notes : It is not known which authority is criticized by RT.

32. They call a poem, sweeter in its essence than even nectar, intermingled with words from the South, and also overlaid with Sanskrit and other languages, Dākṣiṇātyā.

Notes : See the Commentary on Mk. (XII. 8) which defines the Dākṣiṇātyā as follows :

Dākṣiṇātya-padūvalambi Saṃskṛtāṅga-vijimbhitam |

Kāvyaṃ piyūṣaniṣyandi Dākṣiṇātyam itiritam ||

and ascribes this to Aniruddhabhaṭṭa.

Here in the Instruction of Prakrit, in the Wishing-tree, on the second branch, ends the second posy, consisting of thirtytwo flowers, entitled the Discrimination of [Prācyā, Āvanti Bāhlikī], Māgadhi, Ardhamāgadhi and Dākṣiṇātyā.

II. iii. Sakariki

1. After the preceding, the Vibhāṣās are described as nine in number, here Śākārikī is first taught. The Śākāra has been described as the brother-in-law of a king, haughty and overweaning, ill-mannared and an exceeding fool.

Notes : See NS. XVIII. 52. The def. of Śākāra, does not occur in the NS. The passage on the nature of Śākāra's language, quoted by Mk. under XIII. 9, as occurring in Bharata's work, does not appear in the NS. Besides this he ascribes also Mg. to Śākāra. See Chaukhamba ed. ch. XXXV. 56.

2-3. The Śākārikī Vibhāṣā is the language employed by him, and is marked by needlessness of the rules for suffixes indicating gender, by want of elegance, and the like. Its basis is found in Māgadhi. In it the syllable śca, is optionally substituted for kṣa in the words *duṣprekṣa* and *sadr̥kṣa* as in *duppeśca*, *ycaṇḍāla-sariśca*, *ycaṇṭa* (*duṣprekṣya*, *caṇḍāla-sadr̥kṣa*, *tiṣṭha*) hard to be seen, stand still you ugly fellow like a Caṇḍāla.

Instead of the termination *ṇṭa* [of *ycaṇṭa*] the syllable *ṇṭha*, or sometimes *śu*, may be substituted Thus : -

*Śialaā ycinṭha ghalammi [y]ceḍā
ale tumam vā yciṭa yāmi hakke
[śyālaka ! tiṣṭha gr̥he ceṭa
are tvam vā tiṣṭha yāmi aham.]*

You wretched fellow, you servant, stay in the house ; or do you stay (here), I am going.

Notes : See Pu. XIII. 14, 1, 2, 10, Mk. XIII. 9 (Comm.).
See. Mk. XIII. 3.

4. The Conjunct *ttha* [of Śauraseni] remains unchanged. and does not become [*śca*] as in Māgadhī [II. ii. 16] as in *ycinṭhāmi atthāṇagade kkhū hakke [tiṣṭhāmi āsthānagataḥ khalu aham]*. I forsooth, am arrived at the place of assembly, and remain there. Sometimes also it becomes *ṇtha* as in *yanṭha [yatra]* where *tanṭha [tatra]* there, and as in *vaam silam miṣṣasi tanṭha dāva [vayah śilam miśrayasi tatra tāvat]* you mix age and good conduct there.

Notes : See Pu. XIII. 5, Mk. XIII. 4.

5-6. The suffix *ka* [*svārthe*] is in frequent use in this dialect. The word *va* is used in the meaning *iva*, and *haḍakka* in the sense of *hr̥daya*, the heart. *Śyāla* a brother-in-law, becomes *śiāla*. Declensional and conjugational suffixes are irregularly elided or added or genders are interchanged. Thus *Bibhīsaṇe bhīscadi taśca hakkaṃ Indāiṇim yo ṇa a śakkaṇei, eṣe ghale ettha hage viṣāmi. [Vibhīsaṇaḥ bhikṣati tatra mām Indrāgnī yo na ca śaknoti]*. There Vibhīsaṇa begs of me, and of Indra and Agni he is not able to do so ; here I enter this house.

On the other hand, these (cases etc.) are to be described as [optionally] remaining unchanged.

Notes : See Pu. XIII. 9, 6, 10, cf. Pu. XIII. 8.

7. Persons of verbs, and cases of nouns etc., are also interchanged at random. Of this a detailed account can be stated by the intelligent. The learned also teach that sometimes declensional suffixes are elided, and that the termination *e* may be optionally employed for the nominative plural feminine of a pronoun.

Notes : See Pu. XIII. 11, 12, Mk. XIII. 7, 8.

8. Diphthongs are often resolved into their components, as in *śāilīṇī* [*svairīṇī*] a wanton woman. Also in this dialect, the vowel long [by position] before a conjunct consonant may be [scanned as] short. Thus—

*Kāmena dayjjhadi lekhu me haḍakke tavaśśī
aṅgālālāśī-padīe via maṃsa-khaṇḍe.*

[*kāmena dahyate khalu me hṛdayam tapasvī
aṅgāra-rāśī-patitam-iva māṃsa-khaṇḍam*]

for sooth my tortured heart is burning with love, like a bit of meat fallen in heap of [burning] coals.

Notes : See Pu. XIII. 13; Mk. XIII. 7, 9.

9. The language of the Śākāra is as a rule vulgar, meaningless, in wrong order, incongruous, illogical contrary to the Śāstras, with barbarous similies and tautological. In this dialect even a number of blunders in a word are promoted to being looked upon as an elegancy.

Notes : See Pu. XIII. 14.

Candalika

10. The Vibhāṣā known Cāṇḍālikā will now be described as it has been taught. Correctly speaking it is based on a union of Śaurasenī and Māgadhī.

Notes : Cf. Pu. (XIV, 1) derives Cā. from Mg. See Mk. XIV. 1.

11. It is taught that in this dialect, in the case of feminine nouns, the termination of the nominative plural and of the accusative plural is *e*. Thus, *ye itthike tattha ycilam vasanti mayjjham pi tāṇam Halīṇā lamantīm te Lāhike peśka kuḍaṅgaammi* [*yāḥ striyaḥ tatra ciram vasanti madhyam api tāsām Hārīṇā ramantīm tām Rādhikām prekṣvasa kuḍaṅgake*]. As for the women who live there for a long time, among them also watch that Rādhā sporting with Hari in the arbour.

Notes : Pu. (XIV. 2) has *o* as well *e* for *a* bases in the nominative while Mk. (XIV. 2) has *ā* in showing respect.

12. The termination of the genitive singular is *śśa* [and not optionally *āha* as allowed for Māgadhi by II. ii. 26] as in *pubiśśa* *atthe* [*puruṣasya arthe*]. The conjunct *tth* is not changed [to *sth*, as required by II. ii. 15 Māgadhi] as in *rama hatthha-tutthha* [*ramasva hr̥ṣṭa-tuṣṭah*]. The nominative singular of *a* bases also, in this dialect, should end in *u*, as in *peśka utthie ycandu nahāṅgaṇammi* [*prekṣasva upasthitaś candro nabho'ṅgaṇe*] behold, the moon has arrived in the courtyard of the firmament.

Notes : See Pu. XIV. 3, 5. Mk XIV. 5. cf. Pu. XIV, 2 ; Mk. XIV. 3.

13. In this dialect, the locative singular ends in *mmi*, as in *peśka gharammi Kaṇham* [*prekṣasva gṛhe Kṛṣṇam*] see Kṛṣṇa in the house. Sometimes it ends in *e*, as in *peśka vane vi edam* [*prekṣasva vane'py etam*] see him also in the forest. Rustic expressions are to be irregularly employed in this dialect, and in it the skilled use *ia* [for *tvā*], the termination of the perfect participle active.

Notes : See Pu. XIV. 4, 9, 8 ; Mk. XIV. 6, 9, 8.

14. The vocative, when used respectfully, always ends in *o*, as in *bhaśtako tuṃ Mahaālavēsi* [*bhaṭṭaka traṃ mahākālavēsi*] sir, you are attired like Mahākāla. But when not used respectfully, it ends in *ā*, as in *kaha ettha ycedā āneśi me ayjja vi ṇa kkhū vedham* [*katham atra ceṭa ānayasī me adyāpi na khalu veṣṭam*] why you fellow, do you not bring me today also the executioner's noose ?

Notes : Cf. Pu. XIV. 6 (It seems that [Pu.'s sūtra should be emended).

15. For the interjection *are*, *arū* is used. For *tvadiya* thy and *madīya*, my, we have *tuhakelia*, etc. [i.e. *mahakelia*]. Again, for *ātmīya* own, we have *appāṇaakelia*. The letter *t* when intervocalic, [does not become *d*, as in Śauraseni and Māgadhi but] is elided, leaving its vowel behind [as in Mahārāṣṭri].

II. iii. Sabari, Abhirika, Dravidika, Autkali,
Vanaukasi and Mandurika.

16. Next we proceed to describe Śābarī, which the before-mentioned Māgadhī alone produces. It is employed in the language of charcoal-burners, hunters and those who make their living by boats and by woodcutting.

Notes : See Pu. XV. 1; Mk. (XV. I) derives it from Cā. as well as from Ś. and Mg. See also NŚ. XVIII. 53-64. *Aṅgārakāra-vyādhānām kṛṣṭha-patropajivinām / yojyā Śābara-bhāṣā tu.*

17. In [the Māgadhī root] *peśka* [for *pekha-prekṣ*] there is elision of the *k* and the letter *c* is considered to be its substitute, as in *śāmī maham peścadi aṅgam aṅgam* [*svāmī māṃ prekṣate aṅgam-aṅgām*] my lord looks at me limb by limb. But this change does not take place in other Māgadhī words [containing *śk*] as in *maha daśkine śe* [*mahyam dakṣiṇaḥ saḥ*], he is favourable to me. Two words *aham* and *hagā* are used with the meaning of *aḥam*.

Notes : See Pu. XV. 2, cf. Pu. XV. 2. See Mk. XV.

18. The termination *hiṃ* may optionally be used in the locative singular [the preceding vowel being short as in *śā iściā cinṭhadi pāśahiṃ me ummattiā kuñjahiṃ Nandauttam āpeśca-mānī kila hoī Rāhī* [*sā strikā tiṣṭhantī pārśve me unmattikā kuñje Nandaputram āprekṣamānā kila bhavati Rādhā*] that woman who is staying distracted by my side and is looking intently at Kṛṣṇa (lit. the son of Nanda) in the bower, is to be sure, Rādhā.

Note : See Mk. XV. 6.

19. Sometimes in this dialect, instead of this [termination *hiṃ* of the locative] we have *i* as in *śayccam halā me ghali ṇatthi śāmī* [*satyam halā me gr̥he nāsti svamī*], of a truth, dear, my husband is not at home. With the sense of 'in', 'contained in' the ablative may also be used [instead of the locative], as in *tumam ghalādo śahi ycinṭha dāva* [*tvam gr̥hāt (for gr̥he) sakhi tiṣṭha tāvat*] do you, dear stay in the house.

Note : See Mk. XV. 6.

20. The termination of the nominative may optionally be elided, as in *ycaṅṭhadi laśka śele* [*tiṣṭhati rakṣaḥ śaile*] a Rākṣasa stays in the mountain. The termination of the vocative when, disrespect is intended, is always *ā*, as in *ale tumam bamhaṇā nīayecha*. [*are tvam Brāhmaṇa paśya (nicakṣa)*] O wretched Brahmin, look. In this dialect the words used in poetry are usually Deśī (*deśya*).

Notes : See Pu. XV. 5,7 ; cf. Pu. XV. 6 ; and see Mk. XV. 4. The *bamhaṇā* gives rise to Mod. Beng. *bāmnā* 'the wretched Brahmin.'

21. For *ehi* come, *eehi* or *ehahi* is employed. Moreover want of agreement between two consecutive sentences (lit. between the former and the latter), is here considered desirable. Other peculiarities are to be gathered from the traditional forms used by poets.

22. What is nothing but the Māgadhī Bhāṣā is divided up [into so-called different varieties] according to the characters employing it, respectively, such as Ābhīrikā, Drāvidikā, Autkalī, Vānaukasī and Māndurikā [i. e. the language of the Ābhīras, of Drāviḍa, of Utkala (Orissa), of foresters, and of Ostlers].

Note : Cf. Mk. XV. 9, 10.

Abhirika

23. Some authorities give a different account of the peculiarities of Ābhīrikā and these I here proceed to tell. The dialect is, in fact, based on Śābarī, but the letters ś and ṣ are represented only by a dental s.

Notes : See Mk. XV. 10 ; Pu. does not know any Ābhīrī, and Mk. (*loc. lit.*) thinks it is the same as Śābarī except that the latter has *-ia* and *-ua* for *-kivā*, and it is *nātyāpabhramśa* which expression is not clear.

24. In the word *Kīcaka* [the name of Virāṭa's general who was slain by Bhīmasena for insulting Draupadī], it sometimes happens that the [final] *ka* becomes *o*, and that the *ca* in the middle of the word is elided. Thus *eehi le ! Kiaā ! Kiaā mam pīśca tti Bhīmseno hao lkhū Kīo* [*ehi are Kīcaka ! Kīcaka māṃ prekṣasva*

iti Bhīmena hataḥ khalu Kīcakaḥ], Kīcaka was slain by Bhīma [disguised as Draupadī who cried] come Kīcaka! Kīcaka! look at me.

25. The elision of the initial *a* of *araṇya*, a forest, is not permitted [although prescribed for Prakrit generally by I. i. 6]. Sometimes *l* is to be substituted for *d* and *r*. The nominative singular of *a* bases always ends in *o* [and not in *e* or *i*, as in Māgadhī, see II. ii. 25]. The word *bhaṭṭāraḥ*, a worshipful person, in this dialect is said to become *bhaṭṭo*.

26. The vocative [singular] of *a* bases generally ends in *ā*. The words *yathā* as, and *tathā* so, in this dialect become [respectively] *jūṭha* and *tiḍha*. The rest must be ascertained by poets from customary usage, and is not described [here] at length.

Takki

27. I now forsooth, mention the Ṭākkī Vibhāṣā, which is to be spoken by gamblers and other knaves. Another kind [of Ṭākkī] is infected by Drāviḍa, but it has no special characteristics [differentiating it from ordinary Ṭākkī].

Notes : See Pu. XVI. 1 ; Mk. (XVI. 1) in his comm. quotes the following : *tathā cōktam—prayujyate nāṭakāḍau dyūtādi-vyavāhāribhiḥ / vaṇigbhir hīnadehaiś ca tad āhuḥ ṭakkabhāṣitam //*

28. It is based on a mixture of Sanskrit and Śaurasenī, and in it a vowel is irregularly added at the end of a word. The instrumental singular may also end in *e* [as well as *eṇa*], as in *mam laguḍe haṇei* [*mām laguḍena hanti*] he strikes me with a cudgel. The dative plural ends in *ham* or *hum*.

Notes : See Pu. XVI. 1, 2, 3, 4, Mk. XVI. 1, 3, 4, 5, Pu. has *eṃ* instead of *e* in instr. sing.

29. The same two terminations [*ham* and *hum*] are also used optionally for the genitive plural ; and in the case of *kim* and other pronouns, when the termination *ham* is employed the vowel of the base is lengthened. Thus in that case we have the following

[optional] words *kāhaṃ* [*keṣām*], *tāhaṃ* [*teṣām*], *jāhaṃ* [*yeṣām*], *etāhaṃ* [*eteṣām*].

Note : See Pu. XVI. 5. Mk. XVI. 6, 7.

30. They have told us that the word *tuhum* is used in the sense of *tvam*, thou ; *hamu* in the sense of *aham*, I ; and *mahaṃ* in the sense of *mama*, *jidhaṃ* is used in the sense of *yathā* as ; and *tidhaṃ* in the sense of *tathā*, so. The rest is to be ascertained, from the traditional usage of poets.

Notes : See Pu. XVI. 8, 9 ; Mk. XVI. 10, 11, 12, *Tuṅga* for *tvam* prescribed by Mk (XVI. 8) seems to be a spurious form ; *tvam-ham* emended by Nitti in Pu. (XVI. 7) seems to stand for *tum-ham*. For the Bengali original of Pu's work was, here probably misread by the Nepāli scribe.

31. Although Śākāraka, Audra, Draviḍa, and the others partake of the nature of Apabhraṃśa, if they are employed in stage plays and similar works, they are not to be considered as such by reason of their Apabhraṃśa-like nature [but are to be looked up as Vibhāṣās].

Notes : See Pu. XVI. 10, Mk. XVI. 10. According to these two authorities Hariścandra considers Tākkī to be a Vibhāṣā and no Apabhraṃśa. RT., and Mk. think that Apabhraṃśa cannot be used in dramatic works. If this opinion can be accepted as authoritative, the Apabhraṃśa verses in Kālidāsa's *Vikramorvaṣī* should be considered spurious.

Here in the Instruction of Prakrit, in the Wishing-tree [on the second Branch] ends the third Posy, consisting of thirtyone flowers.

Here in the Wishing-tree [of Prakrit] composed by Rāma-Tarkavāgīśa-Bhaṭṭācārya, has been told the second Branch consisting of three Posies.

III. i. Nagara Apabhramsa.

1. We now proceed to describe in order beginning with Nāgara, the forms of Apabhramśa. It is generally considered that the basis of all the different varieties is to be found in the two bhāṣās [i.e. Mahārāṣṭrī and Śaurasenī] described first.

Notes : See Pu. XVII. 1, Mk. XVII. 1. Here *purodirita-bhāṣayoḥ* means 'of the two bhāṣās described first' (*purā*). Grierson interprets this wrongly. In the colophon of the chapter XVI, Pu. says : *samāptaṅ cedam...prākṛtānuśāsana-sūtram*. Does this imply that Prakrit does not include Apabhramśa and Paisācika which have been treated in chapters XVII-XX ?

2. Non-conjunct, non-initial *ka*, *kha* *ta* and *tha* become respectively *ga*, *gha*, *da* and *dha*. Thus *nāka* becomes *ṇāgu*, *sukha* *sughu*, *patita* *padidu* and *śoṭha* *sodhu*. On the other hand words such as *sakala* and the like follow the Mahārāṣṭrī rule and become *saala* and so on.

Notes : See Pu. XVII. 5. 13 ; Mk. XV11. 2. See Pu. XVII. 13 ; Mk. XVII. 2.

3. In *puṣkara* and *maṣkara* and similar words, *ṣka* and *ska* becomes *k*, [so that we have *pukkara* and *makkara*]. In *rākṣasa-mukha* *kṣa* becomes *k* [so that we have *rakkasa-mugha*]. Poets pronounce *sandānita* feters, with the sound *cha* [so that we have the word *chandāṇia* (later *chādaṇī*)], and there is also *chu* sound in *śuṇḍaka* [so that we *chuṇḍago*] and in the sense of *viruddham* there is *viruam*.

Notes : The word *কঁড়* connected with *sandānita*, occurs in Mod. Beng.

4. In the words *vyāsa*, *vyāḍi* and others the letter *r* is inserted after [the initial consonant], so that we have *vrāsu*, *vrāḍi*, and so on. In words like *priya*, *mṛga* the original *r* and *ṛ* remain unchanged. The deśya word *vīlā* and the like, are optionally used in the sense of 'creepers', 'weak', and so on. And the poets use the word *sāhuli* in the sense of the end of a fine *sāree*.

Notes : See Pu. XVII. 14, 15 ; Mk. XVII. 3, 4 ; *vīlā* in the sense of 'creeper', is probably related to Pkt. *valli*, *velli*, *vellā*.

5. For *stokam* we have *thoḍam* ; for *bhadram* we have *bhallam* ; for *tvadīyam* and *madīyam* we have respectively *teram* or [*toharam*] and *meram* or *moharam*, and for the feminine *kīdrśi* we have *kehī*.

Note : Cf. Pu. XVII. 30.

6. The words *keha* and so on, are substituted for *kīdrśa* and similar forms ; and *siā* is substituted for *śrīh*. A long vowel is sometimes shortened. The syllable *dā* is added to *a*-bases [in the masculine and neuter, but] not in the feminine. Thus *hiadā pasañnam* [*hṛdayam prasannam*]. In the feminine it is *ḍi* that is added, as in *goladī laggu kaṅṭhe* [*gaurī lagnā kaṅṭhe*].

Notes : See Pu. XVII. 16, 18, 19. Mk. XVII. 8, 5, 6. See Fu. XVII. 18, 19, Mk. XVII. 5, 6.

7. In all three genders, the syllable *du* may be added, as in *jāraha kāminidu* [*jārasya kāminī*]. Necessary vulgar words are frequently met with. [With this termination] in the feminine, declensional terminations are elided, and the final vowel of the base is shortened ; and [thus] we have optionally *bāladu* *bālādu* [*bālā, bālāh* etc.].

Notes : See Pu. XVII. 20 ; Mk. XVII. 7. The termination *du* for all cases and numbers may probably be due to misreading of *hu* in some early mss. It (*hu*) occurs in many cases whereas *du* is not corroborated by a single Ap. work. *Du*, however, may possibly be a development of *sūrva-vibhaktikas tasil*.

8-9. In all three genders [in the nominative singular], the declensional termination is elided, and the termination of the base [optionally] lengthened. Thus we have *aggi* or *aggī* [*aṅṇih*] ; *vaṇadam* or *vaṇādām*. So also in the accusative and following cases they merely elide the declensional terminations ; but in the nominative and accusative singular, *a* bases may also [after the elision] optionally substitute the termination *u* [for the final vowel of the base], [for example] *kīlantu mam mohai* *Kaṅhu esu*. *Kīlantu ālingai Kaṅha govī*. [*Krīḍan mām mohayati Kṛṣṇaḥ eṣaḥ* ; *krīḍanti ālingati Kṛṣṇam gopī*].

The nominative singular may also end in *o*, as in *ṇarao*, *ṇaro* [*narah*] in this particular following rules of Mahārāṣṭrī.

Notes : See Pu. XVII. 41, Mk. XVII. 9, 10. and Mk. XVII. 12, 13. The termination *ḍam* in the examples is probably a neuter form of *ḍā* (masculine).

10. Here *u* may sometimes be employed otherwise than as laid down in verse 8 according to which *u* is only used in the nominative and accusative singular as a substitute for the final vowel of a base ending in *a*]. Thus *Rāhiu bālāu*, *juāṇu Kaṇhu* [*Radhikā bālā yuvā Kṛṣṇah*]. Sometimes we have *hu* [in this case], as in *rukhhahu ethu uccu* [*rṛkṣo'troccaḥ*]. The termination of the nominative plural is *he*, as in *ṇāalāhe caranti* [*nāgarāḥ caranti*].

Notes : See Mk. XVII. 10, 14 ; Mk. (XVII. 11) has *ho* for *hu* in place of *kan* (= the pleonastic *ka*).

11. Here the termination of the neuter nominative and accusative plural is *i*, before which the final vowel of the base is optionally lengthened, so that we have *vaṇāim* [*vanāni*]. In the feminine the termination of these cases is optionally *u*, as in *vahuū* [*vadhvaḥ* or *vadhuh*], *mālāu* [*mālāḥ*], *ṇaiu* [*nadyah*, *nadih*]. And we may also have *o* [instead of *u*].

Notes : See Pu. XVII. 42 ; Mk. XVII. 16, 15.

12. In all three genders, the termination of the instrumental singular is *e*, as in *vaṇae* [*vanena*], *vahue* [*vadhvā*], *paṇālie* [*praṇālyā*]. Moreover the termination of the instrumental plural, the locative singular and the locative plural is *him* [or *hi*] in all three genders, as in *bālāhī* [*bālābhiḥ*, *bālāyām*, *bālāsu*], *vahuhī* [*vadhūbhiḥ*, *vadhvām*, *vadhuṣu*], *tehīm* [*taiḥ*, *tābhiḥ* ; *tasmin*, *tasyām* ; *tesu*, *tāsu*]. There are two terminations of the ablative singular, namely *he* and *ho*, as in *gharahe* [*grhāt*] [for the termination *he*] and similarly [*gharaho*] [for the other].

Notes : See Pu. XVII. 43 ; Mk. XVII. 18, 19, Mk. (XVII. 17) has *eṃ* for RT.'s *e*,

13. The termination of the ablative plural are *ham* and *hum* as in *kāṇaṇaham* [*kānanebhyah*], *ṇaiham* [*nadībhyah*], or,

on the other hand *kāṇanahum* and *vahūhum* [*vadhūbhyah*] are considered correct. The terminations of the genitive singular are *ho* and *he* as in *kāṇaṇaho* [*kānanasya*], *ṇaihe* [*nadyah*]. Some authorities also give the terminations as *ham* and *hum* as in *vaṇaham* [*vanasya*], and *vahūhum* [*vadhvāh*].

14. Other [terminations of the genitive singular] are *su* and *ssa*, as in *rukhasu rukhahassa*]. After [nouns ending in] *ī* or *ū*, the termination is *e* or *hū* with *he* as an optional form. But the termination of the genitive plural is *ham*, as in *vaṇaham* [*vananām*], *vahūham* [*vadhūnām*], while other writers have *vahūhum*.

Notes : See Pu. XVII. 45, 46.

15. In this dialect, the Mahārāṣṭri terminations of the genitive plural, *ṇa* and *ṇha* are to be mentioned as used with nouns whose bases end in *i* or *u* ; and the letter *e* may be substituted for the final vowel of an *a*-base in the instrumental singular, instrumental plural, ablative singular, genitive plural and locative singular in all genders, so that for all these we may have such a form as *purise*.

Notes : See Pu. XVII. 46. Mk. XVII. 23 ; cf. Mk. XVII. 29.

16. In regard to the bases in *i* and *u*, the suffix of the instrumental singular in *ena*, as in *asiṇa* [*asinā*] or as in *asiṇa samṛakkhio tumhe āsueṇa* [*asitena yūyam samṛaksitah vṛkṣah āsugena*] with black arrows you have saved the tree. With these [nouns], the termination of the instrumental plural is *ehim*, as in *asiehim jeṇa viiṇṇa maccu isuehi* [*asitaiḥ yena vikīrṇah mṛtyur iṣubhiḥ*] by whom death has been scattered with black arrows.

Note : See Pu. XVII. 47, 48 ; Mk. XVII. 24, 25.

17. The syllable *e* is also used in the feminine as the termination of the locative singular as in *ṇaie* [*nadyām*] *vahūe* [*vadhvām*]. In the vocative, the termination is *he* as in *vaṇihe* [*vaṇij*], *vahuhe* [*vadhu*]. In this dialect it is explained that the final vowel of *a* bases in *ī* and *ū*, is also shortened in the locative

plural. In other respects these nouns are declined as explained above.

Notes : See Pu. XVII. 49 ; Mk. XVII. 26, 27, 9.

18. In all three genders the syllable *ho* may be added in the nominative plural [instead of the *he*, *i* and *u* prescribed in verse 10 and 11] as in *vaṇaho* [*vanāni*], *ṇāiho* [*nadyah*] and *gandhavvaho* [*gandharvāh*]. In this dialect we also have forms such as *rukha* and the like. The pronouns *kim*, *yad* and *tad* form their nominative, accusative and locative as in Mahārāṣṭrī.

Notes : See Pu. XVII. 52, Mk. XVII. 28, 30.

19. The following [masculine] forms are accordingly used [for *kim*].....nom sg, *ko*, nom. pl. *ke*, acc. sg. *kaṃ*, acc. pl. *ke*, loc. sg. *kaīm*, loc. pl. *kesu*. Similarly for *yad* and *tad*. They teach that the same forms are employed for the feminine and the neuter. In this dialect [the termination of] the genitive singular is *su*, with the vowel of the base lengthened. Its form is therefore *kāsu*, Another form is *kasu*, and another opinion gives *kassu*. So also the feminine and neuter. Similar are the forms of *yad* and *tad*. Furthermore they explain *jadrum* and *tadrum* as optional forms of the accusative singular.

Notes : See Pu. XVII. 54, 55. Mk. XVII. 30, 31. See notes on 20 below.

20. In this dialect *jadru* and *tadru* may respectively be the corresponding locative singular and genitive singular of these two words. The nominative and accusative singular of *idam* is *imu*, but this is not used in the feminine, The same two cases of *adas* are *amu*, and they teach that the same word is used as the declensional base, to which the case terminations are added. It is the opinion of the learned that the declensional base of *etad* in all three genders, is *eha-*.

Notes : See Pu. XVII. 56, 57, 60 ; Mk. XVII. 34, 36, 37, 38 ; forms like *jadru* and *tadru* are possibly misreading respectively for *jahu* and *tahu*.

21. For the nominative and accusative singular [of *etad*], they describe the entire set of forms as *eho*, *ehu*, *eha* and *ehe* ; and *ehe* is also used in the locative singular. The nominatives

singular of *yad* and *tad* are respectively *ye* and *se*. In addition to the forms given above, [the nomination singular] of *etad* is also *e*.

Notes : See Pu. XVII. 61, 62 ; Mk. XVII. 39, 40.

22. The nominative singular of *yusmad* is *tūham* and the nominative and accusative plural is *tumbhām*. The instrumental and accusative and locative singular all take the form *paīm*. The instrumental plural is *tumhahim*. There are considered to be three forms of the ablative and genitive singular, viz. *tumha*, *tumhe*, *tuha* and in addition to these we sometimes find *tumbha*.

Notes : See Pu XVII. 63, 64 ; Mk. XVII. 41, 42, 43, 44 and 45, 46.

23. The nominative singular of *asmad* is said to be *hamu*, and the nominative and accusative plural is *amhām*. Its instrumental, accusative and locative singular is *maīm*. Three forms are recorded for the instrumental plural, viz. *amhahim*, *amhehi* and *amhe*. The ablative and genitive singular are described as *maha*, *majjha* or *majjhu* in the genitive singular [in addition to these three] we also have *amha*. In the genitive plural we optionally have *ṇṇ*. In the ablative plural we optionally have *amha* and in the locative plural we have *ahmāsu* or *ahmasu*.

Notes : See Pu. XVII. 65, 66, 67 ; Mk. XVII. 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55.

24. In this dialect there are at will peculiar elisions of vowels in the union of bases with suffixes. As examples of this, I now proceed to give a few specimens.

Note : See Pu. XVII. 68 ; Mk. XVII. 56.

25. If there is an elision [of the final vowel of the base] we have *rukḥa* or *rukḥau* or *rukḥo* [*ṛkṣaḥ*]. When we have the addition of a vowel we have a [sentence such as *hojjai* (for *hojjai*) *klchu sugho deivvaho devvaho* [*bhavet kḥalu sukḥaḥ daivāt*]. Or there may be interchange of forms, as in *bālau* or *bālāu* etc. for *bālāo* [*bālāḥ* see v. 11]. Such are peculiarities of vowels as described by the learned.

Notes : See Mk. XVII. 56.

26. The Ātmanepada voice of verbs is not used. The termination of the third person singular and of the first person plural are *di* and *hum* respectively as in *so hasedi hasahum na amhaim* [*sa hasati, hasāmo na vayam*]. The first and second persons singular are the same as the original [Sanskrit].

Notes : See Pu. XVII. 70, 71 ; Mk. XVII, 57, 58.

27. The first person plural has [the termination *ma*] as in *pellijama hatthi kaṇhem* [*pātayāmaḥ hastiḥ kṛṣṇeṇa*]. The termination of the first person plural is *mha*, and *a* in root will be *e*. as in *dhaṇāim demha* [*dhanāni dadmaḥ*] I shall give wealth. The termination of the second person singular is also optionally *hi* as in *dehi dhaṇāim tāsū* [*dadāsi dhanāni tasmāi*]. The termination of the second person plural is *hu* as in *tumhe tulahu ppaāsū* [*yūyam tvarayata prayāsam*].

Note : The reconstruction of this stanza is mostly conjectural.

28. The suffix of the future is *ihī* is *īsu* as in *bālau ehū hasihī, ehū hasīsaī Kaṇha* [*bālaka eṣa hasiṣyati, eṣa hasiṣyati Kṛṣṇaḥ*]. Sometimes we also have such a form as *hossāi* [*bhaviṣyati*] and for the root *kṛ* in the first person plural, the base of the future is *kā* [so that we get *kāhima*].

Notes : See Pu. XVII. 73, 74, 75 ; Mk. XVII. 59, 60, 61.

29-30. The following are the *dhātrādeśas* [in Apabhraṃśa] :
sthā=*thakka*, *thā* ; *pra-viś*=*paisara* ; *ā-slīṣ*=*āruṇḍa* (*āruṇṇa* ?) ;
drś=*dekkhā*, *passa* ; *darśaya*=*dākkha*, *darasa* ; *tim*=*timma* ;
sthāpaya=*thāva*, *thavva* ; *vraj*=*vañca* ; *grah*=*guṇha* ; *muc*=
mukka, *mua*, *mulla* ; *rad*=*volla* ; *kṛ*=*kara* ; *ānaya*=*āṇāva* ;
ācaks=*akkha*.

The present participle is used [as a finite verb] in all three tenses present, past and future.

Notes : See Pu. XVII. 77, 78, 79, 80, 81, 84 ; Mk. XVII. 67, 71, 72, 64, 65, 75, 76, 70. Mk's text on 71. and 64 seems to be based on corrupt sources. See also Pu. XVII. 76, 82, 85, 86, 87, 88 ; Mk. XVII. 68, 74, 63, 64, 77.

31. The following Apabhraṃśa words occur in the meanings respectively set before them : *tvām* = *tomme* ; *teṣām* = *tāṇṇa* ; *adhunā* = *muehi* (?) ; *amābhiḥ* = *ehim* ; *dvi* = *dui* ; *tri* = *tiṇṇi* ; *catur* = *cāri*. The intelligent can find examples of these in the poems of the old poet.

Notes : *Tiṇṇi* and *cāri* gives rise respectively to NIA. *tin* (*tin*), and *cūr*.

Here ends the Posy on Nāgara Apabhraṃśa.

III. ii. Vracada Apabramsā

1. We now proceed to describe the Apabhraṃśa Bhāṣā called 'Vrācaḍa' which is current in the Sindhu country. Its basis is recorded as being nothing but Nāgara, especially when no definite rule is laid down for it.

Notes : See Pu. XVIII. 1 ; Mk. XVIII. 1. The etymology of the word *vrācaḍa* is not known. It is possibly a pseudo-Skt. form of *vācaḍa* (= *vaccaḍa* = *vrātyaka, the despised Vrātya). Grammarians usually connect this with Sindh (Sindhu).

2. Only the palatal *ś* may be used in place of *s* and *ṣ*. In this dialect an original *r* or *ṛ* is preserved except in the word *bhṛtya* and others. When the letters *c* [including *ch*] and *j* [including *jh* ?] are doubled, the semi-vowel *y* is prefixed as in *giriśa-bhiyccchu lahia rayjje* [*giriśa-bhṛtyo labdhvā rājyam*], the servant of Śiva (Giriśa) having got the kingdom.

Notes : See Pu. XVIII. 2, 3, 4 ; Mk. XVIII. 3, 4, 2.

3. There can be no elision of [medial] *d* or [substitution of *h*] for [medial] *dh*, the initial *t* and *d* becomes respectively *ṭ* and *ḍ*. In this dialect, the word *sojji* is used as the equivalent of the Skt. *saiṇa*, and as regards *khaḍgah* it becomes *khaṇḍu*.

Notes : See Pu. XVIII. 6, 7 ; Mk. XVIII. 5, 6, 7, *khaṇḍu* is connected with Mod. Beng. *খণ্ড*.

4. The following are the *dhātuvādeśas* [in Vrācaḍa Ap.] *bhū bho*, but *bhū* with *kta* (past participle) or after *pra* etc., *brū*

bro ; *vr̥ṣ varha*. Other roots are provided for by Sanskrit and by the Śaurasenī and Mahārāṣṭrī Bhāṣās.

Notes : See Pu. XVIII. 8, 9, 10, 12, Mk. XVIII. 8, 10, 9, 11.

5. Upanāgara [Ap.] is a speech intermediate between these two dialects (Ś. and M.).

Now about Tākki and Saindhava Apabhramśas which exist (lit. rule) characterised by the peculiarities of the people Pañcāla (i.e. Śaurasenī).

Notes : See Pu. XVIII, 14, 15 ; Mk. XVIII. 13. The second hem. is omitted in Grierson's ms.

6. If the Tākki Vibhāṣā formerly described, (III. xii. 27 ff.) is mixed up with the three kinds of Apabhramśa-Nāgara and so on-, it is called Tākka Apabhramśa, and is spoken in the Tākka country where examples of it are to be sought for.

Notes : See Pu. XVIII. 16 ; Mk. in his comm. on XVIII. 12, quotes to define other Apabhramśas the following :—

तु-बहुला मालवी । वाडी-बहुला पाञ्चाली । उल्लप्राया वैदर्भी । संबोधनाद्या लाटी ।
ईकारोकार-बहुला श्रीद्वी । सवीप्सा कैकीयो । समासाद्या गौडी । उकारबहुला कौन्ती ।
एकारिणी च पाण्ड्या । युक्ताद्या सैहली । द्वियुक्ता कालिङ्गी । प्राच्या तद्देशीय-भाषाद्या ।
भट्टादि-बहुला आभीरी । वषंविपर्ययात् कार्णाटी । मध्यदेशीया तद्देशीयाद्या । संस्कृत व्या-
च गौर्जरी । च-कारात् पूर्वोक्त-टक्क-भाषायङ्गम् । रलङ्भ्यां अत्ययेन द्राविडी । ढकार-
बहुला वैतालिकी । एषी-बहुला काञ्ची ।

7. Just as writers have in the first place told of the various kinds of Apabhramśa—Nāgara, Vrācada, and so on—as described herein, so if we class them according to special characteristics, there are twenty others, viz, Pāñcālikā and so on.

8. It has been said in this regard that Pāñcālikā is distinguished by the frequency with which it uses the terminations *ī* and *ḍī*. In Māgadhī (Mālavī ?) the word *tu* is frequently used.

Vaidarbhī is full of the pleonastic terminations *alla*. (*ulla* ?). Lāṭī is remarkable for the number of interjections of address.

Notes : See Pu. XVIII. 18, 19. Possibly RT.'s text requires here emendation. Māgadhī here is possibly a wrong reading for Mālavī. See notes on 6 above.

9. Audri is described as noteworthy for the predominance of *ī* and *o* (*ū* ?). In Kaikeyi words are commonly repeated to express continuation, distribution etc. Gaudī is rich in compound words. Kauntalī, forsooth, abounds in the pleonastic suffix *ḍa*.

Notes : See Pu. XVIII. 20, 21, 22. See notes on 6 above.

10. Pāṇdyā has been described as full of the letter *e*. Saippal (Saimhalī ?) is rich in compound consonants. Kāliṅgi is replete with the syllable *hiṃ*. But Prācyā is dependent on the words *so* and *vaṭṭa* (i. e. uses them profusely).

Note : See notes on 6 above. Grierson's reading *soraṭṭa* is evidently wrong. *Vaṭṭa* here is probably (root) of the forerunners of modern Eastern dialects like Bhojpuria and Avadhi, which have forms like *bāṭom*, *bāṭem* *bāṭa*, *bāṭas* etc. all going back to *vaṭṭa*.

11. Ābhīrikā commonly uses titles of respect, such as *bhattaka* and so forth. Kārṇāṭī is distinguished by the change of the letter *r* [for *l*] [or by the metathesis of *r*]. But Madhyadeśya employs only the *deśya* word. Gaurjarī is full of Sanskrit words.

Note : See notes on 6 above.

12. Drāviḍi is distinguished by the change of *l* [for *r*] [or by metathesis of *l*]. Pāścātyā is distinguished by the mutual interchange of *r* and *l*. Vaitālikī is full of the letter *t*. But Kāñci is described as having irregularly the letters *e* and *o*.

Note : See notes on 6 above.

13. There is also another system of classifying the various kinds of Apabhraṃsa, viz. according to its use of the *deśya* words of each particular country in which it is spoken. This is not shown in detail in the present work, as it is very difficult to determine the division according to this classification.

Here ends the Posy on Vrācaḍa Apabhraṃśa in the Instruction of Prakrit.

III. iii. Paisacika

1. The Paisācika falls into two groups viz. *Śuddha Paisācika* or 'Pure Paisācika' and *Samkīrṇa Paisācika*, or Mixed Paisācika. Of these the first group of seven is 'Pure' and the remain group of four is 'Mixed.'

Notes : See Vr. X. 1 ; Pu. XIX. 1. Vr. does not expressly mention in his sūtras which kind of Pś. it is ; but it seems that he describes only the general characteristics of all the dialects known under the name. According to Bhāmaha (comm. on Vr. X. 2 and 11) Ś. is the basis of Pś.

2. Kaikeya Paisācika is now described. The modifications observed in its established form are based on Sanskrit and Śauraseni. In it, in all cases the first and second consonants of the groups [of stops] (i.e. surds) are to be substituted, respectively, for the third and fourth (i.e. sonants).

Notes : See Vr. X. 2 ; Pu. XIX, 3, 4. Mk. XIX. 2.

3. A dental *s* is substituted for *ś* and *s*. A dental *n* is substituted for the *ṇ* of the cerebral class. In the word of *bhāryā* group, *ria* is substituted for *rya*, and *sana* is substituted for *sna* of *snāna* etc.

Notes : See Vr. X. 5, 8, 7 : Pu. XIX. 8, 12 ; Mk. XIX. 3, 4, 5, 7.

4. In *ratna* etc., the conjunct consonant is separated into its component parts. The word *ṛṣham* becomes *kiham* and *iva* when it means 'like that' becomes *piva*. Moreover, in the word *kaṣṭa*, *saṭa* is substituted for *ṣṭa* and *ṛṭhumi* is irregularly used for *ṛṭhivī*.

Notes : See Vr. X. 4, 6 ; Pu. XIX, 9, 16, 19, 14 ; Mk. XIX 7, 8, 16, 10. Correctness of the reading *ṛṭhumi* has been rightly doubted by Grierson. Pu.'s reading *ṛṭhumi* should be emended to *ṛṭhumi* ; cf. Mod. Beng: (dialectal) *ṛṭhimi* (= *ṛṭhivī*).

5. The word *hrdayam* becomes *hitapakam*, again *ṛṭhumam* is required in the place of *prathamam*. For *vismayah* and *sūkṣmam* we have respectively *pisumao* and *sukhamam*, *Kupaci*

is used in the meaning of the word *kvacit* and the word *pakṣma* becomes *pakhamam*.

Notes : See Vr. X. 14 ; Pu. XIX. 18, 15, 11, 20 ; Mk. XIX. 11, 15, 14. 13, 9, 12. The readings *pr̥thumam* though doubted by Grierson, has been corroborated by Pu.

6. The word *kāryam* becomes *kaccam*. The suffix *tvā* of the gerund becomes *tuṇam*. The double letter *ññ* is substituted for *ṇya*, for *jña* or for *nya*. In the instrumental, ablative, genitive and locative singular of the word *rājan* and *rāci* is employed. In this word there is also another (set of forms as in) *raññā* as well as *rācinā*.

Notes : See Vr. X. 11, 13, 9, 12 ; Pu. XIX, 21, 10, 22 ; Mk. XIX. 6, 17, 18, 19.

7. In the Paisācika which is [called] 'Śaurasena' *ś* the first of the three sibilants, is substituted for *ṣ* and *s*. The letter *l* alone is under all circumstances substituted for *r*, and *śka* is substituted for *kṣa* in words such as *kaukṣeyaka* and *rākṣasa*.

Notes : See Pu. XIX. 1, 3, 2, 5 ; Mk. XX. 1, 2, 3.

8. According to the opinion of the learned *adhunā* becomes *ahunī*. When *tip*, the termination of the third person singular follows, *pia* is substituted for *pibati* [so that we get *piati*, not *pipati* for *pibati* he drinks]. *Kaḍa*, and *maḍa* are substituted for *kṛta* and *mṛta* respectively and men pronounce *gaḷa* as *gaḍa*.

Notes : See Pu. XX. 12, 10, 11 ; Mk. XX. 12, 5.

9. It is considered that [the changes relating to] *bhāriā* and *vyā* are as before. But in the word *atthi* (*asti*) the *tth* remains unchanged, [and does not become *śtha* as in Māgadhi]. In the conjugation of the root *sthā*, *ṇtha* is substituted for *ṭtha* (in Śauraseni *ciṭṭhadi*), as in *ściṇṭhadi*, while *sthitam* becomes *thiam*.

Notes : Cf. Pu. XX. 9. See Mk. XX.

10. In the case of abuse or the like, the termination of (the nominative) of a noun whose base is *a* is *ī*, as in *śiālī* (*śyālah*), a brother-in-law). Elsewhere, such nominatives end

in *ī*, as in *pale maṇuśśe* (for *paraḥ maṇuṣyah*). Also the accusative singular may optionally end in *ī*, as in *gāme*, or as in Kaikeya Paiśācika, *gāmam* (for *grāmam*).

Notes : See Pu. XX. 13, 14, 15 ; Mk. XX. 10, 12.

11. Those who are skilled in this matter say that Pāñcāla Paiśācika is distinguished by the inversion of *r* and *l*. In Gauḍa Paiśācika either *r* or *l* may be used for *r* or for *l*.

Notes : See Pu. XX. 19 ; Mk. XX. 14. Grierson seems to misunderstand *paryayatva* which means here inversion. See Pu. XX. 19.

12. When the language originates [in the country] of the Māgadhas, it is regarded as the Paiśācika called Māgadha. In the next place Paiśācika called Vrācaḍa in which there is an admixture of Sanskrit words.

13. Another authority has recognized a Paiśācika, owing to a differentiation in regard to the letter *śa*. That, forsooth, is a *sūksma-bheda*, for it has but a minute point of difference, and there does not appear to be any possibility of differentiation, any more than of differentiating between the sweetness of molasses and of sugar.

14. Saṃkirṇa Paiśācika is in the first place divided into two kinds, viz, *śuddha* or pure and *aśuddha* or impure. Moreover, poets describe the *śuddha* variety, as being of two kinds ; viz, *Bhāṣā-śuddha* or that in which the language is pure, and *Pada-śuddha* in which the different quarters of a verse are each pure.

Notes : For a classification of literary Prakrits (bhāṣā) see Sarasvatikanṭhābharṇa II. 17 and Ratneśvara's comm. thereon. Ref. Grierson. AMSJV. vol. III. p. 12. pp. 138ff.

15. *Pādaśuddha-saṃkirṇa* Paiśācika is described to be of two kinds. Moreover, one of these is considered to be *Ardha-śuddha* or half and half pure, while the other is declared to be *Catuṣpāda-viśuddha* or having each of the four quarters of a verse [independently] pure. This division is now explained as follows :

16. *Ardhaśuddha* is when one half [of a verse] is in one language and the other half is in another language. *Catuspādaśuddha* is when the four-quarters of a verse are in four different languages.

17. When languages enter into a verse [mixed together] like sesame and rice, uttered in varied ways, that is called *Aśuddha-samkīrṇa Paisācika*, as in the following verse of my own composition :

18. *Kamalākāma-samlola-kāmakalākulakomalālikāḥ /*
Kalikāla-kāla-kalilaṃ muñcatāmu moha-kallolaṃ //

(Tr. O you, who longest for the love of Lakṣmī and whose hairs are out of order due to love-sport, leave you the turmoil of delusion caused by the black confusion of the Kali Age).

The above is Sanskrit polluted by Pāñcāla Paisācika. There are altogether fifty-five languages.

The following is an example of the blending of mixed Śaurāsenī and Sanskrit. It is taken from the *Mālatīmādhava* (VI. 10).

19. *Sarale sāhasa-rāgaṃ parihara rambhoru muñca samrambham /*
Virasaṃ virahāyāsaṃ soḍhum tava cittam asahaṃ me //

(Tr. O simple maid of beautiful feature, give up this desperate attempt ; [for know thee that] my heart is unable to look indifferently to this thy galling pangs of separation).

Notes : The couplet taken from *Mālatīmādhava*, occurs in Act VI. 10. (ref. Grierson). Grierson's reading *Haraśamkara* is due to a *lacuna* in the ms.

20. *Bhāveṇa virahasihīṇo maṇīsu saṅge phuḍia-paḍiesu /*
Kaṅthe kevalasūtram virahinyāḥ kālapāśa iva //

(Tr. The jewels [in her necklace] having burst asunder due to the heat of the fire of separation, and having dropped

in the bed, the string [holding them together] has become, as it were, the noose of Death in the neck of the seperated lady).

Note : This couplet seems to have been restored to its original form with be help of the new ms,

Or, again, another verse by an author not named.

21. *Jayati janātābhivāñchita-phalapradaḥ kalpā-pādapo giriśaḥ /
Jai madam āruhanti giritaṇḍā paṇaikappalā //*

[Tr. Victory to Giriśa (Śiva) who is a wishing-tree giving desired fruits to the multitude of men. Victory to Pārvati, the daughter of the Himālaya, who ascends upon the dead (Śiva), but who is a wishing tree to him who bends low before her].

Notes : The first half of the couplet is taken from the *Sarasvatī-kanthābharana*, II. 9 (Ref. Grierson).

So, as we see from the above examples, it is to be understood that all other languages may be similarly mixed together.

Here ends the third Posy (*wrongly* Branch) consisting of fifteen (?) flowers in [the third branch of] the Wishing tree of Prakrit.

Here is completed by Śrī-Rāma Tarkavāgiśa Bhaṭṭācārya the fruitful Wishing-tree [of Prakrit], having three branches carrying three hundred and fiftyseven [flowers].

APPENDIX I.

पुरुषोत्तमकृतं

प्राकृतानुशासनम्

[The ms. begins from the middle of the Chapter III. It has been emended in several places which have been marked with asterisks. For the original readings and other informations see the Notes after each Chapter]

[र्वस्य डः] सम्मर्दादौ ॥१॥

त्य-ध्ययोश् चछौ ॥२॥

*द्यस्य जोऽपदादौ ॥३॥

ध्य-द्ययोर् झः ॥४॥

*र्ध-ग्धयोर् बहुलं ठः ॥५॥

ष्क-स्क-क्षां खः ॥६॥

*अक्ष्यादिषु च्छः ॥७॥

क्षण-वृक्ष-वक्षसां वा ॥८॥

प्रक्षरितादौ झः ॥९॥

ष्मस्य म्हः ॥१०॥

इन-ण्ण-स्न-क्षण-ह्नामां ण्हः ॥११॥

ष्पस्पयोः फः ॥१२॥

वाष्पेऽश्रु णि ष्पस्यः हः ॥१३॥

*अ-त्स-प्सां च्छः ॥१४॥

न्मस्य मः ॥१५॥

म्नस्य णः ॥१६॥

कमस्य पः ॥१७॥

भात्मनि स्मस्य वा ॥१८॥

शेषादेशयोर् द्वित्वम् अनादौ ॥१९॥

वर्गाणां द्वितीय-चतुर्थयोः शेषादेशयोर्-

ऊर्ध्वं प्रथमतृतीयौ ॥२०॥

नीड-स्रोत-प्रेमर्जु-यौवन-तैल-त्रैलोक्यादेर्

द्वित्वम् अनादौ यथादृष्टि ॥२१॥

सेवादिषु वा ॥२२॥

समासे च वा द्वित्वम् ॥२३॥

वक्रादिष्वनुस्वारः ॥२४॥

मांसादिषु बिन्दुलुग् वा ॥२५॥

संस्कृत-संस्कारादौ नित्यम् ॥२६॥

क्लिष्ट-म्लिष्ट-भ्रिल्लिष्ट-क्रिया-रत्नशाङ्गादेर् युक्तस्य

विश्लेषः परस्वरवत्ता च पूर्वस्य ॥२७॥

श्री-स्त्री-ही-क्लान्त-क्लेश-म्लानादा-

विदन्तता ॥२८॥

*र्ह-र्षयोश्च ॥२९॥

क्षमा-श्लाघादेर् अदन्तता ॥३०॥

स्नेहादौ वा ॥३१॥

उ पञ्च-तन्व्यादिषु ॥३२॥

पुरुषोत्तमस्य प्राकृतानुशासने तृतीयोऽध्यायः ॥

Notes : (3) Vr. lacks [such a rule]. (4) ms. व्यचयीर्क. Emendations except where mentioned otherwise, have been adopted from Nitti's text. (5) ms. र्धययौर्बहुलम्. (6) The same as Vr. III. 29, (7) ms. अचादिषु. The same as Vr. III. 30. (9) Vr. lacks. (14) ms. असेप्साम्. The same as Vr. III. 40. (19) The same as Vr. III. 50. (27) ms. शरणादि for शार्णादि (29) ms. र्धयोश्च.

[चतुर्थोऽध्यायः—सन्ध्यादिविधिः]

सन्ध्याप्-अचाम् अज्जलोपो विशेषश्च बहुलम् ॥१॥	पुंस्त्रीवयोर् नयनादिः ॥१९॥
अनुस्वारस्य वा सन्धिः ॥२॥	स्त्रियाम् उष्मेमनिचौ ॥२०॥
अपेर् विः पदान्ते ॥३॥	पृष्ठाक्षि-प्रश्न-सन्धयोर् वा ॥२१॥
अनुस्वारात् पिः ॥४॥	अवापयोर् उपसर्गयोर् ओत्वं वा ॥२२॥
त्तिर् इतेः ॥५॥	क्तृस् तूणं-तूणौ ॥२३॥ त्वार्थे तुमुन् ॥२४॥
बिन्दुलोपश् चाऽत्र वा ॥६॥	ल्यपश् चेअ ॥२५॥
आह-इह-उतां ह्रस्वश्च ॥७॥	क्तवतोस् तवन्तः ॥२६॥
इवार्थे च ॥८॥	शीलार्थे तृण इरः ॥२७॥
स्त्रिय-स्त्रेययोश्च ॥९॥	त्तण-दा-त्तास् त्व-तलोः ॥२८॥
समासे पूर्वनिपाताऽनियमः ॥१०॥	आल-इल-उल-आलु-वन्त-इत्ता-मत्तुपो
निषिद्धोऽपि षष्ठीसमासः ॥११॥	यथादृष्टि ॥२९॥
अन्त्यस्य हलो लुक् ॥१२॥	आल्वन्ताद् इणि च स्त्रियाम् ॥३०॥
स्त्रियाम् आह अ-तडिद्-विद्युतोः ॥१३॥	मयटो वा महअः ॥३१॥
रेफस्य रा ॥१४॥	स्वार्थे को वा ॥३२॥
शरत्-प्रावृषयोर् द-सौ ॥१५॥	भस्मादयः शब्दान्तरैः ॥३३॥
दिशः सा ॥१६॥	द्रंष्टादिषु दाढादयो बहुलम् ॥३४॥
हरिद्रादेष् टा-टिपौ बहुलम् ॥१७॥	कुङ्कुमादयो शब्दसमाः ॥३५॥
प्रावृट्-शरन्-नसान्ताः पुंसि	थेरादयो देश्याः ॥३६॥
प्रेम-शिरो-नभो-वर्जम् ॥१८॥	हिण्ठं व्रीडित-भीतयोः ॥३७॥

पुरुषोत्तमस्य प्रकृतानुशासने सन्ध्यादिविधिश् चतुर्थोऽध्यायः ॥

Notes : (3-4) Vr. lacks. (6-9) Vr. lacks: (10) Vr. lacks, (11) Vr. lacks, It means that the samāsas forbidden under Pāṇini, II. 2. 82ff. may be allowed in. Pkt. (18) ms. नसन्ताः for नसान्ताः. (19) Vr. lacks. (20) Vr. lacks. (21) ms. पृष्ठाक्षि प्रश्नसत्वयो. (24) ms. तुमुन् for तुमुन्. Vr. lacks. (27) ms. तृण for तृण. (30-32) Vr. lacks. (33) ms. भस्मा° for भस्मा°, Vr. lacks. (35-37) Vr. lacks.

[पञ्चमोऽध्यायः—सुब्-विधिः]

द्वित्वेऽपि बहुवचनम् ॥१॥
 चतुर्थ्याः षष्ठी तादर्थ्यं ॥२॥
 बिन्दुर् अमः ॥३॥
 हिं भिसः ॥४॥
 ङसेर् दो-दु-इयः प्रकृतेर् दीर्घश्च ॥५॥
 सुपः सुः ॥६॥
 तृतीयाद्यन्तस्य बहुलम् अन्तेऽनुस्वारः ॥७॥
 अदन्ताद् विसर्गलुग् ओत्वं च ॥८॥
 भिसो हिं जस्-शसोर् इं च लघुवत् ॥९॥
 जसो डा ॥१०॥
 शसो डे ॥११॥
 डेण टः ॥१२॥
 *ङसेर् द्वौ (आ) च ॥१३॥
 ङसः स्स डेर ए-म्मी ॥१४॥
 ङि-सुपोर् एत् ॥१५॥
 इद्-उद्भ्याम् सु-जसोर् लुग्
 दीर्घश्च इदुतोः ॥१६॥
 ओ-वो-णो च जशः ॥१७॥
 ओ-घोर् अत्वं च इ-दुतोः ॥१८॥
 शसो णो ॥१९॥
 टा णा ॥२०॥
 ङसो णो-स्सौ ॥२१॥
 डेर म्मि ॥२२॥
 ङि-सुपोर् दीर्घः ॥२३॥
 ऋत आरः सुपि ॥२४॥
 *पितृ-जामातृ-भ्रातृणाम् अरः ॥२५॥
 ऋत आरः पित्रादेर् अरश्च सोर् आ ॥२६॥
 ऋत उच् च जस्-शष्-टाङ्स्सु ॥२७॥
 यूनो जुभाणः ॥२८॥
 शुनः सुणहः ॥२९॥
 पथः पडो ॥३०॥

आत्म-ब्रह्म-मूर्धाऽध्वनां सु-जस्-शस्-टा-ङ्स्सु
 वा न-लोपः ॥३१॥
 अप्पाऽत्ताऽत्ताणो वात्मानः ॥३२॥
 राज्ञः स्वमोर् अन्त्यलुग् वा ॥३३॥
 रण्णा राहणा च टान्तस्य ॥३४॥
 रण्णो राहणो च ङसन्तस्य ॥३५॥
 क्लीवे स्वमोर् बिन्दुः ॥३६॥
 जस्-शसोर् इं-च दीर्घश्चात्र ॥३७॥
 स्त्रियां ह्रस्वोऽमि ॥३८॥
 जस्-शसोर् ओद्-उतौ ॥३९॥
 जसो लोपश् च ॥४०॥
 टा-ङि-ङसाम् एद्-इतौ ॥४१॥
 अद्-आतौ च ॥४२॥
 *इद्-उतोर् दीर्घः सुपि लुकि च ॥४३॥
 मातृ माता ॥४४॥
 सम्बुद्धेर् लुकि न विकृतिः ॥४५॥
 राज्ञो बिन्दुर् वा ॥४६॥
 स्त्रियां ह्रस्वः ॥४७॥
 आत् एत् ॥४८॥
 सर्वनाम्नो जसो डे ॥४९॥
 ङसेस् सो दोऽनिदमादेः ॥५०॥
 *ङेः स्सिं-म्मि-त्थाः ॥५१॥
 किं-यत्-तद्-इदम् एतद्भ्यो
 ङिणा वा टः ॥५२॥
 ङेसिम् आमः ॥५३॥
 इदम् एसिं वामा सह ॥५४॥
 किं यत्-तदा डेर हिं च ॥५५॥
 इआ आहे काले च दार्थं ॥५६॥
 ङस आस वा ५७॥
 किमः कः सुपि ॥५८॥
 तद्ः पुंसि सो स्त्रियां सा ॥५९॥

*इसि-इसामन्तस्य तो-से-सि च पुंस्त्रीबयोः ॥६०॥ से स्त्रियां च ॥६१॥ किं-यत्-तदां टा-इस्-डिस् को जी ती च स्त्रियाम् ॥६२॥ इसः स्सा स्से इस्वश्च ॥६३॥ इदम इमः ॥६४॥ स्सिं स्सयोर् अत्वं च ॥६५॥ न डेः त्यः ॥६६॥ *स्त्रीवे स्वमोर् इदम्-इणम्-इणमो च ॥६७॥ इमि इमा च स्त्रियाम् ॥६८॥ एतद् एदा ॥६९॥ इसेस्-तो दलोपश्च ॥७०॥ त्ये च ॥७१॥ एतद्ः सुना सह पुंसि ॥७२॥ युष्मद्ः तं तुमं च सुना ॥७३॥	तुम्हे तुम्हे च जसा ॥७४॥ *अस्मदोऽभ्यहं अहंमि हंमि च चतुष्कं सुना ॥७५॥ द्वेः सुपि दो ॥७६॥ *त्रेस् तिः ॥७७॥ चतुरश् चउः ॥७८॥ द्वेर् दो-दुवे-दोणिण-वेणिण जस्-शस्-भ्याम् ॥७९॥ त्रेस्-तिणिणः ॥८०॥ चतुरश्-चत्तारो चत्तारि ॥८१॥ *तेषां दोण्णं तिण्णं चउण्णम् आमा ॥८२॥ पञ्चादेर् लृग्-जस्-शसोः ॥८३॥ भिसि सुपोऽ स्त्रियाम् ॥८४॥ षट्-शब्दस्य सुपि छअ आदेशः ॥८५॥ भ्यसि च्छा ॥८६॥ स्त्रियां भिसि सुपोश्च ॥८७॥
---	---

पुरुषोत्तमस्य प्राकृतानुशासने सुब्-विषयः पञ्चमोऽध्यायः ।

Notes : (9) ms. जश् शसोरिच्च लघुवत् Nitti's emendation भिसो हिं भ्यम्शसोर् एच्च seems to be unnecessary. The sūtra probably relates to the nom. and acc. plural termination -ई in the neuter gender. (13) ms. डसेहं च (25) ms. *जमाट् (26) ms. पिवादेरश्च मोरा. (28-30) Vr. lacks. (31) The sense of this sūtra is that the final -म् of the words enumerated may be optionally dropped. Hence we may have forms like *Bamhaṇo*, *muddhaṇo* as well as *Bamhassa*, *muddhassa*. (40) Vr. lacks. (42) The sūtra probably was originally as follows नातोऽदातो च. See Vr. V. 23. (43) ms. सुपि लुक् च for सुपि लुकि च. The sūtra means that the final vowels of words ending in *i* and *u* will be lengthened when the terminations meet *lopa*. (51) ms. सिंन्मित्यः for सिंन्मित्याः, (59) ms. पुंसोस्त्रियाम् for पुंसि सो स्त्रियाम्. (60) ms. तोस्येसिज् for तोसेसिज्, (65) ms. म्त्सिसयोर् for म्त्सिसयोर्. (67) ms. सिणम् इणमो for इण इणमो. (75) ms. असादोऽप्यहम् अह-चंमि, (77) ms, वसुतिः. (82) ms. चउखं नामा for चउखं आमा.

[षष्ठोऽध्यायः—तिङ्विधिः]

धातूनाम् उभयपदित्थं हलन्तानां

वाऽदन्तता ॥१॥

त-तिपोर् इत् ॥२॥

न्ति सि-झयोः ॥३॥

*सिप्-थासोः सिः ॥४॥

*त्य-ध्वमोः त्या-हौ ॥५॥

एकाचः हो इत्येके ॥६॥

इण्-मिपोर् मिः ॥७॥

मस्-महिङोर् मो-मु-माः ॥८॥

*त-झ-थासेटा ष-न्ते-से वाऽदन्ताल् लोपे ॥९॥

एत्वम् इ-न्ति-सि-हेषु विभाषा ॥१०॥

आत्वं मौ ॥११॥

आत्वम् इत्वं च मो-मु-मेषु ॥१२॥

धातोर् भविष्यति हिः ॥१३॥

*स्सश्च शाकल्यस्य ॥१४॥

हा स्सा चोत्तमे ॥१५॥

मिना स्सं च ॥१६॥

त्या च मो-मु-मैः ॥१७॥

*श्रू-बचि-गमि-रुदि-दृशि-मुचि-

मुजि-भिदां ॥१८॥

मिना सोच्छम् आद्यश्च ॥१९॥

*दा-कृजोर् दाहं काहं च ॥२०॥

अत एत्वम् इत्वं च ॥२१॥

विध्याशब् एकस्मिन् दु-सू-मु ॥२२॥

न्तु-ह-मो बहुषु ॥२३॥

लृक् च सोर् अदन्तात् ॥२४॥

हिर् एकाचः ॥२५॥

प्रथम-मध्यमयोर् अदन्तस्य एत्वं वा ॥२६॥

आदेताव् उत्तमे ॥२७॥

वर्तमान भविष्यद्-विध्यादिषु बहुलम्

एकारस् त-तिपोर् ज-जा ॥२८॥

एद् अतः ॥२९॥

भूते त-तिपोर् ईमः ॥३०॥

आस्यहेसिर् आसीदर्थे ॥३१॥

लृङ् शतृवत् ॥३२॥

यक इअ-जौ ॥३३॥

इअ-इजयोर् आत्वं मो-मु-मेषु ॥३४॥

मौ वा ॥३५॥

*न्त-मानौ शतृ-शानचौ ॥३६॥

ई च स्त्रियाम् ॥३७॥ *एत्वं वाऽन्ते ॥३८॥

णिच आवावे ॥३९॥

अदन्ताद् एच् चादिवृद्धिश्च बहुलम् ॥४०॥

क्त-यकोर आधि ॥४१॥

णि-लृक् चादेः परतो वृद्धिश्च ॥४२॥

निष्ठायाम् अदन्तस्येत् ॥४३॥

एतच्च का-तुं-तव्येषु ॥४४॥

पुरुषोत्तमस्य प्राकृतानुशासने महाराष्ट्राणां तिङ् विधिः षष्ठोऽध्यायः ।

Notes : (4) ms. सिप्यसोः. (5) ms. योहौ for थाहौ. (9) ms. not clear for °तादहोपे.(Nitti) and our °ताल्लोपे. (14) ms. शाकल्यस्य (स्य not clear) (18) ms. बति for बचि, and भियां for भिदां. (20) ms. द ह for दाहं. (24) ms. लृक् च × × × × तात्. (21) ms. om. °ध्यादि° in विध्यादिषु. (29) This sūtra probably means that the roots ending in *a* change this vowel to *e* before the terminations mentioned in 28 above. (35) Tr. One may optionally have *a* before *mi*. See Nitti. (36) ms. समान्तौ for समान्तौ. (38) ms. एत्वम्.

[सप्तमोऽध्यायः—धात्वादेशः]

भवतेर् हो-हुवौ ॥१॥
 से हूः ॥२॥
 अस्तेर् अच्छ ॥३॥
 इ-सि-मि-मो-मैः सह अत्थि-सि-म्हि-म्हे-
 म्हाश्र ॥४॥
 कृञः कर-कुणौ ॥५॥
 का-तुं-तव्य-भूत-भविष्यत्सु का ॥६॥
 निष्ठायां कः ॥७॥
 *ग्रहेर् गेण्ह-हिण्णौ ॥८॥
 कादौ वेत्तु ॥९॥
 *का-निष्ठयोर गहिश् च ॥१०॥
 वेष्टतेर् वेठः समुद्रभ्यां वेळः ॥११॥
 दाओ दे विध्यादिवर्तमानयोः ॥१२॥
 *चिञश् चिणः उदश् च ॥१३॥
 *क्रीडः किणः वेः क्रे च ॥१४॥
 *लुङो लुणः उत्-पूर्वाल् लूरः ॥१५॥
 भियो भा-विहौ ॥१६॥

*दृशोः पेच्छ-पुल-णिअ-णिअच्छ-जोषाः ॥१७॥
 ण्यर्थे ढंस ॥१८॥
 वृषादीनाम् ऋतोऽरिः ॥१९॥
 अन्तेऽरः ॥२०॥
 हसादेर् आदिदीर्घः ॥२१॥
 तिष्ठतेष् ठा-ठाओ ॥२२॥
 नयतेर् णे ॥२३॥
 लातेर् ले ॥२४॥
 एवं ध्यायतेर् झा-झायौ ॥२५॥
 शृणोत्यादेः सुणादयः ॥२६॥
 भाव-कर्मणोः शृणोत्यादेर् यका सह
 सुवाद्यो वा ॥२७॥
 *दहेर् डज्जः ॥२८॥
 गम्-रम्-भणादेर् अन्त्यद्वित्वम् ॥२९॥
 एवं दुह-लिह-वहां दुळभ-लिळभ-वळभाः ॥३०॥
 का-तुं-तव्येषु भुजादेर् भोदादयः ॥३१॥
 निष्ठान्ता दिण्णादयः ॥३२॥

पुरुषोत्तमस्य प्राकृतसूत्रे महाराष्ट्री-धातुपरिणामः सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

Notes : (3) Vr. lacks. (8) ms. हिन्दौ, em. is mine. (10) Vr. lacks.
 (2) Vr. lacks. (13) ms. चि चः for चि च. (14) ms. वे क्रे. (15) ms.
 लुङो ल × × × पूर्वाङ्गूरः. (17) ms. °जेवा for जोषाः. (18) Vr. lacks but
 cf. IV. 5. (23) Vr. lacks. (24) Vr. lacks. (28) ms. दहेर डज्जः. The
 em. is mine. The Nepali scribe seems to have read *u* for *ḍa*, and
 deaspirated *jjha*. Vr. lacks. (30) Vr. lacks.

[अष्टमोऽध्यायः—निपाताः]

निपाताः ॥१॥
 चिअ षेअ अवधारणार्थौ ॥२॥
 हु लु खलु-शब्दार्थे ॥३॥
 दे जे रे जि वि व पादपूरणे ॥४॥
 ण निषेधे ॥५॥ णवर केवलार्थे ॥६॥
 *आजन्तये णवरि ॥७॥

पिव-मिव-चिव-व-व्वम्-अ-कारा इवार्थे ॥८॥
 व-वा विकल्पार्थौ ॥९॥
 पुण पुणो उण च पुनर्थे ॥१०॥
 हं हो आमन्त्रणे ॥११॥
 शेषं संस्कृतात् ॥१२॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ इति पुरुषोत्तम-कृतौ प्राकृतानुशासनसूत्रे महाराष्ट्रीभाषा समाप्ता ॥

Notes : (5) Vr. lacks, but the sūtra is superfluous. (7) ms. चाणन्तयेः
 (9) Vr. lacks, but the sūtra is superfluous. (11) Vr. lacks.

[नवमोऽध्यायः—शौरसेनी]

अथ शौरसेनी ॥१॥
 संस्कृतानुगमाद् बहुलम् ॥२॥
 शेषे महाराष्ट्री ॥३॥
 स्वादौ(?) ॥४॥
 नाङ्गारादाब् इङ्गालादयः ॥५॥
 ईडशादौ ॥६॥
 तथा भावकर्मणोः शृणोत्यादेर् न सुव्वादयः ॥७॥
 *तथा भुजादेस् तं-तव्ययोर्न भोदादयः प्रायः ॥८॥
 *अयुजाम् अनादौ तथपफां दधबभा बहुलम्-
 अपताका-व्यापृत-गर्भितेषु ॥९॥
 थस्य घः ॥१०॥
 पस्य वः ॥११॥
 फस्य भः ॥१२॥
 भरते तो घः ॥१३॥
 द-घ-व-याः प्रकृत्या ॥१४॥
 दधाब् अस्पष्टम् उच्चार्यौ ॥१५॥
 अदितौ च यवत् ॥१६॥
 ककारः प्रकृत्याऽमदनिकादेः ॥१७॥
 *ण्य ज्ञ-न्त्रानां णो वा ॥१८॥
 ज्ञस्य णश्च ॥१९॥
 आर्यादौ न र्णस्य ज्ञः ॥२०॥
 क्षेत्रादिषु क्षस्य खः ॥२१॥
 दश-चतुर्दशयोः शस्य हो वा ॥२२॥
 न नाम्नि हः ॥२३॥
 अश्रुणि वाष्पस्य वप्फ-वाहौ ॥२४॥
 *अपूर्वस्याऽवरुवं वा ॥२५॥
 इदानीं दाणि पदान्ते २६॥
 इत्थो स्त्रियाः ॥२७॥
 एवस्य व्येव ॥२८॥
 इवस्य विअः ॥२९॥
 आश्रयस्याच्छरीअं ॥३०॥
 *शत्रुणादिषु सप्तहादयः ॥३१॥
 तावक-मामकादेः ॥३२॥
 नाम्निचिदादयः ॥३३॥

भागधेयं पुंसि च ॥३४॥
 गोणः क्लीवे च ॥३५॥
 सन्धिः संस्कृतबहुलम् ॥३६॥
 पुनरप्यार्थे पुणवि पुणोवि ॥३७॥
 त्वा-ल्यपोर् इअः ॥३८॥
 कृत्वा-गत्वा कदुअ-गदुओ ॥३९॥
 त्व-तलोर्-दात्तणौ ॥४०॥
 णिअ आव-आवे ॥४१॥
 *ङसेर् दो दीर्घश् चात् क्वचित् ॥४२॥
 *कारणान्तङसेर् आत् ॥४३॥
 हिनतो भ्यसः ॥४४॥
 अदन्ताच् छसो आण आणंच ॥४५॥
 *ङेर् एत् ॥४६॥
 *इदुदन्ताद् ओ णो च जम्शसोरेक-
 दीर्घश्च ॥४७॥
 स्त्रियां जश्-शसोर् ओत् ॥४८॥
 टा-ङस्-ङिष् एत् ॥४९॥
 सर्वनाम्नश्च ॥५०॥
 किं-यत्-तद्भयो ङेर्-हि-त्सि-त्थाः ॥५१॥
 *पुंसि टा-ङसांसु वृक्षवत् ॥५२॥
 षष्मन्तस्य तद् अस्त्रियां से च ॥५३॥
 पदस्य ॥५४॥
 इदमः साब् अयं ॥५५॥
 अमि णं च ॥५६॥
 इमाणम् अमि ॥५७॥
 अत्सिम् इमत्सि च ङौ ॥५८॥
 स्त्रियाम् इयं सौ ॥५९॥
 क्लीवे स्वमोर् इदं इमं च ॥६०॥
 एतद् एदाणं अमि ॥६१॥
 युष्मत् स्वमोस् तुमं ॥६२॥
 ङौ तद् तप् ॥६३॥
 अस्मदोऽहं हं सौ ॥६४॥
 शेषं तु महाराष्ट्रीलक्षणादित्युक्तमेव ॥६५॥

इति पुरुषोत्तमकृतौ प्राकृतानुशासने शौरसेन्यां सुबन्तपरिच्छेदः ।

धातोः परस्मैपदं प्रायः ॥६५॥
 तिप्-झि-सिप्-थ-मिप्-मसां दि-न्ति-सि-
 ध-मि-म्हाः ॥६६॥
 हि-हिस्सा भविष्यति ॥६७॥
 हकारे अत इद् वा ॥६८॥
 स्सल्यात्स्वं मिपि ॥६९॥
 संयोगे मिपो बिन्दुश्च ॥७०॥
 विध्यादौ तिप्-झि-सिपां दु-न्तु-सु ॥७१॥
 सिपो हिश्च ॥७२॥
 लुक् चादन्तात् ॥७३॥
 धातोस् तिबादाच् एद् आतौ बहुलम् ॥७४॥
 यक इअः ॥७५॥
 इअ-इञ्जौ च ॥७६॥
 अतस् त-व्य-भविष्यत्स्व इत् ॥७७॥
 भवतेर् भो भवौ बहुलम् ॥७८॥

दाजो देः ॥७९॥
 भविष्यति दइः ॥८०॥
 तुं-तव्ययोर् दा ॥८१॥
 त्वायां दः ॥८२॥ यकि दीः ॥८३॥
 कृजः करः ॥८४॥
 तुं-तव्ययोः काः ॥८५॥
 तिष्ठतेश्चिद्दुः ॥८६॥
 उत्तिष्ठतेरुत्थः ॥८७॥
 ग्रहेर्गणहः ॥८८॥
 यका सह गेज्ज-घेप्पौ वा ॥८९॥
 शकेः सकसकणौ ॥९०॥
 एचं ब्रू-वच्योर् वुच्चः ॥९१॥
 शृणोत्यादेः सुणादयः ॥९२॥
 शेषं प्रयोगतः ॥९३॥

इति पुरुषोत्तमकृतौ प्राकृतानुशासने शौरसेनीसूत्रं समाप्तम् ।

Notes : (4) This sūtra is obscure It seems that this has been misplaced and should go before 42 below. (8) ms. भौटादयः, (9) ms. तथपफवभा० and ०गर्भितेषु. The de-aspiration observed in case of VII. 24 occurs here too in the reading गर्भितेषु (*vice* गर्भितेषु). (18) च्च should be emended to च as suggested by Nitti. (25) The form *avarūvam* gives rise to New Bengali pseudu-Skt. *aparūpa* (31) ms. सत्तद् for सत्तद्. (43) ms. कारणान्तं ङसैरात्. (45) ms. षदन्ताच्छसु हाणहाणच. The em. is mine. Here is undue aspiration in case of चाण चाणच. (46) ms. ङेत्त. (47) ms. कादुदन्ताद् षौषो. (52) ms. पुंसि टाङ्गसोसु.

[दशमोऽध्यायः—प्राच्या]

अथ प्राच्या ॥१॥
 भवतः सौ भवं ॥२॥
 भवत्या भोदी ॥३॥
 दुहितरि धीदा ॥४॥
 *हीनसम्बुद्धाच् आत् ॥५॥
 इणं वेदमर्थे ॥६॥
 *वक्त्रे वङ्कुडश्च ॥७॥

अवहतोऽप्रकृते ॥८॥
 *होत्थमाणो भविष्यति ॥९॥
 एवार्ये प्येव-चिअ-चेआः ॥१०॥
 भारे सम्बुद्धयपेक्षयोः ॥११॥
 *अविद अविद निर्वेदे ॥१२॥
 *लोकोक्तयो बहुलम् ॥१३॥
 शेषे शौरसेनी ॥१४॥

इति पुरुषोत्तमकृतौ प्राकृतानुशासने प्राच्या-नाम-भाषासूत्रं समाप्तम् ।

Notes : (5) ms. हीनसम्बुद्धावदे. (7) ms. वक्त्रे वङ्कुडश्च. The em. is mine. The scribe has evidently this read the Bengali ङ (*ṅ*) as ङ (*ṅ*). (9) ms. होक्खमाणो. The त्य of the ms. very often is written as त्. (12) ms. षवेद. (13) ms, लोकोक्तयोर्विबुलम्.

[एकादशोऽध्यायः—आवन्ती]

अथावन्ती महाराष्ट्रीशौरसेन्योरैक्यम् ॥१॥

*द्रे रेफलोपो वा ॥२॥

*त-कारो बहुलं स्वरशेषः ॥३॥

*त-तिपोर्जजजा भवति भविता ?

भविष्यतीति चार्थे ॥४॥

धातुतिङोर् मध्ये च ॥५॥

शृणोत्यादेर्यका सह चुव्रादयः ॥६॥

भविष्यत्काले शृणोत्यादेर्मिपा सोच्छ-

मादयश्च ॥७॥

भुवो हो होइ ॥८॥

विशेषतोऽनन्तरं वक्ष्यते तद्यथा ॥९॥

*तव-ममयोस् तुहु महु च ॥१०॥

इति पुरुषोत्तमस्य प्राकृतानुशा[सने] आवन्तीभाषासूत्रं समाप्तम् ।

Notes: (2) ms. देरेकत्रोपो ; see RT. II. 2, 6. (3) ms. इकारो (n.

त कारो). ms. तितिपोर and भवचा भविष्यति तिचार्थे (10) ms. तुहु for तुइ ;

[द्वादशोऽध्यायः—मागधी]

अथ मागधी शौरसेनीतः प्रायः ॥१॥

सर्वत्र सषोः शः ॥२॥

षः प्रकृत्या कचित् ॥३॥

रो लः ॥४॥

ज-झयोर् र्य्यहौ ॥५॥

कखस्य इकः ॥६॥

न कखोः ॥७॥

क्षस्य संयोगवैपरीत्यञ्च ॥८॥

त्थट्टयोः इत्ष्टौ ॥९॥

त्तट्टयोः कचित् ॥१०॥

च्छस्य श्रः ॥११॥

*धस्य इः कचित् ॥१२॥

चुः स्पष्टतालव्यः ॥१३॥

निषेधबाहुल्यञ्च ॥१४॥

त्तवो दाणिश्च ॥१५॥

क्वचिद् इत् ॥१६॥

कनि दीर्घः ॥१७॥

उद् अवापयोः ॥१८॥

अधुनार्थेऽहुनि ॥१९॥

वसतौ वसधी ॥२०॥

पुरुषे पुलिशः ॥२१॥

कोष्णादीनां कोशिणादयः ॥२२॥

ही विस्मयोपहासकुशलेषु ॥२३॥

लेले अले चाक्षेपसम्भाषणयोः ॥२४॥

अदन्तसोर् इदेतौ पुंसि ॥२५॥

लुक् च च्छन्दोवशात् ॥२६॥

*डसो इत्वं वा दीर्घश्चातः ॥२७॥

पक्षे डसः स्स ए च ॥२८॥

सम्बुद्धेर् एदोतौ ॥२९॥

आद् वाक्षेपे ॥३०॥

अहमर्थे हके हगे हुं च ॥३१॥

युष्मानित्यर्थे तुम्हं च ॥३२॥

तिष्ठतेश् चिट्टः ॥३३॥

*वृषेर् वश्शश्च ॥३४॥

लुटि भुवो हुवश्च ॥३५॥

कृतेः कप्पः ॥३६॥

कृ-घृ-गमां क-म-गाः कस्य इत्वंश्च वा ॥३७॥

*रोचतेर् [च] लोपश्च ॥३८॥

श्रीपुरुषोत्तमदेवस्य प्राकृतसूत्रे मागधीभाषा समाप्ता ।

Notes: (12) ms. धस्य ल कचित्. Here *la* is evidently a wrong reading for *ha*, hence I make the emendation. (27) ms. डसि इत्वादीर्घश्चातः. The emendation is mine, (29) ms. सम्बुद्धेर्. This is also a case of de-aspiration in the ms. (34) ms. वृषेर् वश्शश्च. (38) ms. रोचते लोपश्च. The em. is mine.

[त्रयोदशोऽध्यायः—शाकारी]

अथ शाकारी विभाषाविशेषो मागध्याः ॥१॥	क-बाहुल्यम् ॥९॥
दुष्प्रेक्ष-सदृक्षयोः क्षस्य क्लो वा ॥२॥	लोपागमविकारश्च वर्णानां बहुलम् ॥१०॥
ष्टः श्टः ॥३॥	व्यत्ययश्च सुप्-तिङ् स्वराणाम् ॥११॥
*विष्टरस्य [ट्ठः] ॥४॥	स्वादेर् लुक् च ॥१२॥
त्यः प्रकृत्या च ॥५॥	संयोगे गुरुत्वं वा ॥१३॥
इयाले शिआलः ॥६॥	अपार्थम् अक्रमं व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् ।
हृदयस्य हितकञ्च ॥७॥	न्यायकार्यादिबाह्यञ्च शकारवचनं भवेत् ॥१४॥
इवस्य व्वश्च ॥८॥	*य्-बुभिश् शकारभाषायाम् ॥१५॥

इति पुरुषोत्तमदेवकृतौ प्राकृतानुशासने शाकारीभाषा-सूत्रं समाप्तम् ।

Notes : (4) ms. विष्टरस्य × The emendation is mine. (10) Nitti's em. does not seem to be indispensable. (15) ms. यच्चैद्धि. The em. is mine. The meaning is that a *y* is to be pronounced with letters of the *ca* group.

[चतुर्दशोऽध्यायः—चाण्डाली]

अथ चाण्डाली मागधीविकृतिः ॥१॥	वः स्वरशेषश्च ॥६॥
अतः सोर् ओद्पत्तौ ॥२॥	*इवस्य वश्च ॥७॥
डसः शः ॥३॥ म्मिश्च डेः ॥४॥	क्ता इयः ॥८॥
ट्ठः प्रकृत्या वा ॥५॥	*ग्राम्योक्तयो बहुलम् ॥९॥

पुरुषोत्तमदेवस्य प्राकृतानुशासने चाण्डालीभाषासूत्रं समाप्तम् ।

Notes : (7) ms. इवस्य वश्च. The em. is mine. (9) ms. ग्राम्योक्तयोर्बहुलम्.

[पञ्चदशोऽध्यायः—शाबरी]

शाबरी च मागधीविशेषश् चः प्रकृत्या ॥१॥	सोर्लक् च ॥५॥
पेक्कस्य श्रः ॥२॥ अहमर्थे हके हं च ॥३॥	*का सम्बुद्धौ नित्यम् अगौरवे ॥६॥
*पुदितौ सौ च ॥४॥	प्रायो देशीतः ॥७॥

इति पुरुषोत्तमकृतौ प्राकृतानुशासने शाबरीभाषासूत्रं समाप्तम् ।

Notes : (4) ms. डेसिट्टि. (6) ms. का सम्बुद्धे नित्यम्.

[षोडशोऽध्यायः—टाक्री]

अथ टाक्रीदेशीया विभाषा संस्कृतशौरसेन्योः ॥१॥ *त्वमहंसमार्थेषु तुहं हं (हसुं) ॥७॥
उद् बहुलम् ॥२॥ एं च टान्तस्य ॥३॥ यथा-तथोर् जिघ-तिघौ ॥८॥
*भ्यसो हं हुं च ॥५॥ शेषं प्रयोगात् ॥९॥
आमो वा ॥६॥ *हरिश्चन्द्रस्त्वमां टाकभाषामपभ्रंशमिच्छति
वा (सर्वादिषु च ?) ॥६॥ न प्राकृतम् ॥१०॥

श्रीपुरुषोत्तमस्य कृतो प्राकृतानुशासनसूत्रम् इति ।

Notes : (4) ms. सुसो for भ्यसो. (7) ms. त्वं हं समर्थेषु तुहं. (10) ms. in अपभ्रंशमिच्छति is indistinct in some letters.

[सप्तदशोऽध्यायः—नागराप्रभ्रंशः]

अथातोऽपभ्रंशानुशासनम् तत्र नागरकः ॥१॥ दुश्च ॥२०॥ व्यत्ययो लिङ्गानाम् ॥२१॥
शषोः सः ॥२॥ यस्य जः ॥३॥ ड्यामोर्हस्वश्च ॥२२॥
नो णः ॥४॥ *यावत्तावतोर्जिम-तिमौ ॥२३॥
कगादेः स्वरशेषता ॥५॥ भूत-इत्यर्थे भूहः ॥२४॥
पो बः ॥६॥ *फो भः ॥७॥ कइ-किप्रदु-किप्रु-कि(की)राः
खथभां हः ॥८॥ पञ्चामी किमर्थे ॥२५॥
*प्रकटादाष् आदेर् आत्वं वा ॥९॥ इवार्थे ण णइ णावइ णहं जिम जणि ॥२६॥
गृध्रादेः ऋत इत्वम् ॥१०॥ जहं पादपूरणे ॥२७॥ खेदे वइः ॥२८॥
ओद् औतः ॥११॥ स्वच्छन्दादौ छच्छन्दादयः ॥२९॥
अउः पौरुषादिषु ॥१२॥ तदीयमदीययोस् तुम्भाराम्भारौ ॥३०॥
*अनादावयुजां कखतथां गघदधा वा ॥१३॥ वदादयो देह्याम् ॥३१॥
*व्यासादीनामादेर् अधो रः ॥१४॥ एविण्वेपिण्वेप्येवयः क्तुः ॥३२॥
र-ऋतौ प्रकृत्या च ॥१५॥ इदिभौ च ॥३३॥
गुरुलाघवं छन्दोवशात् ॥१६॥ प्विप्विण्व् ओ च व्रुवः ॥३४॥
अज्जालौ च बहुलम् ॥१७॥ भू-गमि-कृमां भो-गं-करा विभाषा ॥३५॥
*अदन्ताद् शस्शयोर् डा ॥१८॥ *एवं अणहुं अणहिं एप्वि
स्त्रियां डिः ॥१९॥ एप्विण्-एवयः [तुम-प्रत्यये च] ॥३६॥

Notes : (7) ms. डो भः. (9) ms. चालम्वा. (13) ms. अनादावयुजम्.
(14) ms. चर्थो for चधोरः. (18) ms. शसायो for शस्शयो. (21) ms.
त्यत्यये. (23) ms. जिमतमौ, the em. is mine. (25) Nitti's em. seems
to be mistaken. (36) ms. एद० for एव'. The bracketed part wrongly
put after 68 below. Hence my em. See Hc. 4, 441.

इअव्वस् तव्यः ॥३७॥
 इअव्वउं एव्वउं च झीवे ॥३८॥
 सणु-प्पणु-दास् त्व-तळोः ॥३९॥
 उल्लः कन्नर्थे ॥४०॥
 अतः स्वमोर् उत्त्वञ्च ॥४१॥
 स्त्रियां जश्शसोर् उत्त्वञ्च ॥४२॥
 भित्त्सुपोहिं ॥४३॥
 हे हो च ङसेः ॥४४॥ इं हुं चामः ॥४५॥
 अदन्तात् टा-भित्-डस्-डि षु प्राकृतवच्च ॥४६॥
 *इदुङ्गयां ट एणश्च ॥४७॥
 भित् एहिं च ॥४८॥ स्त्रियामेच टः ॥४९॥
 *हे च ङसः ॥५०॥
 सम्बोधनबहुत्वे हो ॥५१॥
 किं-यत् तदां प्रथमाद्वितीयासप्तमीषु
 प्राकृतवत् ॥५२॥
 टादौ तु पुंस्त्रीवयोः ॥५३॥
 ङसः सुस्तत्र दीर्घो वा ॥५४॥
 यत्तदोर् अमि प्रं प्रं च ॥५५॥
 ङस्-ङ्योर्जप्रं तत्रु च ॥५६॥
 *स्वमोरिदम इमुं न शशयोः ॥५७॥
 एमु च झीवे ॥५८॥
 अन्यदेमः ॥५९॥ एतद् एहः ॥६०॥
 स्वमोरएहु एहो च ॥६१॥
 यत्-तदेतदां सौ जे से ए ॥६२॥
 युष्मदः सौ तुहं ॥६३॥

जश्शसोस् तूम्हाइं ॥६४॥
 भित्ति तुम्हेहिं ॥६५॥
 [अस्मदः] अम्-टा-डिषु मइ ॥६६॥
 मह-महुं-मज्ज-वो डसि ॥६७॥
 प्रकृतिप्रत्ययसन्धौ बहुलम् अज्जलोपः ॥६८॥
 तुमप्रत्यये च (?) ॥६९॥
 इति पुरुषोत्तमस्याभ्रंशानुशासने सुब्विधिः ।
 *धातवः परस्मैपदिनः ॥७०॥
 तिपस् तो दश्च मसो हुं च ॥७१॥
 विध्यादौ सिप इदुद्-हिकाराश्च थस्य हुश्च ॥७२॥
 *इहिल्डि ॥७३॥ इसश्च ॥७४॥
 मसि कृजः कासः ॥७५॥
 प्रैकाल्ये शतृ ॥७६॥
 तिष्ठतेस् थक्श्च ॥७७॥
 तिमिस् तिममश्च ॥७८॥
 *दृशेः पस्स-देक्खौ च ॥७९॥
 स्थापयतेष् ठवः ॥८०॥
 आरुपेर् आरुण्ड(ण्ण ?) ॥८१॥
 *आचक्षेर् अक्खः ॥८२॥
 *आपूर्वस्य नेणिचि आवः ॥८३॥
 व्रजेर् वज्जः ॥८४॥ कृजः करः ॥८५॥
 ग्रहेर्गृण्हः ॥८६॥ घदेर्बोल्लः ॥८७॥
 मुचेर्मुक्क-मेल्ल-मुआः ॥८८॥ *वचेश् चवः ॥८९॥
 शेषं शिष्टप्रयोगात् ॥९०॥

समाप्तं नागरकार्यं समापभ्रंशलक्षणम् इति ।

Notes : (47) ms. •डिसु for •डिषु. (50) ms. हे' for हे. (57) ms. शशयोः
 for यस् शयो. This em. does not satisfy Nitti. (69) See the note on 36.
 above. (70) ms. •पदिनः for •पदिनः. (73) ms. लिटि for लृटि. Nitti's लृटि
 seems to be wrong. (79) ms. प्रससं. The em. पस्सं is mine.
 See RT. III. 8. 29. (82) ms. आचक्खेर्, (83) ms. आ दुवस्सेड् आवः.
 The em. is mine. (84) ms. व्रजेर्वज्जः. The em. is mine. See
 RT. III. 1. 29. (89) ms. वरेचवः. The em. is mine.

[अष्टादशोऽध्यायः—ब्राह्मडापभ्रंशः]

*अथ ब्राह्मकम् ॥१॥ वसोः शः ॥२॥
 र-ऋतौ प्रकृत्या भृत्यवर्जम् ॥३॥
 चवर्गः स्पष्टतालत्रयः ॥४॥
 तर्धौ चास्पष्टौ ॥५॥
 पदादौ तडयोः टदौ च ॥६॥
 *खड्गस्य खण्डः ॥७॥
 जे-जि-श्रैवस्य ॥८॥
 भवते भौऽप्रादौ ॥९॥ *क्तो भूः ॥१०॥
 *व्रजेर् वज्रः ॥११॥ वृषेर् वर्हः ॥१२॥
 शेषं प्रयोगात् ॥१३॥

अथोपनागरकम् ॥१४॥
 द्वयोः साङ्ख्यात् ॥१५॥
 *सूक्ष्मान्तरास्तु पाञ्चालादयो लोकतः ॥१६॥
 क्य (?) ॥१७॥ उल्लुप्राया वैदमी ॥१८॥
 सम्बोधनादया लाटी ॥१९॥
 *इकारौकारप्रायौ ओङ्गी ॥२०॥
 सवीप्साप्राया कैकेयी ॥२१॥
 *बहुसमासा गौडी ॥२२॥
 *एवं टक्-वर्धर-कुन्तल-पाण्ड्य-सिंघलादिभाषा
 उन्नेयाः ॥२३॥

इति श्रीपुरुषोत्तमस्यापभ्रंशानुशासनसूत्रं समाप्तम् ।

Notes : (1) ms. चथा. (7) ms. खड्गस्य. The em. is mine.
 (10) ms. क्तो भूः. (11) ms. व्रजेर् वज्र. (16) ms. सूक्ष्मान्तरास्. (20) ms.
 इकारौकार-प्रायौ लट्टी. The em. is mine. See Mk. comm. on XVIII. 12.
 (21) ms. सवीप्साप्रायौ. The em. is mine. (22) ms. बहुसमा गौडी. The em.
 is mine, See the note on 20 above. (23) ms. टक् वक्क०. The em.
 is mine. Nitti also suggested it.

[ऊनविंशोऽध्यायः—कैकेयपैशाचिकम्]

*अथाततः पैशाचिकम् ॥१॥
 *तत्र कैकेयम् ॥२॥
 संस्कृतशौरसेन्योर्विकृतिः ॥३॥
 *अयुक्तानां गजडदवानां कवटतपा बहुलम् ॥४॥
 घस्रठधभानां खड्गथपाः ॥५॥
 *कखच[छ]टठतथपाः प्रकृत्या ॥६॥
 *कखादीनां वान्यत्र ॥७॥
 णो नः ॥८॥ युक्तानां विकर्षः ॥९॥
 न्यङ्गणयानां ङ्जः ॥१०॥
 पक्षम सूक्ष्मयोः पक्षमसुखमौ ॥११॥
 र्थस्य रिभः ॥१२॥ *वृकस्य पिकः ॥१३॥

*पृथिव्याः पृथुमी ॥१४॥
 विस्मयस्य विष्टमअं ॥१५॥
 गृहस्य किहकम् ॥१६॥
 तिरश्च तिरिअं च ॥१७॥
 हृदयस्य हितपकम् ॥१८॥
 इवस्य पिष ॥१९॥
 कचित् कुपचिः ॥२०॥
 तत्रा तूनं ॥२१॥
 टा-डलि-डस् डिषु राज्ञो राचिर्वा ॥२२॥
 *यूय-वयमर्थं तुप्के अप्के च ॥२३॥
 भवतेर् हो-हुवौ ॥२४॥

समाप्तम् इदं कैकेयं नाम पैशाचिकम् ।

Notes : (1) ms, चथातोः. (2) ms. तत्र कैकेयः. (4) ms, अयुक्तम्.
 (6) ms. *पफः tor पफाः. (7) ms. वान्यत्र for चान्यत्र. The em. is mine
 This probably means that these sounds sometimes undergo usual Prakritic
 changes too. (13) ms. वस्य पिकः. The em. is mine. (14) ms. पक्षमौ,
 em. is mine. (23) ms. यूयवयमर्थे.

[विंशोऽध्यायः—शौरसेनपैशाचिकम्]

अथ शौरसेनम् ॥१॥

रो लः ॥२॥

षसोः शः ॥३॥

चुर् व्यक्ततालव्यः ॥४॥

क्षस्य षकः ॥५॥

च्छस्य श्रः ॥६॥

त्थस्य इतः ॥७॥

स्तस्य षाविकृतिः ष्टः ॥८॥

स्तस्य त्थ इत्येके ॥९॥

*पिबतेः पिअन्तः ॥१०॥

*कृत-मृत गतानां कड-भड-गडाः ॥११॥

अधुनादेरहुणादयः ॥१२॥

इर् आक्षेपे ॥१३॥

अदन्तात् सोर् ओत् ॥१४॥

*अमो वा ॥१५॥

लुक् च ॥१६॥

शेषं प्राकृतञ्च ॥१७॥

*पाञ्चालादयः स्वल्पभेदा लोकातः ॥१८॥

लकारस्य रेफः ॥१९॥

शेषं पूर्वघन्नेयम् ॥२०॥

इति श्रीपुरुषोत्तमदेवस्य पैशाचिकं सूत्रं समाप्तम् ।

सं० ३८५ जेषु लिखितं उत्तमश्रीज्ञानेन

सप्ततिवर्षाधिकवयस्य ।

Notes : (10) ms. पिबते मन्तः.

(11) ms. गथा; for गडाः.

(15) ms.

चामो वा.

(18) ms. खल्य for खल्य.

APPENDIX II

लङ्केश्वरकृता प्राकृतकामधेनु

ॐ नमो गणेशाय ।

[The text given below has been taken from Mr. G. C. Basu's first edition of the work published in the *New Indian Antiquary*, Vol. VIII. (1946), pp. 37-39. But some slight changes have been made here mostly on the basis of the various readings very carefully collected by Mr. Basu]

ब्रह्माणमादौ शिरसा प्रणम्य

पितामहं मातरम् आदिषिद्याम् ।

श्रीरावणेनामलबुद्धिशालिना

विधीयते प्राकृतकामधेनुका ॥

विस्तराद् गदितं पूर्वं संक्षेपाद् अधुनोच्यते ।

बालबोधकरं सूत्रं दध्नु यादृङ्-नबोद्धृतम् ॥

देशरुच्या प्रतीतानां तद्भवानां निगद्यते ।

लक्षणं नेह यत् सिद्धं तत्समं देशजञ्च तत् ॥

क च ट तपां प्रायोऽनादौ ॥१॥

कचटतपां प्रायेण लोपः स्यात् अनादौ वर्तमानानामित्यर्थः । तेन साकं साअं । एक शब्दे तु द्वित्वं एकं । जलवरः जलभरः । कपटः कपभः(?) पातु पाउ प्रलापः पलाओ । अनादाविति किम् कथं कथं चन्द्रिका चन्द्रिआ उ(ट)ङ्गनः [टङ्गणो] तब तु[अ] उ(पू)र्ध्व [पुम्ब] पथिकः पहिओ ।

Notes : The rule prescribing an elision of the intervocal *t* is curious. No. Pkt. text seems to corroborate this.

सु-भौ-जसाञ्च प्रायेण लोपः ॥२॥

पहिओ ।

Note : The example is inadequate and the rule remains unexplained.

नाचां घर्णाश्रितानाम् ॥३॥

घर्णाश्रितानाम् अचां लोपो न स्यात् । तथैवोदाहृतम् ।

मो षट् च सहरट्चादीनि यथोपदिष्टम् ॥४॥

मो षट्चसह रट्चादीनि यथाप्रयुक्तं साधूनि स्युः (?) । प्रस्तारं पत्थरं विस्तारं वित्थरं उद्गम उग्गम भ्रमति भमद् शीर्षं लीसं क्षुण्णं सुणिभं नदी [णई] [निद्रति निन्दद्]

शय्या सेज्जा द्विभण्डि अशुडि(?) प्रावृष पाउस पुरुषोत्तम [पुरुषसिमो] मात्रा
[मत्ता] लक्ष्मी लच्छीत्यादि ।

Note : This sūtra is corrupt and hence unintelligible.

पततो डोऽनन्त्ये ॥५॥

पततो डो मध्ये स्यात् पतितं पडिदम् इत्यादि ।

तुम्ह-तुज्झा युष्मदि प्रथमा-षष्ठ्योः ॥६॥

युष्मच्छब्दस्थ प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तस्य च यथाक्रमं तुम्ह-तुज्झ च आदिभ्येते । एवं
तुम्ह तुज्झ इत्याद्यहनीयम् ।

मम मध्ययोर् मज्झः ॥७॥

मममध्ययोर् मज्झ इति आदिश्यते । मम मज्झ मध्यं मज्झं ।

ने-अौ-ङ-ञ-न-द्विवचन-बहुवचनात्मनेपदानीह ॥८॥

एतानि प्राकृते न सन्ति । तथैवोदाहार्यम् ।

Note : Mr. Basu's text reads the rule as ने-चौ etc.

न भेदः स्त्री-पुं-नपुंसक-कृतः ॥९॥

इह स्त्री-पुं-नपुंसकतो भेदो नास्ति । तथैवोदाहृतम् । कव्वं लक्खणविहुला
संकरदिज्जा(ण्णा)उसेव कथा । सो पाउ[अ] गोड़ी । भासा या होइ सा होइ
उत्तिविसेसो कव्वो ।

Notes : The example कव्वं लक्खण-विहुला etc. means. *Lakkhaṇa-Vihulā* is a Kāvya being the story of a life given back by Śaṅkara. It is in Gaudī Pkt. This probably shows that the Manasā legend, a favourite theme of the mediaeval poets of Bengal, was also the basis of a Prakrit work named the *Lakkhaṇa-Vihulā*.

इवे विभ ॥१०॥

[इवे विभ] आदिश्यते च [क इव] को विभ ।

Note : Mr. Basu includes this in the gloss on the sūtra 9.

उ पदान्ते [अकार]स्य च ॥११॥

पदान्ते वर्तमानानाम् अर्चा (अर्ता) स्थाने उ स्यात् । गृहं घर पिउ छन्दरु किरु (?)
पहु चळउ भर खरु कुरु छरु सुरु साछ ।

Note : This rule relates to Apabhraṃśa.

अर्चा विपर्ययः स्वस्थानम् आस्ते ॥१२॥

समान-कालानाम् अर्चा विपर्ययः स्यात् । इदम् एदं पुरुषः पुरिस कीदृशं केरिसं
ईदृशं परिसं ।

Note : The meaning of this rule is not quite clear,

ओत्वं विसर्जनीय[स्य] सम्बोधने [च] ॥१३॥

पदानां विसर्जनीयस्य स्थाने ओत्वं स्यात् । देवः देवो विप्रः विप्पो । सम्बोधने [च]

मातः माओ माए एत्वं च ।

लोप आदौ सकारस्य ॥१४॥

आदौ वर्तमानस्य सकारस्य लोपः स्यात् । काष्ठं (?)काट्टं स्थानं ठाणं इत्यादि ।

यरयोर् लोपः द्वित्वं चानादौ ॥१५॥

यकाररेफयोः सर्वत्र लोपः स्यात् । प्रभु पहु भ्र मति भमह ध्यानम् धाणं । अनादौ

द्वित्वञ्च वयस्य वअस्स काव्यं कव्वं कार्यं कज्जं ।

[दुग्भ-दुहो दोग्धेः] ॥१६॥

Note : The reading is conjectural.

किज्ज-कुणौ करोतेः ॥१७॥

करोतेः प्रयोगे किज्ज-कुणावादिश्येते करोति किज्जइ कुणइ ।

वदति भवत्योर् भण-हो ॥१८॥

वदति भवत्योरथे यथाक्रमेणेतावादिश्येते वदति भणइ भवति होइ ।

भिसो हिं ॥१९॥

भिसः स्थाने हिं स्यात् ।

पेतः ए-इ ॥२०॥

ब्राह्मणैः बम्हणेहिं ।

पञ्चमशा हिं स्यात् ॥२१॥

वृक्षात् रुक्खाहिं लङ्कागिरिमेखलाहिं । एवं द्विवचनबहुवचनयोः (?) ।

लोपः आतः ॥२२॥

षष्ठ्या बहुवचने आकारस्य लोपः स्यात् । वृक्षानां रुक्खाणां देवानां देवाणं पुरिसाणं ।

अनादौ बहुलम् ॥२३॥

आतो लोपः स्यात् कार्यं कज्जं शान्ति सन्ति । अनादौ किम् आसणम् ।

सप्तम्यां मि द्वित्वञ्च ॥२४॥

मिः स्यात् । तस्य द्वित्वञ्च मयि मज्झम्मि गात्रे गत्तम्मि विसिणिपत्तम्मि ।

बहुष्वनुस्वारः ॥२५॥

सप्तम्या बहुवचनेऽनुस्वारः स्यात् । देवेसुं तेसुं जेसुं ।

रेफस्य तणाञ् अनादौ ॥२६॥

अत्र रेफस्य तणौ स्यातां । श्रीरामः सिरिणामो [पुरुषोत्तमः] पुतुसोत्तमो प्रकरः पकतो ।

संयोगे वीतो ह्रस्वत्वं पृथग्भावः ॥२७॥

ऊश्च ईश्च वी तयोर्ह्रस्वत्वं स्यात् । पृथक् च क्रियते ऊश्च ईश्च पूर्व्वे [पूर्व्वे] श्रीरामः

सिरिरामो प्रीति पिरिति प्रीवा गिरिवा ।

ताद् लोपः पूर्वयोगः ॥२८॥

तकारात् परस्य दकारस्य लोपः । पूर्वणाचा योगश्च तदा ता तदीयं तीअं ।

लोपत्यागौ वर्णानां बहुलम् ॥२९॥

वर्णानां लोपत्यागौ बहुलं स्तः । तीक्ष्णं तीक्खं तिग्मं तिग्गं उदाहार उद्दार उद्भट
उधट (उभट) इदानीं इण्ही । अत्र इण्ही स्यात् । तथैवोदाहार्यम् ।

त्वा ऊण ॥३०॥

त्वाप्रत्ययस्य ऊण स्यात् । कृत्वा कइऊण गत्वा गमिऊण ।

दीर्घाणाम् अपि लघुत्वं तथैवोच्चारिताणाम् ॥३०॥

लघुजिह्वया उच्चारितानां दीर्घाणामपि लघुत्वं स्यात् ॥ वधू बहु गयाण साअर अरे
रे वाहइ (?) ।

Note : This rule relates to Pkt. metres.

आलो[क]ने पेक्ख स्यात् ॥३१॥

पभ्यति पेक्खइ इष्टा पेक्खिऊण ॥

Notes : Mr. Basu reads आलोचने. This and the next rule have been
wrongly put in the ms. also after the sūtra 15 (Basu's. 14.)

पेक्यं त्वरितोच्चारितानाम् ॥३२॥

त्वरया उच्चारितानाम् अनेकेषामपि वर्णानाम् एकत्वं स्यात् । नौखेलनायां डगमगि
दइवडि ख[इख]डि इत्यक्षरत्रयं न बहवः ।

Notes : This rule to relates to Pkt. metres. The examples *ḍagmagi*,
daḍvaḍi and *khaḍakhḍi* may respectively be pronounced as
ḍagmagi, *daḍvaḍi* and *khaḍakhḍi* (as three syllables).

भावे क्षणं स्यात् ॥३३॥

देवत्तं देवत्तणं दरिद्रत्वं दरिद्रत्तणं ।

योषिति महिला शब्दः प्रयुज्यते ॥३४॥

इति श्रीलङ्केश्वर-कृता प्राकृतकामधेनुका समाप्ता ॥

APPENDIX III

विष्णुधर्मोत्तरधृतं प्राकृतलक्षणम्

मार्कण्डेय उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि तत्र प्राकृतलक्षणम् ।

ऋ ऋ लृ लृ न सन्त्यत्र नष्मा (नोष्मा) न च म(श)षाष्भौ ॥ १॥

सकारहीना (सकारो हि न) च तथा नासिष्यश्च तथा नृप ।

रेफश्च शयषा राजन् संयोगे नास्ति कर्हिचित् ॥२॥

ए (ऐ) कारश्च तथौकारः पदमध्ये महाबलः ।

डूढ(वद)योगे व(ब)कारोऽत्र ड(द)गयोगे तथैव च^१ ॥३॥

गय(घ)योगे गकारोऽत्र लोपमायाति नित्यदा(शः) ।

दमौ युक्तौ पृथक् कृत्वा दुमौ कार्यं तथैव च ॥४॥

ऋ(क)तयोगे द्(क्त)कारस्यात्(स्य) तकारस्त्वभिधीयते ।

ककारः पदमध्यो(ध्ने)ऽत्र वक्तव्यो हल्विधर्जितः ॥५॥

नकारस्य णकारः स्यात् क्षकारस्य ख इष्यते ।

तकारश्च थकारश्च भ(भ)कारश्च व(त) एव च ॥६॥

क्वचित् क्वचित् [तु] स्यात् तदा(था) ह(ध)कारश्च तथा क्वचित् ।

क्षकारस्य तु [छ]वक्तव्यं वां(ध)कारस्य ह इष्यते ॥७॥

[श]चकारस्य छकारः स्यात्युकरे (स्यात्कारे) हल् च लुप्यते ।

[अ] युक्ते ष(प)कारे तद्धी (द्धि)भे हकारोऽपि विधीयते ॥८॥

चतुर्थी नात्र विज्ञेया न च द्विवचनं क्वचित् ।

पदादौ यो गुरुः सांऽत्र लघुरेव विधीयते ॥९॥

द्विमात्रमेतदुद्दिष्टं मया प्राकृतलक्षणम् ।

प्रयोगाद् अनुकर्तव्यो विस्तरो ह्यतिविस्तरः ॥१०॥

देशेषु देशेषु पृथग् विभिन्नं न शक्यते लक्षणतस्तु वक्तुम् ।

लोकेषु यत् स्यात्पद्मष्टसंज्ञं ज्ञेयं हि तद्देशविदोऽधिकारम् ॥११॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेय-वज्र-संवादे प्राकृतभाषालक्षणं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥

The Prakrit Grammar

in the Viṣṇudharmottara¹

Mārkaṇḍeya said :

1. Now I shall speak about the characteristics of Prakrit. In it there are no ṛ short and long, ḷ short and long, the visarga (ḥ), ś and ṣ.

2-3. S and the anusvāra (ṁ) are however not like these (i.e. they occur in Prakrit). R, ś, y and v never occur, O king, in combination [with other letters]. Ai and au never occur in the middle of a word.

Note : Rāmaśarman's *Saundhodaya* (II. 1. 38) with *au* at its beginning seems to have further support from the rule 3.

3-4. The combination of *b* and *dh* will drop *b*, and similarly from the combination of *d* and *g* as well as from that of *g* and *dh*, *g* will drop. The combination of *d* and *m* is likewise to change into *duma*.

Note : Examples : śabda > sadda ; khaḍga > khagga ; padma > paduma.

5. T occurs (lit. is prescribed) in place of the combination of *k* and *t*, and *ka* in the middle of a word is to be uttered without its consonant element (i.e. it will leave only the vowel).

Note : Ex. : bhakta > bhatta ; sakala > saala:

6-7. N should always be ṇ, and *lṣa* will be *kha*. T, th and bh will sometimes remain unaltered (lit. the same), and so will be dh. Sometimes *lṣa* will also be *ch*, and *dh* will be *h*.

Note : There is nothing unusual about the rule about ḷ. For it might well have remained unaltered as in an accented syllable.

¹Emendations have not been shown in the translation.

8. *Śc* will be *ch*, and the consonant element of *ta* will drop. In *pa* also the same rule (i.e. dropping of the consonant element) holds good.

9. There is never any fourth case-ending and dual number [in Prakrit], and the long vowel in the beginning of a word becomes short.

Notes : The second part of the rule should be compared with Vr. I. 2, 10. The qualitative change of the initial vowel presented by Vr. I. 12, 20 also may be taken as further development after lengthening.

10. These are the two principal characteristics of Prakrit mentioned by me. More details are to be gathered from the usage.

Note : It seems that the previous couplet (no. 9) has been referred to here.

11. That which is popularly known as Apabhraṣṭa in different countries and is divided [into many dialects] is to be known from persons who know these countries thoroughly.

Note : It is significant that this small grammar of Prakrit does not expressly mention double consonants. In Aśokan Pkt. too double consonants are absent. From the mention of Apabhraṣṭa [language] it appears that this grammatical sketch was probably not much earlier than the 6th century A.C. when we have epigraphic evidence of the existence of Apabhraṣṭa.

INDEX

SANSKRIT-PRAKRIT¹

- भ = भण I. 9. 6.
 भकृत = भइभ I. 1. 16.
 भङ्कोठक = भङ्कोळ I. 2. 9
 भङ्गार = इङ्गालो I. 1. 2 ; 2. 10. भङ्गार,
     Ś. II. 1. 1. अङ्गालो Śāk. II. 3. 8.
 भङ्गुरी = भङ्गुली I. 2. 10.
 भत्र = एत्र Mg. II. 2. 15 ; एत्थ, Śāk.
     II. 3. 6. Cā. II. 3. 14.
 भयर्चन् = भयवर्ण I. 2. 11.
 भदस् I. 6. 19.
 भद्य = भयज Mg. II. 2. 13 ; Cā. II.
     3. 14.
 भधम = अधम I. 2. 11.
 भधुना = अधुनि Mg. II. 2. 14. अधुनि
     Pś. III. 3. 8.
 -अनीय = अणिज I. 2. 3.
 भन्तरे = अन्तले Mg. II. 2. 21.
 भन्यत्र = आणइच Mg. II. 2. 17.
 भप = ओ I. 5, 8.
 भपि = पि, वि, भवि I. 5, 7 ; 9. 5.
     पि, Cā. II. 3. 11 ; वि Mg. II, 2.
     15. 22. Cā. II. 3. 13-14.
 भपूर्व = अधुहभ Ś. II. 1. 6.
 भप्सरस् = अछरसा, अछरा, I. 5. 12.
 भभिजाति = आहिआई, अहिआई I. 1. 1.
 भमिमन्यु = अहिमज्जू I. 3. 7. अभिमण्णु Ś.
     II. 1, 9.
 भरण्य = रण्ण I. 1. 6.
 भरे = अले Mg. II. 2. 28 ; Śāk. II. 3. 3.
     Śāb. II. 3. 20 ; उरु Cā. II. 3. 15.
 भरेरे = अले ले Mg. II. 2. 27.
 अर्थे = अत्थे Cā. II. 3. 12.
 अर्पित = ओप्पिओ, अप्पिओ I. 1. 6.
 अर्ह = अरिहो I. 3. 17.
 अलोक = अलिअ I. 1. 11.
 अघ = ओ I. 5. 8.
 अघट = अअढो, अअढी, अअढं I. 5. 13.
 अशिव = असिच्चं, असिवं I. 4. 2.
 अश्व = आस I. 1. 2.
 अश्वक = अस्सओ, आसओ, I. 4. 2.
 अश्वत्थाम्ना = अशत्थामेण Mg. II. 2. 17.
 अस् I. 7. 4, 13. ; अच्छ Ś. II. 1. 27.
     असि Mg. II. 2. 16 ; सि Śāk. II.
     3. 4. नास्ति = णत्थि Śāb. II. 3. 19,
 अस्थि = अष्टी I. 3. 9,
 अस्मद् = I. 6. 30.
 आगत = आगदो I. 2. 6.
 आतिथ्य = आतित्थं I. 3. 5.
 आत्मन् = अप्पा, अत्ता, (अप्पाणओ Comm.)
     I. 3. 11.
 आत्मीय = अप्पाणअकेलिअ Cā. II. 3. 15.
 आपीड = आमेलो I. 1. 10 ; 2. 8.
 आभिमुख्य = हुत्थं I. 9. 8.
 आयुस् = आऊ, आउसो I. 5, 12.
 आर्द्राद्र = ओहोह Mg. II. 2. 25.
 आलान = आणालं, आलानं I. 5. 9.
 आवर्त्त = आवत्तो I. 3. 9.
 आस्थानगत = अत्थाणगदे Śāk. II. 3. 4.
 आश्रय = अछेरं, अछेरिअ I. 1. 3 ; 13
     14. अच्छरिअ Ś. II. 1. 38.

¹Only important items except the change of roots (Ch. VIII.), have been given here. The change of roots, has been separately given after this. Words in chapter I, are all in Mahāraṣṭrī.

I. 1. 9.
इति = इअ, ति I. 1. 9. ; 5. 7.
इदम् = I. 6. 15. 17. 18. इणं Prā. II
2. 4.
इन्द्रापीम् = इन्द्राङ्गिं Śāk. II. 3. 6.
इदानीम् = इआणि I. 1. 11. इदाणि, इदाणि
Ś. II. 1. 13; एण्ह Mg. II. 2. 21.
-इमन् = इमा I. 5. 14.
इष = व, व्व, पिष, मिष, विष I. 9. 4, 6
व. Śāk. II. 3. 5. विअ. Śāk. II.
3. 8. व्व, विअ II. 1. 38. पिष Pś.
III. 3. 4.
इह = इध. Ś. II. 1. 16.
ईदृश = एरिसो I. 1. 10, इदीस Ś. II. 1.
2, 3.
ईश्वर = इस्सरो, ईसरो I. 4, 2.
ईषद् = ईसि, I. 1. 2.
उक्ष = उच्छो I. 3. 6.
उत्क्षिप्त = उच्छित्तो I. 3. 6.
उत्कर = उक्केतो I. 1. 3.
उत्खात = उक्खाअं, उक्खाअं I. 1. 7.
उत्तरीय = उत्तरिज्जं, उत्तरीअं I. 2. 3.
उत्सव = उत्सओ, उच्छओ I. 3. 5.
उत्सुक = उत्सुओ, उच्छुओ I. 3. 5. उसुओ,
1. 5. 4.
उदाश = उदासो, Ś. II. 1. 34.
उदुम्बर = उंवरं, उउंवरं I. 5. 11.
उदूखल = उदूहलं, ओक्खलं I. 1. 13:
उदूहलं Ś. II. 1. 2.
उप = ऊ I. 5. 8.
उपरि = उवरि Ś. II. 1. 3.
उष्मन् = उम्हा I. 5. 14.
ऋक्ष = उच्छो I. 3. 6.
ऋतु = उद् I. 1. 17 ; 2. 5.

ऋषि = इसी, I. 1. 15.
एतद् I. 6. 15, 18, 19. II. 2. 12-15, 25.
एव = विअ. खेअ Āv ; I. 2. 6.
जेव्व, जेव Ś. II. 1. 37.
ऐरावत = एरावणो I. 2. 5.
औचित्यक = अउइच्चओ I. 1. 24
औषध = ओसधं I. 2. 4.
कथ = कध, Ś. II. 1. 30.
कथम् = कधं Mg. II. 2. 16; कह 3. 14.
कदम्ब = कलम्बो I. 2. 9.
कपर्दक = कवडुओ I. 3. 10.
कबन्ध = कपन्धो, कमन्धो I. 2. 7. कबन्धो
Ś. II. 1. 6.
करण = कलणं I. 2. 10.
करुण = कलुणे Mg. II. 2. 14.
करीष = करिसो I. 1. 11,
करेणु = कणेह I. 5. 9. करेणु Ś. II. 1. 2.
कर्णिकार = कणिआरो, कणिआरो I. 4. 2.
कर्तरी = कत्तरी I. 3. 9.
कार्य = कच्चं Pś. III. 3. 6.
कालायस = कालासं, कालाअसं I. 5. 11.
कालाअसं Ś. II. 1. 21.
किं I. 6. 9, 15, 16, 17. Tak II. 3. 21.
किंशुक = केसुअ Ś. II. 1. 2.
किरात = विलादो, किराओ I. 2. 5, 10, 14
किरादो Ś. I. 1. 8.
किल = किल Śāb. II. 3. 18.
किसलय = किसलं, किसलअं I. 5. 11.
कीचक = कीओ Ābh. II. 3. 24. कीअअ.
कीअआ Ābh. II. 3. 24
कीदृश = केरिसो I. 1. 10.
कीदिसो Ś. II. 1. 2, 3.
कीर्ति = कित्ती I. 3. 9.
कुक्षिमती = कुय्च्छिमादी Mg. II. 2. 24.
कुट्टिम = कोट्टिम I. 1. 12.
कुट्मल = कुप्पलं I. 3. 12.

- कुण्ड = कोण्डं I. 1. 12.
 कुरुणाम् = कुलुण्णं Mg. II. 2. 17.
 कुञ्ज = कुञ्ज, खुञ्ज I. 2. 14.
 कुमारिका = कुमरिआ, कुमारिआ I. 1. 7.
 कुम्भाण्डक = कोहण्डी I. 3. 15.
 कुम्भाण्डिका = कुम्हण्डिआ Ś. II. 1. 10.
 कृञ् (कृ) I. 7. 7. II. 1. 26 ; 2. 4, 8, 17
 कृत = किअं I. 1. 16. कड Pś. III. 3. 6.
 कृति = किदी I. 1. 16.
 कृत्या = किचा I. 1. 16.
 कृपा = किवा I. 1. 15.
 कृष्टि = किट्टी I. 1. 16.
 कृष्ण = कसणो, कण्हो I. 3. 16, II. 1. 34 ;
 2. 20 ; 3. 13. III. 2. 9, 10 etc.
 केवलं = णवर, णविरि I. 9. 5.
 कैलास = कइलासा, कैलासा I. 1. 21.
 काष्ण = काशिणो Mg. II. 2. 24.
 कौक्षय = कुक्खओ I. 1. 23
 कौतूहल = काउहल्लं, काउहलं I. 4. 2
 कौरवक = कउरवओ I. 1. 24.
 कौशल = कउसलं I. 1. 24.
 कौशेयक = कुसेअओ I. 1. 23.
 क्रिया = किरिआ I. 3. 17.
 छान्त = किलन्तो I. 3. 17.
 क्लेश = किलंसा I. 3. 17.
 काचत् = कुपचि Pś. III. 3. 5.
 क्षण = छणं I. 3. 6. खणं II. 1. 10 ;
 खणं Mg. II. 2. 22.
 क्षमा = छमा, खमा I. 3. 6.
 क्षीर = खीर Ś. II. 1. 9.
 क्षुद्र = खुद Ś. II. 1. 30.
 खड्ग = खण्डु Ap. III. 23.
 खलु = कखु Mg. II. 2. 13-15, 17. ; 3, 4,
 8, 14, 24
 गणना = लिक्खा Mg. II. 2. 23.
 गणिका = अज्जुका Ś. II. 1. 36.
 गत = गड Pś. III. 3. 6.
 गद्गद = गगगरं I. 2. 8.
 गभीर गहिरं I. 1. 11.
 गमि (गम्) I. 7. 7. II. 2. 13, 14 etc.
 गर्त = गड्डो I. 3. 10.
 गर्दभ = गड्डुहो I. 3. 10. गहभो II. 1. 5.
 गर्भित = गड्ढिण I. 2. 5 ; Ś. II. 1. 5.
 गृध्र = गिद्धो I. 1. 15.
 गृष्टि = गट्टी I. 1. 16.
 गृह = घर, (ā. II. 3. घल. Sāk., Sāb
 II. 3. 3, 6 19. किह Pś. III. 3. 4.
 गृहीत = गहिअं I. 1. 11.
 गोजिह्विका = गोजिड्ढिआ I. 3. 12.
 गोपिका = गोविआ II. 2. 20.
 गोवर्धन = गोवद्धणो I. 3. 10.
 गोड = गउडो I. 1. 24.
 गौरव = गउरवो, गारवो I. 1. 23.
 गौरवो II. 1. 4.
 गौरवित = गोमिक Mg. II. 2. 24.
 ग्रह = गेण्ह Ś. II. 1. 28.
 घस्मर = घस्सरो, घसुमरो I. 6. 21.
 चतुर् = चत्तारो चत्तरो, चत्तारि, चत्तरि
 I. 6. 21. चारि Ap. II. 2. 31.
 चतुर्थी = चोत्थी, चउत्थी I. 1. 5.
 चदुत्थी Ś. II. 1. 1.
 चतुदेश = चदुदस, चदुदह Ś. II. 1. 7.
 चतुर्दशी = चोदही, चउदही I. 1. 5.
 चन्द्र = चन्दु (ā. II. 3. 12.
 चन्द्रिका = चन्दिमा I. 2. 8.
 चन्दिआ Ś. II. 1. 6.
 चरण = चलणं I. 2. 10.
 चाटु = चडु I. 1. 7.
 चामर = चमर I. 1. 6.
 चिकुर = चिहुर I. 2. 12.
 चिह्न = चिण्णं I. 3. 11.
 चैत्य = चइत्तो, चेतो I. 21 ; 3. 4.
 चत्र = चइतो चेतो I. 1. 21.
 चौर्य = चोरिअं I. 3. 13-14.
 छाया = छाही, छाआ (= कान्ति) I. 2. 1. 3.
 जामातृ = जामाभरो (nom. acc. pl., gen.
 sing) I. 6. 18.

- जामातृक = जामातृओ. I. 1. 18.
जिह्वा = जीहा. I. 1. 10.
ज्या = जिआ. I. 3. 19.
तडित् = तडी. I. 5. 12.
तत्र = तण्ड Śāk. II. 3. 4. तत्थ Cā. 11.
3. 11. तश्च Mg. II. 2. 17; Śāk.
II. 3. 6.
तथा = तद्वा, तद् I. 1. 6. तिथि Ābh. II. 3.
26. तिथं Tāk. II. 3. 30
तद् I. 4. 9, 15. 16, 19.
तदा = तद् I. 1. 8.
तदानीम् = तदानी I. 1. 11.
तन्वो = तणुई I. 3. 19.
-ता = तणं I. 5. 17.
ताण = तणं, ताणं I. 1. 7.
तात = तादो I. 2. 5.
तादात्म्य = ताअप्पं I. 3. 12.
तादृश = तारिसो I. 1. 15.
तादिसो S. II. 1. 3.
ताम्बूल = तम्बोलं I. 1. 14.
ताल = तालं, तलं I. 1. 7.
तालवृन्त = तालविण्टं, तलविण्टं I. 1. 6.
तावत् = भा Śāb. II. 3, 18 दाव Śāk. II.
3. 1. 18, 19.
तिर्यक = तंस I. 9. 9.
तुण्ड = तोण्डं I. 1. 12. तुण्डं, तोण्डं II. 1. 2.
तुरष्क = तुरूको I. 3. 4.
तुर्य = तूरं I. 3. 13.
-तृण (तृ) = ईर. I. 5. 22.
तृतीय = तद्दअं I. 1. 11.
त्रयोदश = तेरह I. 1. 3.
त्रिणी = तिणिण Ap III. 2. 31.
त्रैलोक्य = तेलोकं, तेलोअं I. 4. 2.
-त्व = तणं I. 5. 17.
त्वम् I. 6. 24.; II. 18; 3. 3. 18 etc.
त्वदीय = तुहकेलिअ Cā. II. 3. 15. तेर
Ap. III. 2. 5.
त्वरित = तडित्ति Ś. II. 1. 35.
वृष्टा = वाडा I. 5. 24.
दक्षिण = दाहिणं, दक्खिणं I. 5. 9.
दक्षिणे Śāb. II. 3. 17.
दण्ड = डण्डो I. 2. 15.
दर्शन = दंसणम् I. 5. 17.
दश = दह I. 2. 11 ; -रह. I. 2. 4
दस Ś. II. 1. 7.
दशार्ह = दसरो I. 3. 18.
दा I. 7. 7. II. 1. 33.
दावामि = दवगी, दावगी I. 1. 7.
दिक् = दिसा I. 5. 12.
दिवस = दिवसो, दिवहो I. 2. 13.
दुःखित = दुक्खिअं, दुहिअं I. 4. 2.
दुकूल = दुअल्लअं, दुकलं I. 5. 5.
दुर्जन = दुज्जणं I. 5. 5.
दुष्प्रेक्ष = दुष्पेश्व Śāk. II. 3. 3.
दुहितृ = दुहिआ I. 6. 4.
धीदा Prā. II. 22.
दृश् (दृश्) I. 7. 7. II. 2. 7, 25 etc
दृष्टि = दिट्ठी I. 1. 15.
देवर = दिअरो, देअरो I. 1. 19.
देवरो Ś. II. 1. 4.
दैत्य = दहच्चो I. 1. 19, 20.
दैव = दह्वं, देवं I. 1. 21. दह्वं, देवं
I. 4. 2. देव्व Ś. II. 1. 4. 11.
दोला = डोला. I. 2. 15. दोला Ś. II. 1. 8.
दोहक = दोहलं I. 2. 9.
दौवारिक = दुआरिओ I. 1. 23.
द्वार = दुवारं, वारं, दारं I. 3. 19.
द्वि I. 6. 20. 22. दुइ Ap. III. 2. 31
द्वि-कृ = दोहाकअं, दुहाकअं I. 1. 9.
द्वितीय = दुइअं I. 1. 11. दुइज्जं I. 2. 3.
धम्मिल्ल = धम्मेल्लं, धम्मिल्लं I. 1. 8.
धूर्त = धूत्तो. I. 3. 8.
धृष्टद्युम्न = धिहुज्जुण्ण Ś. II. 1. 36.
धैर्य = धीरं I. 1. 22 ; 3. 13.
नमान्द = नणान्दा I. 6. 11.
नाक = नाओ Ap. III. 2. 2.
निकुञ्ज = निउज्ज Mg. II. 2. 19.

- निर्धन = जिद्धणो I. 3. 10.
 निर्वृति = निवृत्ति I. 2. 6.
 निषध = निसढो I. 2. 4.
 निष्कम्प = निकम्पो I. 3. 4.
 नीड = णेडुं I. 1. 10 ; 4. 1.
 नुपूर = णेउरं I. 1. 14.
 नैयोगिक = णिओहओ I. 1. 21.
 पक = पिकं I. 2 ; 4. 2.
 पक्षमन् = पोम्हो, पम्ह I. 1. 6.
 पञ्च I. 6. 14.
 पञ्चदश = पण्णरह I. 3. 11.
 पञ्चाशत् = पण्णासा I. 3. 11.
 पत्ताका = पढाआ I. 2. 3.
 पत्तन = पट्टणं I. 3. 7.
 पथिन् = पहो I. 1. 9 ; पथ Mg. II. 2. 17.
 पद्य = पोम्मं, पउमं I. 1. 5 ; 3. 19.
 पराङ्मुख = पराहुत्तं I. 9. 8.
 परिघ = फलिहो I. 2. 16.
 परुष = फरुसो I. 2. 16.
 पर्यङ्क = पलङ्कं, पज्जङ्कं I. 3. 14.
 पर्यन्त = पेरन्तं I. 1. 3.
 पर्याणक = पल्लाणओ. I, 3. 14.
 पशु = पंसू. I. 5. 17.
 पानीय = पाणिअं I. 1. 11.
 पार्श्व = पाश Śab. II. 3. 18. Mg. II. 2. 22
 पिण्ड = पेण्डं, पिण्डं I. 1. 8.
 पितृ = I. 6. 10
 पीठ = पेढं I. 1. 10.
 पीत = पीअलं, पीअं I. 5. 20
 पुनः = पुण I. 9. 10,
 पुनरुक्तक = पुनरुत्तआ, पुणोत्तआ I. 5. 4
 पुंसु = See पुरुष
 पुरुष = पुरिस I. 1. 13 पुरुसो Ś. II. 1. 3,
 पुलिश Mg. II. 2, 22. Cā. II. 3. 12.
 पुष्कर = पोक्खरो I. 1. 12 पुक्कर Ap. III.
 2. 3.
 पुष्य = पुस्सो, पूसो, I. 4. 2,
 पुस्तक = पोत्थओ I. 1, i2,
 पूर्ति = पुत्ति I. 3. 9.
 पृथिवी = पुहवी I. 1. 9, 17, पुहई Ś. II. 5
 पृथुमी Pś. III. 3. 4.
 पृथुल = पिहुलो I. 1. 11.
 पृष्ठ = पुट्ठी I. 5. 11.
 पौर = पउरं I. 1. 23. 24;
 पौरुष = पउरुसं I. 1. 24, पोरुसं Ś, II 1. 4.
 पौष = पुसो I. 1. 23.
 प्रकट = पअडे, पाअढं I. 1. 1.
 प्रकृति = पइदी I. 1. 17.
 प्रकोष्ठ = पवट्ठो, पओट्ठो I. 1. 22.
 पओट्ठो Ś. II. 1. 4.
 प्रक्षरित = पज्जरिओ I. 3. 7.
 पक्षम = पखमं Pś. III. 3. 5.
 प्रति = पडि I. 2. 3.
 प्रतिपत् = पडिवआ, पाडिवआ I. 1. 2.
 प्रथम = पढमं I. 2. 4 ; 5.2 पुढमं, पढमं, पुढम
 पढमं Ś. II. 1. 5. पृथुम Pś III. 3. 5
 प्रदीप्त = पलित्तं I. 2. 9.
 प्रवासिन् = पवासओ I. 1. 9.
 प्रवृत्ति = पउत्ती I. 1. 17.
 प्रहन = पण्हो I. 5. 13.
 प्रसिद्धि = पसिद्धी, पासिद्धी I. 1. 1.
 प्रसप्त = प्रसुत्तं, पासुत्तं I 1. 1.
 प्रस्तार = पत्थरो, पत्थारो I. 1. 7.
 प्रहार = पहारो, पहारो I. 1. 7.
 प्राकृत = पअअं, पाअअं I. 1. 7.
 प्राभृत = पाहुडं I. 1. 18.
 प्रावृष् = पाउसो I. 1. 17 ; 5. 12, 13
 प्रिया = पिआ I. 6. 9.
 प्रेक्ष = पेच्छ I. 7. 7.
 प्रेमन् = पेम्मं I. 5. 13.
 बदर = बोर I. 1. बदर Ś. II 1. 4.
 बहिन् = बरिही, बही I. 3. 18.
 बहिः = बाहिरं बहिरं बहो I. 5. 6.
 बिन्दु = बेन्दू, बिन्दू I. 1. 8.
 बिसिनी = भिसिणी I. 2. 16.

- बुभुक्षा = [भुक्त्वा] Mg. II. 2. 33.
 बृहस्पति = भअप्पइ I. 5. 10.
     विहृष्फदी Ś. II. 1. 12.
 ब्राह्मणक = बम्हणआ Śāb. II. 3. 20.
 भगवत् = भगवा I. 6. 22.
 भट्टक = भष्टक Mg. II. 2. 22.
 भद्र = भल्ल Ap. III. 2. 5.
 भरत = भरह I. 2. 12. भरघ Ś. II. 1. 5.
 भवत् I. 6. 22.

 भवान् = भवं Prā. II. 2. 1.
 भवती = भोदी Prā. II. 2. 1.
 भाजन = भाअणं, भाणं I. 5. 11. Ś. I. 1. 12.
 भार्या = भारिआ, मजा I. 3. 18.
 भिन्दिपाल = भिण्डिवालो I. 3. 9. भिन्दिवालो
     or भिण्डिवालो Ś I. 1. 10.

 भीष्म = [भिम्ह] II. 1. 35.
 भृङ्ग = भिङ्गो I. 1. 16.
 भृङ्गार = भिङ्गारो I. 1. 16.
 भैरव = भइरवो, भेरवो I. 1. 12.
 भ्रातृ I. 6. 10.
 भ्रातृक = भाउओ I. 1. 18.
 भक्षिका = मच्छिआ I. 3. 6.
 मतुप् = आलु, ईलु, वन्त, आल, इत्त, मन्त
     I. 5. 18.

 मदकल = मअगलो I. 2. 3.
 मदीय = महकेर, Ś. II. 1. 35 ; महकेलिअ,
     Cā. II. 3. 14. मेर, मोहर Ap. III. 2. 5.
 मधूक = महुअं I. 1. 14., महुआ Cā. II.
     3. 14.

 मध्य = मज्झारो, मज्झारओ, मज्झो. I. 5. 23
 मध्यम = मज्झिमं, मज्झमं I. 5. 2.
 मध्याह्नक = मज्झणं I. 3. 2.
 मनस्विनी = मणंसिणी, माणंसिणी I. 1. 1 6. 9.
 मनाक् = मणं I. 9. 9.
 मन्मथ = वम्महो I. 2. 16.
 मन्यु = मणुं II. 2. 17.

 -मय = मइअं, मअं I. 5. 21.
 मयूख = मोहो, मऊहो I. 1. 4.
 मयूर = मोरो, मउरो I. 1. 4.
 मरकत = मरगअं I. 2. 2.
 मराल = मअलो, मआलो I. 1. 7.
 मलिन = मइलं, मलिणं I. 5. 9.
 महान् = महन्ते Mg. II. 2. 15.
 महाराष्ट्र = मरहट्टं I. 5. 8.
 मांस = मंसं, मासं I. 5. 15.
 मातृ I. 6. 11. [माईआ] Mg 2. 24.
 मातृक = माउओ I. 1. 18.
 मात्रा = मेतां, मत्ता I. 1. 8.
 मार्जार = मज्जरो, मज्जारो I. 1. 7.
 माहात्म्य = माहृप्पं I. 3. 12.
 मुकुट = मउडं I. 1. 13; मुउडं Ś. II. 1. 3.
 मुक्ता = मोत्ता. I. 1. 12.
 मुखर = मुहलो I. 2. 10.
 मुच् I. 7. 7.
 मुण्ड = मोण्डं I. 1. 12.
 मुस्त = मोश्च. Mg. II. 2. 17.
 मुखं = मुरक्ख, Prā. II. 2. 2.
 मृग = मृग Ap. III. 2. 4.
 मृगाङ्क = मिअङ्को I. 1. 15.
 मृणाल = मुणालं I. 1. 17.
 मृत = मुअं I. 1. 17. मइ. P's. III. 3. 6
 मृत्तिका = मिट्ठिआ I. 5. 7.
 मृदङ्ग = मुइङ्गो I. 1. 2, 16.
 मृदुत्व = मउकं, मउत्तणं I. 3. 3.
 मौन = मउणं I. 1. 24.
 मौली = मउलि I. 1. 24.
 म्लान = मिळाणं I. 3. 17.
 यक्ष = यक्क Mg. II. 2. 16.
 यत्र = यण्ट Śāk. II. 3. 4.
 यथा = यहा, जहा, I. 1. 6.
     जथ, जघा Ś. II. 1. 2 जिघ. Ābh. II.
     3-26 जिघं Tak. II. 3. 30.
 षट् I. 6. 9. 15.

- यदा = जह I. 1. 8
 यमुना = जउणा I. 2. 1
 यष्टि = लट्ठी I. 2. 14 जष्टि = Ś II. 1. 8
 यात् I. 6. 11
 यादश = जारिसो I. 1. 15.
     जादिसो Ś. II. 1. 3
 यावत् = जा, जाव 1. 5. 11 जेत्ति Ś. II. 36
     याव Mg. I. 2. 14
 युधिष्ठिर = जहिट्ठिलो, जुहिट्ठिलो I. 1. 13; 2. 10
     जुहिट्ठिरो Ś. II. 1. 3
 रजत = रभदं I. 2. 5
 रजनीमुख = रअणीमुहं I. 3. 18
 रत्न = रअणं I. 3. 16
     लिदणं Mg. II. 2. 23
 रश्मि = रस्सि, रसी I. 5. 14
 राजन् = I. 6. 11, 13
 राधा = राही Ś. II. 1. 34 लाही Śāb. II.
     3. 18; Mg. II. 2. 29 लाहिके II. 3. 11
 रुण्ड = रोण्डं I. 1. 12
 रुद्र I. 7. 7
 लक्ष्मी = लच्छी I. 3. 6
 लग्न = लग्न Ap. III. 2. 6
 लज्जालुका = लज्जालुङ्गी I. 5. 19
 लवण = लोणं I. 1. 4
 लाङ्गलक = णङ्गलं, I. 2. 15
     लाङ्गलं Ś. II. 1. 8
 लाङ्गलक = णाङ्गलओ I. 2. 15
 लुब्धक = लुद्धओ I. 1. 12
 लोचन = लोअणो, लोअणं I. 5. 13
 लोहल = णोहलओ I. 2. 15
     लोहल II. 1. 8
 वक्र = वड्डं I. 5. 17
     वड्डं Prā. II. 2. 4
 वच् I. 7. 7
 वज्र = वज्जं, वहरं I. 3. 18
 वटु = वहुव्व Mg. II. 2. 23
 वनस्पति = वणस्सइ I. 3. 2
 वयस्य = वअंस Mg. II. 2. 23
 वर्तमान = वत्तमाणो I. 3. 9
 वर्तिक = वत्तिओ I. 3. 9
 वर्ष = वरिसो I. 3. 17
 वर्षा = वस्सा, वरिसा I. 3. 17-18
 वल्लरी = वेल्लरी I. 1. 3
 वल्ली = वेल्ली I. 1. 3
 वसति = वसही I. 2. 12
 वस्त्रप्रान्त = साहुली Ap. III. 2. 4
 वहित्र = वोहित्तं I. 1. 6
 वा = ण I. 9. 4
 वाराणसी = वाराणसी, वाणारसी I. 5. 8.
 वाष्प = वाहो, वप्फो I. 3. 15.
 विशति = वीसा I. 1. 10; 5. 14.
 विकट = विहडो I. 2. 12
 विकल = विहलो I. 2. 12.
 विच्छर्दि = विच्छुड्डी I. 3. 10
 वितर्दि = विअड्डी I. 3. 10
 विद्यत् = विज्ज, विज्जली I. 5. 12, 20.
 विभीषण = विड्डीशणे Śāk. II. 3. 16.
 विश्वास = विस्सासो, वीसासो I. 4. 2.
 विस्मय = विस्मअ Pā. III. 3. 5
 विष्णु = वेण्हू I. 1. 8.
 विह्वल = भेड्ढलो, विहलो I. 2. 16.
 वीर्य = वीरिअं I. 3. 14.
 वृहत = विहिअं I. 1. 16.
 वृक्ष = रुक्खो, वच्छो I. 1. 18; 3. 6.
 वृत्तान्त = वुत्तन्तो I. 1. 18.
 वृन्त = वेण्ट I. 3. 9
 वृन्द = वन्द्रं I. 5. 20.
 वृन्दावन = वुन्दावणं I. 1. 18.
 वृश्चिक = विच्छुओ I. 1. 9, 16.
 वृष = विसो I. 1. 16.
 वेतस = वेडिसो I. 1. 2; 2. 3
     वेदसो Ś. II. 1. 1.
 वेदना = विअणा, वेअणा I. 1. 19
     वेदणा Ś. II. 1. 4.
 वेदमन् = वेसुमो I. 3. 19
 वेष्टं = वेठं Cā. II. 3. 14.
 वैतालिक = वइआलिओ I. 1. 20.

- वैदेश्यक = वहदेशिअओ I. 1. 20
 दैद्य = वहजो, वेज I. 1. 21
     ; = वलीअं I. 1. 11.
- शकट = सअडो I. 2. 4
 शटा = सडा I. 2. 4.
 शशुन्न = सत्ह. Ś. II. 1. 35
 शनैः = सणिअं I. 9. 7.
 शय्या = सेजा I. 1. 3; 3. 7.
 शरद् = सरओ I. 5. 12, 13.
 शार्ङ्ग = सारङ्गो I. 3. 16.
 शाम्मली = सेम्मली, सम्मली I. 1. 8.
 शावक = छावओ I. 2. 15
     सावओ Ś. II. 1. 8
 शिथिल = सिठिलं I. 2. 4.
 शिफा = सिहा S. II. 1. 7
 शिरस् = सिरं I. 5. 13. शिल Śāk. II. 3. 4
 शीकर = सोभरो I. 2. 7.
     सीअरो Ś. II. 1. 6.
- शीघ्र = सति I. 9. 7.
 शुण्डक = छुण्डग Ap. III. 2. 3
 शुष्क = छक्को I. 3. 4.
 शृगाल = सिआलो I. 1. 16,
 शृङ्गार = सिङ्गारो I. 1. 16.
 शेफालिका = सेभालिआ, सेहालिआ.
     I. 2. 7, 12.
 शौण्ड = छुण्डो I. 1. 23.
 शौण्डिक = छुण्डिओ I. 1. 23,
 शौटीर्य = सोडीरं I. 3. 13.
 श्मशान = मसाणं I. 3. 2.
 श्मश्रू = मस्सू I. 3. 2.
 श्याल = सिआलो Śāk. II. 3. 5,
 श्री = सिरो I. 3. 17,
 श्रु = छुण I. 7. 7, 8.
 श्लाघा = सलाहा I. 3. 16.
 षट् = छ I. 2. 15 ; 6. 14.
 संवृत = संवुदं I. 1. 18.
 संवृति संवुदी I. 2. 6,
- संस्कृत = सककअं I. 2. 6; 3. 4 ; 5. 4
 सत्वर = सत्तरो I. 2. 3. 4.
 संस्थापित = संथविअं, संथाविअं I. 1. 7.
 सदा = सह, सआ I. 1. 8,
 सहक्ष = सरिच्छं, सारिच्छं I. 1. 1 ; 3, 6
     सरिक्ख Ś, II, 1, 9, सरिच्छ Av, II.
     2, 36, सलिच्छ Śāk, II. 3, 3,
 सप्तपर्ण = छत्तवण्णो, छत्तिवण्णो II. 2. 15
 समृद्धि = सामिद्धी, समिद्धी, I. 1, 1,
 सम्पद् = सम्बदा I. 2. 5,
 सम्प्रति = सम्पदि I. 2. 6,
 सम्मर्दन = सम्मडुणो I. 3. 10, संमडुणो
     Ś. II, 1, 9,
 सरोजक = सरोजं, सरजं I. 5. 6,
 सर्वज्ञ = सब्वज्जो I, 3, 1.
 सत्य = सासं, सत्सं I, 1, 2 ; 4, 2,
 सह = सहसोत्ति Ś. II, 1, 37.
 साम्प्रत = सम्पदो I. 2; 6
 सिंह = सीहो I. 1. 5 14
 सिन्दूर = सेन्दूरं, सिन्दूरं I, 1 8.
 सीमन् = सीमआ I, 5. 14.
 सुकुमार = सुउमालो I. 2. 10
 सुख = सुहं I. 5. 20
 सुसंगत = सुसंगदो I. 2. 6
 सुसंयत = सुसंजदं I. 2. 6
 सूक्ष्म = सुखम Ps. III. 3. 5
 सूर्य = सूरु, सुज्जो I. 3. 13
 सृष्टि = सिट्ठी I, 1. 16
 सृ with अप = उशल Mg. II. 2. 22.
 सेवा = सेव्वा, सेवा I. 4. 1, 2
 सैन्धव = सिन्धवं I. 1. 21.
 सौकुमार्य = सीउमल्लो I. 3. 14
 सौन्दर्य = सुन्देरं I. 1. 3, 22, 23 ; 3. 13
 शौर्य = सोरिअं I. 3. 14
 स्तम्ब = तम्बो I. 3. 11
 स्तम्भ = सम्भो I. 3. 3.
 स्तु = थुण II. 1. 31.
 स्त्री = इत्थी Ś. II. 1. 36 ; इत्थिआ Śāb.
 स्तोकं = थोडं Ap. III. 3. 5

स्त्रो = इत्थो Ś. II. 1. 36 : इत्थिआ Śab.
 II. 3. 18. इत्थिके Cā. II. 3, 11.
 स्थविर = धेरो I. 5, 27.
 स्था = चिट्ठ Ś. II. 1. 27.
 थक, Ś. II. 1. 27. etc.
 स्थाणु = खाण, खण्णु, खाण I. 3. 9.
 स्मान = सणार्ण, सिणार्ण I. 3. 18
 स्निग्ध = सिणिद्धो I. 3. 10
 स्नेह = सणेह, सिणेह, णेह I. 3. 18
 स्नुषा = ण्डुसा I. 3. 13
 स्पर्श = फरिसो I. 3. 17
 स्पर्शन = फंसणं I. 5. 17
 स्पृहा = छिहा I. 3. 5
 स्फटिक = फलिह 1. 2. 12
 स्फोटक = खोडओ I. 3. 3 फोडओ Ś.
 II. 1. 9
 स्मर = सरो 1. 3. 2, 19

स्मेर = सेरो I. 3. 2
 स्वप्न = सिविणो 1. 1. 2 ; 3. 17
 स्वस्ति = सोत्थी, सत्थी I. 1. 6
 स्वैर = सहरं I. 1. 20
 हत = हदो 1. 2. 6
 हनुमन्त = हणुमा, हणुमन्तो I. 5. 18
 हरिद्रा = हलदा I. 1. 9 ; 2. 9, 10. हलिदा
 Ś. II. 1. 7
 हरिवन्द = हरिअंदा I. 5. 10
 हर्ष = हरिसो I. 3. 17
 हालाहल = हालाहलो, हलाहलो I. 1. 7
 हालिक = हलिओ, हालिओ I. 1. 7
 हृदय = हिडक Mg. II. 2. 20. हडक
 Śak. II. 3. 5, हिअडा Ap. III. 1. 6
 हृष्टि = हिट्ठी I. 1. 17
 ह्री = हिरो I. 3. 17

ROOTS (CH. VIII)

SANSKRIT-PRAKRIT

भट् = चक्ल (12)
 भस् = अकळ (26) परि-भस् = खुज, पळुत्थ (34)
 इ, परि-इ = चल, छुल (37)
 इष् = भसाअ (41) मह (11), प्रति-इष् =
 ओगगह (41)
 ईर् = पेळ, णोळ (28)
 उञ्छ, प्र-उञ्छ = पुञ्छ, लुञ्छ, पुस् (33)
 कण् = ओक्खण (12)
 कथ् = कह (14) साह, पुस, णिवरिज (39)
 कस्, वि-कस् = विसट्ट, वोसट्ट (37)
 कास्, अव-कास् = ओवास, वावाअ (8)
 कुण्, उत्-कुण = उकोस (33)
 कृ = कर, कुण, काह, काअ, का-, क- (4)
 करि. कीर (20)
 कृष् = कड्ड (27) करिस (2)
 क्रम्, आ-क्रम् = चप्प, फूळ, अच्च, वोळ (30)
 क्री = किण, विक्री = विकिण, विक (8)
 क्रीड् = कील (27)
 क्रुध् = जूर (22)
 क्वथ् = कठ (13)
 क्षी = क्षिज्ज (11)
 क्षुद् = खुन्द, खुम्म (26)
 क्षुध् = धुक (26)
 खच् = खउर (27)
 खन् = खम, खम्म (16)
 खाद् = खा (10)
 खिद् = विसूर, विलभ (22)
 गम् = गम्म (15) आ-गम् = अजत्थ, आहम्म
 (34)
 गाह, अव-गाह् = ओवाह, वावाअ (8)
 गृध् = गिज्ज (15)

- गै = गाभ, गा (9)
 गस् = घिस (6)
 गह् = गेणह, हिण्ण (4) उप-गह् = अवसाभ
 (38) घेओ, गेहि, घे (4) घेप्प, घेज्ज, गेज्ज (21)
 घट् = गह, घट्ट (11) वि-घट् = विज्ज (31)
 उह-घट् = ओगघट् (31)
 घूर्ण = घुम्म, घोळ (2)
 घ्रा = जिघ (28)
 चर् = चीण (40)
 चल् = चल, चल (15)
 चि = चिण (6)
 चूर् = फलिल (37) चुल, छूल (37)
 चूर्ण = ममूर, चूर (36)
 छाट् = णम (35)
 छिद् = छिन्द (14)
 जल्प = जम्प (13)
 जि = जभ, जिण (18) जिभं = जिभन्तो जिप्प,
 जिव्व (19)
 जृम्भ = जम्भाभ, जम्भा (5)
 विजृम्भमाणो = विअम्भन्तो (5)
 ज्ञा = जाण, आण, मुण (6) Passive णज्ज,
 णव्व (20) आ-ज्ञा = अहिसाह (31)
 ङी = ङे (13)
 तक्ष = रम्म (22)
 तड् = तट्ट (43)
 तिज् = तिक्खाल (39)
 तिमू = तिन्त, तिह्हास (33)
 तुष् = तूस (12)
 तृप् = थिप्प (7)
 त्यज् = छक्क, छत्तो, (25)
 प्रस् = वज्ज (22), हुम (7)
 प्रुट् = थोड्ड, तुट्ट, तुड, तोड (26)
 त्वच् = वप्प (22) ?
 त्वर् = तुवर, pp. तुर (1)
 दा = दे (13) दि (21)
 दुष् = दूस (12)
 दुह् = दुव्व, (20)
 दू = दुम्म, दूम (17)
 हण् = अवक्ख, पुल, उभ, णिअण्ण, पुलभ
 (23), दास, वंस, वरिस, दावे (24)
 धा = धे (13) श्रत्-धा = सहह (7)
 धाव् = धा (10). धव, धूव, धोअइ (24)
 धोअए (10)
 धू = धुण, धुअ, धुव (18) धुव्व (19)
 धमा = धम, उद्धम, (6)
 धया = झाअ, झा (9)
 नद्, उत्-नद् = ओक्ख (38)
 नम्, वि-नम् = वाण (31) उद्-नम् = उत्थङ्ग
 उल्लाल, गुल, वुञ्ज (32)
 नी = ने (13)
 नुद् = णोल (2)
 नृत् = णव्व (15)
 पत् = पड (13)
 पद्, निः-पद् = णिव्वल (10)
 पा = पिव (11) प्रति-पालि = विरमाल, विरीह
 (41)
 पाट् = फाल, फाले (11)
 पीड् = पील (41)
 पुष् = पुस, पोस (24) पूस (12)
 प्लुष् = खूप, भोस (25)
 बुध् = वुज्ज (15)
 भञ्ज, अभि-भञ्ज = अहिवेम (32) परि-भञ्ज =
 परिअञ्ज (32) नि-भञ्ज = णिअरञ्ज (32)
 भण् = भण्ण (15)
 भिद् = भिन्द (14)
 भी = बीह, भा (7) (caus) भास, भासा,
 भीस, भीसा सो, भेस, भेसा (7)
 भुज् = भोत्तु (17), भो (16)
 भू = हव, हो; उत्-भू = उठभव, परिभू = परिहव,
 प्रभू = पभव, पहव ; दुष्प्रभू = दुष्पहव,
 सं-भू = संभव (pp), आविभूर् = आविभू,
 उद्भू = उठभू, प्र-भू = पहु, प्राहुभूर् =
 पाहुभू, (1)
 भृ = भर (3)
 मस्ज् = खूप, बुट्ट (23)
 मा, निर्मा = णिम्माण (10)

- मिल् सं-मिल = गल (30)
मील्, उन्मील = उम्मिल, उम्मोल, प्रमील् =
पमिल्ल, पमील ; संमील = संमिल्ल संमील,
(16)
मुष् = मुक्क (21)
मृज् = पुस, लुह (23)
मृद् = मल (25)
मृष् = मरिस (2)
युध् = जुज्ज (15)
रव्, वि-रव् = विहल्ल (37)
रभ्, आ-रभ् = आढव (11)
राज् = रेह (27)
राध् = रन्ध (27)
रुद् = रुअ, रुव, रोव (11) रुण (21)
रुध् = रुन्ध, रुम्भ (12)
रुष् = रुस (12) रोस (24)
रुह् = चप्प (22), रुह् = चुम्म, वलगा, उल्लूह
(31)
लग् = लग (14) वि-लग् = विलग (36)
लप् = लालप्प, लालम्प, लालम्भ, लालम्ह (35)
लस् = ह्लस् (38)
लिह् = लिम्भ (20)
लुल् = गुञ्जेल, परिहट्ट, पहोड (38)
लु = लुण, उत्-लु = उल्लु, लवि (18) लुअ,
लुव्व (19) वि-लु = पहोओ, गुञ्जेल्ल,
परिहट्ट (38)
वन् = वोळ, वोळ (16)
वद् = वोच, वोच (16)
वम् = वम्म, (15)
वह् = वह, वोड-(28) (Pass.) वम्भ (20)
विष्, परि-विष् = परिविआल (37)
वृ = वर (3)
वृत्, अव-वृत् = ओमल्ल (33) उहृत् = उल्लट,
ओवह (34)
वृध् = वृह (14)
वृप् = वरिस (2)
वेष्ट्, उद्-वेष्ट् = उव्वेल्ल संवेष्ट् = संवेल्ल (14) वेढ
(13)
व्यध् = विद्ध (6)
व्रज् = वच्च (15)
शक् = तुअ, तर, तीर, (25), सक (14)
शम् = सम्म (15)
शुध् = छज्ज (15)
शुष् = छक्क (21)
श्रु = छण (18) छअ सो, सोअ (18)
सन्न = हुम (?) (7)
सद् = सड (13) नि-षद् = निमज्ज (6)
सम् = सम्म (15)
सह् = णिल्लुड (40) सोह (28)
सिध् = सिज्ज, (15)
सु = सर (3) प्र-सु = पअल्ल, ओग्गाह, उग्गाह
(40)
सृप् = सक्क, सप्प (26)
स्खल् = खुड, खून्द (27)
स्तु = थुण, थव, (30)
स्तृ, उ-स्तृ = ओत्थर, ओत्थल, वि-स्तृ =
विहल्ल (36)
स्थग = ओत्थह (45)
स्था = ठा, ठाअ (9)
स्पृश् = आलुक्ख, फंस, छिष, छुअ, (pp.)
छिप्प, छिक्क, छित्त (21)
स्फुट् = फुट्ट, फुड (15) प्र-स्फुट् = पफोड (35)
स्मृ = भर, छमर, वि-स्मृ = विस्सर, विसर,
वीसर (3)
स्वप् = सुअ, सोअ, सो (24)
हन् = हम्म (16)
हस् = हस्स, हस (16)
हुं = हुण (18) हुअ (19)
हृ = हरिज, हरीअ, हीर (20)
हृष् = हरिस (2)

PRAKRIT-SANSKRIT

अइ = अयि I. 9. 6, 9
 अए (सम्भाषणे) I. 9. 3
 अहो (अनुतापे) I. 9. 7
 अच्छ (सम्भाषे) I. 9. 9
 अच्छ = अस् Ś. II. 1. 27.
 अच्छरीअ = आश्चर्य Ś. II. 1. 38
 अज्जुका (गणिका) II. 1. 36
 अण = अ- I. 9. 6
 अप्पाणो = आत्मनः I. 6. 13
 अमु = अद्स् I. 6. 19
 अम्हाण = अस्माकं I. 6. 33
 अम्हासुन्तो, अम्हाहिन्तो = अस्मभ्यः I. 6. 21
 अम्हे = अस्मान् I. 6. 30. 31
 अम्हेसु = अस्मासु I. 6. 34
 अम्हेहि = अस्माभिः I. 6. 31
 अम्होण = अस्माकं I. 6. 33
 अम्होसु = अस्मासु I. 6. 34
 अम्होहि( ) = अस्माभिः I. 6. 31
 -अरन्त (शीलार्थे) I. 5. 22
 अरे (कलहे) I. 9. 3
 अलाहि (निवारणे) I. 9. 3
 -अल्ल (स्वार्थे) I. 5. 19
 अवहद = (उपकृत) Prā II. 2. 4
 अवि = अपि I. 9. 5
 अविद (निर्वेदे) Prā II. 2. 4
 अव्वो (सम्भाषण-सूचनयोः) I. 9. 2
 अहं = अहम् I. 6. 30
 अहअं = अहम् I. 6. 30
 अहणि = अधन Mg II. 2. 14
 अहुनि = अधना Pś. III. 3. 5
 अहो (अनुतापे) I. 9. 7
 अहोसि = आसीत् I. 7. 13
 आ (तावत्) Śā. II. 3. 18
 आम (क्रोधे) I. 9. 10
 आणञ्च = अन्यत्र Mg. II. 2. 17
 -आल = मतुप् I. 5. 18
 आलुह = आरोह Mg. II. 2. 26

आसि = आसीत् I. 7. 13
 इणं = इदम् I. 6. 18 Prā. II. 2. 4
 इण्णं acc. and instr. sing एतद्.
 -इत्त- = मतुप् I. 5. 18
 इदं = इदम् nom., acc, sing. I. 6. 17
 इध = इह Ś. II. 1. 16
 इन्दई = इन्द्रजित् Ś. II. 1. 38
 इन्दाइणीं = इन्द्राणीम् Śāk. II. 3. 6
 इम (इदम्) I. 6. 18
 -इम- I. 5. 21
 इमा (इदम्) I. 6. 18
 इर = किल I. 9. 5
 -इर = वृत् I. 5. 22
 -इल्ल I. 5. 18, 21
 इच्चिआ = स्त्रीका Śāb. II. 3. 18
 इह (इदम्) I. 6. 18
 उत्थदि = उत्तिष्ठति Ś. II. 1. 27
 उ I. 9. 5
 उरु = अरे Cāṇḍ. II. 3. 15.
 उशलादि = अपसरति Mg. II. 2. 22
 उश्चिद = उत्थितः II. 2. 17.
 ऊ० = उप I. 5. 8.
 ऊण = उवा I. 5. 22
 -उल्ल I. 5. 21
 एएहि = एहि Śāb. II. 3. 21, Ābb. 24,
 एणं (एतद्) I. 6. 19
 एण्हं = इदानीं I. 5. 24 ; 9. 10; Mg. II.
 2. 21
 एत्थ = अत्र Śāk. II. 3. 6 ; II. 3. 14.
 एवाणं = एतेषां II. 3. 29, एवाहं = एतेषां
 Tāk. II. 3. 29
 एवच = अत्र Mg. II. 2. 15
 एशि = एस Mg. II. 2. 25
 एशे = एस Mg. II. 13. 14. 15. 17. 20. 21,
 एशे = एतस्मिन् Śāk. II. 3. 6
 एस = एषः I. 6. 78.
 एसो = एषः I. 6. 18

- ओ (सूचनातापयोः) I. 9. 1
 ओ० I. 5. 8.
 ओत्थमाणो = भविष्यत् Prā. II. 2. 2
 ओहोहो = भार्द्रा Mg. II. 2. 25
 ओहलिभ = अपहृत्य Mg. II. 2. 21
 -क- I. 5. 21
 कन्दोदृ = उत्पल I. 5. 24
 कप्प = कृत् Mg. II. 2. 30
 करेणु = करेणु Ś. II. 1. 12
 काणं = केषां Tāk. II. 3. 29
 कादुर्ध्वं = कर्तव्यं Ś. II. 126, कादुं = कर्तुं
 II. 1. 26
 कह = कथम् Ca. II. 3. 14
 काह (कृ future) I. 7. 7
 किं I. 7. 17; 9. 2
 किणो I. 9. 2
 किर I. 9. 5
 किल I. 5. 5
 कीभभ = कीचक Ābh. II. 3. 24
 कीभो = कीचक Ābh. II. 3. 24
 कीस (प्रश्ने) I. 9. 2
 कुयच्छिमादी = कुक्षिमती II. 2. 24
 कुञ्जहिं = कुञ्जे Śāb. II. 2. 18
 कुलण्णं = कुरुणाम् Mg. II. 2. 17
 केसुभ = किंसुक Ś. II. 1. 2
 कोसिण = कोष्ण Mg. II. 2. 24
 क्खु = खलु I. 9. 5
 खुन्द = खुद Ś. II. 1. 30
 गभिभणो = गर्भित Ś. II. 1. 5
 गहचदि = गच्छति Mg. II. 2. 18
 गेणह = गह Ś. II. 1. 28
 गोमिक = गौलिमक Mg. II. 2. 24
 गोसो = प्रत्युष I. 5. 24
 घर = गृह I. 5. 10
 बलि = गृहे Śāb. II. 3. 19
 बसदि = मार्जति Ś. II. 1. 33
 वेव्वदि = वृष्यते Ś. II. 1. 2. 8
 चतुरो = चतुर् I. 6. 21
 चत्तारि = चतुर I. 6. 21
 चत्तारि I. 6. 21
 चत्तारो = चतुर् I. 6. 21
 चिट्ठदि = तिष्ठति Ś. II. 1. 27
 चिभ = एव I. 9. 2
 चेभ = एव I. 9. 2
 छ = छभ, छा 2. 6. 14
 छिप्पदि = स्पृश्यते Ś. II. 1. 29
 छिबदि Ś. II. 1. 29
 छुवदि Ś. II. 1. 29
 जट्टि = यष्टि Ś. II. 1. 8
 जधा = यथा Ś. II. 1. 2
 जिंघ = घ्रा Ś. II. 1. 29
 जिण = जि Ś. II. 1. 30
 जिघ = यथा Ś. II. 3. 26
 जिघं = यथा Tāk. II. 3. 30
 जिप्पदि = जोयते Āv. II. 2. 8
 जहा = यथा I. 9. 10
 जे (पादपूरणे) I. 9. 6
 जेत्ति = यावत् Ś. II. 1. 36
 झणझण I. 5. 27
 झत्ति = झटिति I. 9. 7
 झत्तो = झटिति I. 9. 7
 णं I. 6. 30
 णडाल = ललाट I. 5. 24
 णन्दउत्त = मन्दपुत्र Śāb. II. 3. 18
 णघर = केवल I. 9. 5
 णघरि = केवल I. 9. 5
 णिवाडिदे = निपातितः Mg. II. 2. 15
 ण I. 9. 4
 णे I. 6. 31, 33
 णो I. 9. 7
 सह (त्थं) I. 6. 25, 29
 सहत्तो (त्वत्) I. 6. 26
 सए = स्वया I. 6. 25
 सण्ट = सत्र Śāk. II. 3. 4
 तं (त्थं) I. 6. 24
 तंसो = तिर्यक् I. 9. 9
 तत्तो = त्वत् I. 6. 26
 तद्वच = तत्र Mg. II. 2. 17, 3, 6

- तदा = तथा I. 9. 20
 ताणं = तेषां Cā., Tāk. II. 3. 11 ; 3. 29
 ताहं = तेषां Tāk. II. 3. 29
 ति I. 9. 2
 तिणिण (त्रि) I. 6. 20
 तिथ = तथा Ābh. II. 3. 26
 तिथं = तथा Tāk. II. 3. 30
 ती (त्रि) I. 6. 20
 तुं = त्वं II. 3. 14
 तुभं = तव I. 6. 27
 तुच्छाण = युष्माकम् I. 6. 28
 तुच्छाहिन्तो, °सुन्तो = युष्मभ्यः I. 6. 27
 तुज्झ ( ) (युष्मद्) I. 6. 27, 28
 तुज्झाण ( ) (युष्मद्) I. 6. 28
 तुज्झाहिन्तो, °सुन्तो (युष्मद्) I. 6. 27
 तुज्झे, (युष्मद्) I. 6. 24, 25
 तुज्झेसु = युष्मासु I. 6. 26
 तुज्झेहि ( ) = युष्मेभ्यः I. 6. 26
 तुं I. 6. 24
 तुं = त्वं I. 9. 5
 तुज्जेहि ( ) (युष्मद्) I. 6. 26
 तुण्ड = II. 1. 2
 तुप्फे = यूयं II. 2. 23
 तुमए I. 6. 25, 29
 तुमं I. 6. 24
 तुमम्मि I. 6. 29
 तुमा I. 6. 26
 तुमहि I. 6. 25
 तुमादो, °दु, I. 6. 26
 तुमाहि I. 6. 26
 तुमे I. 6. 25, 29
 तुम्भ ( ) I. 6. 29
 तुम्भाण ( ) I. 6. 28
 तुम्भाहिन्तो, तुम्भासुन्तो I. 6. 27
 तुम्हे च. 6. 24, 25
 तुम्हेसु I. 6. 29
 तुम्होहि ( ) I. 6. 26
 तुहकेलिअ = स्वदीय II. Cā. 3. 15
 तुह ( ) I. 6. 27.
 तुहुं = त्वं Tāk. II. 3. 30
 -तूण I. 5. 22
 ते I. 6. 25, 27
 तो I. 6. 26
 तोण्ड = तुण्ड Ś. II. 1. 2
 -त्तणं I. 5. 17
 ति (त्त) I. 5. 7
 त्ति II. 3. 24
 थक्क = स्था Ś. II. 1. 27
 थुणदि = स्तौति Ś. II. 1. 31
 थू (कुत्सने) I. 9. 4
 दहअ = दत्त्वा Ś. II. 1. 33
 दहस्सदि = दास्यति Ś. II. 1. 33
 दरिसदि = दर्शयति Āv. II. 2. 7
 दाढा = द्रष्टा I. 5. 24
 दाव = तावत् Śik., Śāb. II. 3. 4
 दावदि = दापयति Ś. II. 1, 33
 दाह I. 5. 9
 दाह I. 7. 7
 दुअल्लअं, दुउल्लअं दुकलअं = दुकूल I. 5. 5
 दुप्पेइव = दुप्पेइय Śāk. II. 3, 3
 दे I. 9. 6
 दे I. 6. 25, 27
 देव्व = देव Ś. II. 1. 4, 11
 दो (द्वि) I. 6. 20
 दोणिण (द्वि) I. 6. 20
 धीदा = दुहिता II. 2. 2
 धूआ = दुहिता I. 5. 24
 पओट्ट = प्रकोष्ठ Ś. II. 1. 4
 पहुम = प्रथम Ś. II. 1. 5
 पथ = पथ Mg. II. 2. 17
 पराहुत्थो I. 9. 8.
 पलिइशाईइसां = परिष्वज्जिये Mg. II. 2. 19
 पि = अपि I. 5. 7
 पिउसी = पितृस्वसा I. 5. 24
 पिब = इव I. 9. 6
 [विशल्लओ] = विशाच Mg. II. 2. 23
 पिअं = प्रिय Ś. II. I. 37
 पुस = पुञ्ज Ś. II. 1. 29

पुद्ग = पृथिवी Ś. II. 1. 5
 पेशक = प्रेक्षस्व II. 2. 15 ; 3. 11-13
 पेश्व = प्रेक्षस्व Mg. II. 3, 18, 24
 पोरुस = पौरुष Ś. II. 1. 4
 पोटभो = स्फोटक Ś. II. 1. 9
 भट्टो = भट्टारक Abh. II. 3, 25
 भरध = भरत Ś. II. 1. 5
 भरह = भरत I. 2. 12
 भट्टक = भट्टक Mg. II. 2, 27
 भट्टालभ = भट्टारक Mg. II. 2. 6
 भिम्ह = भीष्म Ś. II. 1. 35
 भिश्चदि = भिक्षते Śāk. II. 3. 6
 भुक्खा = क्षुधा Mg. II. 2, 23
 -मभ' I. 5. 21
 -मइअ' I. 5. 21
 मइणो = अस्मद् I. 5. 31
 मइत्तो = अस्मद् I. 6. 32
 मए I. 6. 31
 मं I. 6. 30
 मज्झ I. 6. 33
 मण' = मनाक् I. 9. 9
 मत्तो = अस्मत् I. 6. 31
 -मन्त I. 5. 18
 मम I. 6. 33
 ममम्मि I. 6. 34
 ममस्सि I. 6. 34
 ममाइ = मया I. 6. 31
 ममादो = अस्मत् I. 6. 32
 ममाह = मम I. 6. 32
 मह = मम I. 6. 33
 मह = अस्मत् II. 3. 17.
 महकेर = मदीय Ś. II. 1. 35
 महकेलिअ = मदीय Ca. II. 3. 15
 महि = मम I. 6. 32
 मां I. 6. 30
 माईआ = माता Mg. II. 2. 24
 मालवई = मालावती I. 5; 12
 मामी = मातृस्वसा I. 5. 24
 मिष = इष I. 9. 6

मुणिज्जदि = शायते II, 2. 8
 मे = मम I. 6. 31-32
 मुरक्ख = मूर्ख Prā II. 2. 2
 मोइव = मुस्तः Mg. II. 2. 17
 यण्ठ = यत्र Śāk. II. 3. 4
 यण्ठके = यक्ष Mg. II. 2. 16
 येम्मध = जेमत्त Mg. II, 2. 17
 रे I. 9. 3
 रोच्छ (रुद् future) I. 1. 7, 7
 लिदण = रत्न Mg. II. 2, 23
 लिधा = गणना Mg. II. 2. 23
 लुण = लू Ś. II. 1. 30
 लुण्ठकेण = वृक्षेण Mg. II. 2. 15
 लोहल = लाहल Ś. II. 1. 8
 -वन्त I. 5. 18
 वहिरं = वहिर I. 5. 6
 वही = वहिन् I. 5, 6
 वाहिरं I. 5. 6
 वा I. 9. 4
 वि I. 5. 7
 विणिण (द्वि) I. 6. 20
 विष = इष I. 9. 6
 वीस = विश I. 1. 10
 वे = द्वे I. 6. 20
 वेणिण = (द्वि) I. 6. 20
 वो = युष्माकम् I. 6. 25, 28
 वोच्छ = वच् future I. 7. 7
 व्व I. 9. 4
 शलिअ = सदक्ष Śāk. II. 3. 3
 शिलम्मि = शिरसि Śāk. II. 3. 4
 सक्कदि = शक्नोति Ś. II. 1. 32
 सक्कुणदि = शक्नोति Ś. II. 1. 32
 सणिअ' = शनैः I. 9. 7
 सत्तह = शत्रुघ्न II. 1. 35
 सहसत्ति = सह Ś. II. 1. 37
 सहसोत्ति = सह Ś. II. 1. 37
 सुअदि = स्वपिति Ś. II. 1. 31
 सुविस्सदि = स्वयित्यति Ś. II. 1. 31
 सुव्वति = श्रुयते Av. II. 2. 8

सोच्छ = भ future I. 7. 7
 सौद्धोदणी = शौद्धोदनी Ś. II. 1. 38
 हडक = हृदय Śāk. II. 5. 8
 -ह- I. 5. 19
 हं I. 6. 30
 हं I. 9. 1
 हगुमन्त = हनुमान् I. 5. 18
 हणमा = हनुमान् I. 5. 18
 हद्दी = हाधिक् I. 9. 4
 हमु = अहं Tak. II. 3. 30
 हसिदाणि = हसित्वा Mg. II. 2. 20
 हरे I. 9. 4

हा I. 9. 4
 हिडक = हृदय Mg. II. 2. 22
 हित्थं I. 9. 8
 हिरे I. 9. 3
 हु I. 9. 5
 हुणदि = जहोति Ś. II. 1. 30
 हुचिशदि = भविष्यति Mg. II. 2. 29
 हुत्थं I. 9. 8
 हुं I. 9. 1
 हे I. 9. 6, 8
 हो I. 9. 8
 होत्थमाणो = भविष्यत् Prā. II. 2. 2

ROOTS (CH. VIII)

PRAKRIT-SANSKRIT

भच्छ = भस् (16)
 भजत्थ = आ-गम् (34)
 भञ्ज = आ-कम् (30)
 भवत्थ = वृश् (23)
 भववास = भव-कम् (8 Comm.)
 भववाह = भव-गाह् (8 Comm. 24)
 भवसाभ = उप-ग्रह् (38)
 भसाभ = इष् (41)
 अहिभव = अभि-भू (1)
 अहिवेम = अभि-भञ्ज (32)
 आढव = आ-रम् (11)
 आण = ज्ञा (6)
 आलुक्ख = स्पृश् (29)
 आविष्मूओ = आविर्भूतः (1)
 आहम्म = आ-गम् (34)
 उक्कोस = उत्-कुश् (33)
 उत्थहु = उत्-नम् (32)
 उद्धम = उत्-ध्मा (16)
 उडभव = उत्-भू (1)
 उडभूओ = उद्भूतः (1)

उम्मील, उम्मील = उत्-मील् (30)
 उल्लट = उत्-वृत् (34)
 उल्लाल = वि-नम् (32)
 उल्लव = उत्-लू (18)
 उम्मेल्ल = उत्-वेष्ट (14)
 ओअल्ल = भव-वृत् (33)
 ओक्खण = कण् (12)
 ओग्गह = प्रति-इष् (41)
 ओग्घट = उत्-घट (31)
 ओत्थह = स्थग (35)
 ओत्थल्ल = उत्-स्तृ (36)
 ओवट्ट = उत्-वृत् (34)
 ओवास = भव-कास् (8)
 ओवाह = भव-गाह (8, 24)
 ओवाहिअं = भवगाहम् (8)
 कड्ठ = कृष् (27)
 कठ = क्वथ् (13)
 कर् = कृ (4)
 करिज्जइ = क्रियते (20)
 करिस = कृष् (2)

करिस = कृष् (2)
करे = कृ (4)
कहीअ = कथ (pass.) (14)
कहे = कथय (14)
काअब्बं = कर्तव्यम् (4)
काउं = कर्तुम् (4)
काउणं = कृत्वा (4)
काहीअ = अकरोत् (4)
काहीइ = करिष्यति (4)
किण = क्री (8)
कीरए = क्रियते (8)
कीला = क्रीड (27)
कुण = कृ (4)
खउर = खस् (7)
खम्म = खन् (16)
खाअ, खा = खाद् (10)
खुजज = परि-अस् (31)
खड = खल् (27)
खन्द, खद् = खल् (27)
खुप्प = प्लुष् (25)
खुप्प = मस्ज् (23)
खुम्म = क्षुद् (26)
गढ = घट् (11)
गम्म = गम् (pass.) (15)
गल = सं-मील् (30)
गाअ = गै (9)
गिज्ज = गृध् (15)
गुञ्जेल = वि-लुल् (38)
गुल = उत्-नम् (32)
गेज्ज = ग्रह् (pass.) (21)
गेण्ह = ग्रह (21)
गेहिअब्बं = ग्रहीतव्यम् (21)
घढ = घट् (11)
घण = हश् (23)
घिस = प्रस् (6)
घुम्म = घूर्ण (2)
घेज्ज = ग्रह् pass. (21)
घेत्तब्बं = ग्रहीतव्यम् (21)

घेत्तण = गृहीत्वा (21)
घेप्प = ग्रह (pass.) (21)
घेउं = ग्रहीतुम् (21)
घोल = घूर्ण (2)
चक्ख = अद् (12)
चप्प = क्रम् (30)
चल्ल, चल = चल (15)
चिण = चि (16)
चम्म = आ-रुद् (31)
छिक्क = त्यज् (25)
छत्त = त्यज् (25)
छिक्क = स्पृश् (29)
छित्तं = स्पृष्टम् (29)
छिप्प = स्पृश् (29)
छिव = परि-स्पृश् (29)
छिविअं = स्पृष्टम् (29)
छुल्लइ = परि-चूर (37)
जअ = जि (18)
जम्प = जल्प (13)
जंभाअ, जम्भाअ = जृम्भ (5)
जाण = ज्ञा (6)
जाणीअ = ज्ञा (pass.) (6)
जिण = जि (18)
जिणिज्ज = जि (pass.) (18)
जिअव = जि (18)
जीर = जृ (pass)
जुज्ज = युध् (15)
जूर = क्रुध् (22)
झाअ = ध्या (9)
झा = ध्या (9)
झिज्ज = क्षि (4)
ठाअ = स्था (9)
ठा = स्था (9)
ढे = डी (13)
ढव = आ-रम् (11)
णच्च = नृत् (15)
णज्ज = ज्ञा (pass.) (9)

गिअ = इश् (23)
 गिअच्छ = इश् (23)
 गिमज्ज = नि-सद् (6)
 गिम्माण = निर्-मा (10)
 गिरुन्ध, निरुम्भ = नि-रुध् (12)
 गिवरिज्ज = कथ्य् (39)
 निठवस = निष्पद् (10)
 गिसूढणि-सद् (40)
 णम = छाद (35)
 णे = नी (13)
 णोल्ल = नुद् (2)
 तडु = ताडय (43)
 तर = शक् (22)
 तिक्खाल = तिज (39)
 तिन्द = तिम् (33)
 तीर = शक् (25)
 तुट्ट = त्रुट् (26)
 तुड = त्रुट् (26)
 तुवर = त्वर् (1)
 तूम = तुष् (12)
 तोड = त्रुट् (26)
 थिप्प = तृप् (7)
 थण = स्तु (30)
 थव = स्तु (30)
 ठंसे = इश् (गिच्) (24)
 दावे = इश् (गिच्) (24)
 दिण्णं = दत्तम् (21)
 दीस = इश् (pass.) (24)
 दुप्पमव = दुष्-प्र-भू (1)
 दुव्भ = दुह् (pass.) (1)
 दुम्म = दू (pass.) (17)
 दूस = दुष् (12)
 दे = दा (13)
 धव, धाव = धा (10)
 धुअ = धु (18)
 धुक्क = क्षुध् (26)
 धुण = धु (18)
 धुव = ध (18)

धे = धा (13)
 पअल्ल = प्र-सु (40)
 पड = पत् (13)
 पप्फोड = प्र-स्फुद् (35)
 पमील्लह = प्र-मील (16)
 परिअञ्ज = परि-भनूज (32)
 परिहट्ट = वि-लुल् (38)
 परिहव = परि-भू (1)
 पल्लत्थ = परि-अस् (34)
 पहव = प्रभू (1)
 पह्भो = प्रभूत (1)
 पहोड = वि-लुल (38)
 पिअरञ्ज = नि-भनूज् (32)
 पील = पीद् (41)
 पुञ्छ = प्रोञ्छ (33)
 पुलभ = इश् (23)
 पुस = पुष् (24)
 पुस = मृज् (23)
 पूस = पुष् (12)
 पेसल = प्र-ईर (28)
 पोस = पुष् (24)
 फंस = स्पृश् (20)
 फणिल्ल = चोरय (37)
 फाल = पाटय (11)
 फूट्ट = स्फुट (15)
 फल्ल = क्रम् (30)
 बीह = भी (7)
 बीहे = भी (7)
 बुड्ड = मरुज् (23)
 बुज्ज = बुध् (15)
 बोसल = वच् (6)
 भण्ण = भण् (15)
 भर = भृ (3)
 भा = भी (7)
 भास = भी (caus) (7)
 भासावे = भी (caus) (7)
 भिन्द = भिद् (14)
 भिस = प्लुष् (25)

भीस = भी (caus.) (7)
 भूव = भू (1)
 भैस = भी (caus.) (7)
 भेसाव = (caus.) (7)
 ममूर = चूर्णय (36)
 मरिस = मृष् (2)
 मल = मृद् (25)
 मह = हृष् (11)
 मुक्क = मुक् (21)
 रन्धह = राध् (27)
 रम्भ = तक्ष् (22)
 रुभ = रुद् (11)
 रुण्णं = रुदितम् (21)
 रुन्ध = रुध् (9)
 रुम्भ = रुध् (12)
 रुव = रुद् (11)
 रुस = रुष् (12)
 र्ह = राज् (27)
 रोव = रुद् (11)
 लस = ह्लस् (38)
 लालप्प = लिप् (35)
 लांलम्प = लप् (35)
 लालम्भ = लप् (35)
 लालम्ह = लप् (35)
 लुम्भ = प्रोम्भ (33)
 लुण = लु (18)
 लुव = लु (pass.) (19)
 लुह = मृज् (23)
 वष = वृज् (15)
 वज = व्रस् (22)
 वुञ्ज = उत्-नम (32)
 व्हव = वृध् (14)
 व्हम्भ = व्ह् (pass.) (20)
 वर = वृ (3)
 विरिस = वृष् (2)

वृग्ग = आ-रुह (31)
 विकिकण = विक्री (8)
 विकके = विक्री (8)
 विलभ = खेदय (22)
 विद्ध = व्यध (6)
 विरमाण = प्रति-पाल (41)
 विसष्ट = वि-कस् (37)
 विसूर = खिद् (22)
 विस्सर = वि-स्मृ (3)
 विहल्ल = विस्तृ (36)
 वीसर = विस्मृ (3)
 वुञ्ज = उत्-नमय (32)
 व्ह = वेष्ट (13)
 वाच्च = वद् (16)
 बाल्ल = आ-क्रम् (30)
 वाच = वद् (16)
 संवेल्ल = संवेष्ट (14)
 सक्क = शक् (14)
 सड = सद् (13)
 सद्दह = श्रत्-धा (7)
 सप्प = सृप् (26)
 संमील = संमील (16)
 संमील्ल = संमील (16)
 साह = कथय (39)
 सोअ = स्वप् (24)
 सुग = श्र (18)
 सुमर = स्मृ (3)
 सोअ = स्वप् (24)
 सो = स्वप् (24)
 हरिज्ज = ह् (pass.) (20)
 हरीअ = ह् (pass.) (20)
 हिण्ण = ग्रह् (4)
 हुण = हु (18)
 हुव = भू (1)
 हो = भू (1)

Sanskrit	
দ্ব্যধ্বা	84
Prakrit	
জঅককার	XVIII
জোককার	XVIII
খোহজ	XVIII
Hindi	
মিহি	91
Bengali	
আঠি	āṭhi 92
কাণ	kāṇa 93
কান্ধ	kāndh 91
কাহণ	kāhaṇ 93
খাম	khām 91
গুই	guim̃ 131

ঘোল	ghol 110
ছাঁদন	chā'dan 141
জোকার	jokār XVIII
নাছ	nāch 91
পালং	pālam 92
পিরথিমি	pirthimi 151
বামনা	Bāmnā 138
বেজ	Bej 91
বেয়াড়া	beāḍā 92
মড়া	maḍā 132
মাছি	māchi 91
মাজা-ঘসা	mājā-ghasā 124
মেয়ে	meye 131
মিছা	michā 91
শেজ	śej 91
হারায়	hārāy 125

Corrections and Additions

Page IX	line 4	(from the bottom) <i>read</i> Śākhā III. <i>Read after</i> 1928 : Also see in this connexion Dr. M. Sahidullah's comment on Grierson's paper. <i>I. Ant.</i> 1927, p. 224.
„ X	„ 6	(from the bottom) <i>read</i> Appendix II.
„ XII	„ 7	<i>read</i> work for ms.
„ XIII	„ 4	<i>put a comma after</i> Mārkaṇḍeya.
	„ 9	(from the bottom) <i>omit</i> of.
„ XIV	„ 24	<i>read</i> omissions.
„ XV	„ 23	„ मतमर्धशुद्धम्.
„ XVI	„ 17	„ दधनो यादृङ् नवोद्धृतम्.
„ XVII	„ 1	<i>omit</i> though.
„ XVIII	„ 9	(from the bottom) <i>read</i> seems to <i>for</i> seem to.
„ XIX	„ 15	<i>read</i> quotations.
„ XXII	„ 8	(from the bottom) <i>read</i> स्थूर.
	„ 11	(„ „) .. थोरुण for योरुण.
„ XXIII	„ 8	(„ „) „ of different <i>for</i> os different,
„	„ 19	(„ „) <i>read</i> to emend because <i>for</i> to emend <i>garbhita</i> because.
„ 1	„ 8	<i>read</i> युक्तपरस्य <i>for</i> युक्तस्य परस्य.
„ 2	„ 16	„ समूहनीयाः <i>for</i> समूहनीयः.
„ 3	„ 7	„ अतोऽपित० <i>for</i> अतोऽपित.
„ 5	„ 4	<i>omit hyphen after</i> करीषो.
	„ 4	(from the bottom) <i>read</i> ताम्बुलके.
„ 6	„ 10	<i>read</i> गिद्धो <i>for</i> गिद्ध.
„ 7	„ 8	„ वच्छो <i>for</i> वच्छौ.
„ 8	„ 5	„ प्रकोष्ठे <i>for</i> प्रकोष्ठे.
„ 10	„ 11	वः <i>for</i> भः.
„ 11	„ 4	“संख्या० <i>for</i> संख्या.
	„ 16	खस्य <i>for</i> थस्य.
„ 12	„ 13	„ लोहले <i>for</i> लाहले.
	„ 17	„ णोहलओ <i>for</i> णाहलओ.
	„ 6	(from the bottom) <i>read</i> मेभलो <i>for</i> वेभलो.
„ 13	„	<i>read the heading as</i> [तृतीयस्तबके युक्तविधानम्].
„ 14	„ 2	<i>read</i> नमस्क्रिया <i>for</i> नमस्क्रिया.
	„ 16	„ हत्क्षिता.
„ 15	„	<i>read the heading as</i> युक्तविधानम्.
	line 12	(from the bottom) <i>read</i> वसिओ <i>for</i> वसि ओ.
„ 16	„ 3	<i>read</i> स्तम्बभिन्ने <i>for</i> वस्तम्बभिन्ने.
	last line	<i>read</i> वदन्ति <i>for</i> वदन्ति.

Page 17	line 12	<i>read</i> अत्तत् <i>for</i> अतत्.
	„ 4	(from the bottom) <i>read</i> बर्हिपदे <i>for</i> बहिपदे.
„ 19	„ 4	<i>read</i> पुष्यमिह <i>for</i> पूष्यमिह.
„ 20	„ 18	„ [कण्णेआरो] <i>for</i> [कण्णेरो].
„ 21	„ 11	„ सरोजं <i>for</i> सरजं.
„ 22	„ 3	„ लिनोर्वा <i>for</i> मिनोर्वा.
	„ 4	„ दक्खडाहौ <i>for</i> दक्षे-डाहे.
„ 23	„ 11	„ पुट्ठं <i>for</i> पुट्ठं.
	„ 19	„ क्रियमाणो बिन्दु.
	„ 24	„ शषौ विसर्गश्च.
	„ 4	(from the bottom) <i>omit</i> रस्सि.
	„ 5	(„ „) <i>read</i> 4 n. रस्सी, 5 n. रस्सि
„ 24	„ 6	(„ „) <i>read</i> बल्लहओ <i>for</i> बल्लहआ.
	„ 7	(„ „) <i>read</i> द्वित्वं.
„ 25	„ 11	<i>read</i> दट्ठुं.
	„ 18	„ तत्तदेशीय <i>for</i> त्तदेशीय.
„ 26	„ 2	„ सङ्करो <i>for</i> शङ्करो.
„ 26	„ 11	(from the bottom) टां हसीनाम् <i>for</i> भ्यस् हसीनाम्.
„ 27	„ 3	(„ „) <i>read</i> जसि भ्यसि स्यात् <i>for</i> जसि शसि स्यात्.
„ 28	„ 4	<i>omit</i> the <i>danda</i> after आतोऽनदातो.
	„ 7	(from the bottom) <i>read</i> भणंसिणी.
„ 29	„ 3	<i>read</i> पितृष्वरोत्ता.
	„ 4	„ वामन्घ्रणे.
„ 30	„ 5	(from the bottom) <i>read</i> आला <i>for</i> आणा.
„ 31	„ 4	(„ „) वा सो <i>for</i> वासौ.
„ 32	„ 5	<i>read</i> बहूणं <i>for</i> बहुणं.
	„ 14	„ गभा <i>for</i> गभां.
	„ 15	„ एतद् एताहं.
	„ 2	(from the bottom) <i>read</i> देस्तत्र <i>for</i> देष्वत्र.
„ 32	„ 6	„ „ <i>read</i> रूपानि <i>for</i> रूपानि.
„ 35	„ 5	<i>read</i> ममं मिं <i>for</i> ममं <i>only</i> .
	„ 19	„ अम्हाहिन्तो.
„ 39	<i>read the heading as</i> तिङन्त विधानम्.	
	line 12	<i>read</i> थास्योर्हि० <i>for</i> थास्सयो हि०.
	„ 13	„ लोपस्तकाराच्च.
	„ 16	„ थास्योरिति.
	„ 21	„ उजो उजाहि <i>for</i> उजोउजाहि.
„ 40	„ 17	„ अग्रहीत् <i>for</i> अगृहीत् and अग्रहोवत् <i>for</i> अग्रहीष्यत्.
„ 42	„ 2	<i>omit</i> च before इ.
	„ 12	<i>read</i> ०तोऽरिः <i>for</i> ०तोऽरिः.

Page 42	line 14	„ कालइ for कलइ.
„ 43	„ last	omit 1 mss. भण.
„ 44	„ 4, 8	read स्या-ध्या० for ष्ठाध्या.
„ 46	„ 15	„ ध्वादेर्वी for धादेर्वी.
	„ 19	„ कक्तवत्.
„ 48	„ 6	(from the bottom) read स्वलेः for खलेः.
„ 49	„ 5	(" ") " सदा for सहा.
	„ 10	(; ;) ;, आङ्गोश्च.
„ 50	„ 10	read तुम' for तुस'.
„ 51	„ 14	„ चुरेः for चूरेः.
„ 52	„ 5	„ चुटेश्चुशः for चुटेश्चुडः
„ 53	„ 13	„ धुः ¹ कुत्सने for धुः कुषसने ; ² .
	„ 15	„ एते ² वव वा कथिता for एते ² भव व्वा कथिता
„ 55	„ 4	(from the bottom) read तस्य for तस्याः
„ 57	„ 3	(from the bottom) omit ¹ g. om.
„ 59	„ 5	read स्याल्लट्.
„ 61	„ 8	read सौदोदगी.
	„ 13	„ विविच्याथ.
	„ 14	„ तथाऽवक्रतया.
„ 63	„ 6	(from the bottom) read विणिवाडिदे शे.
	„ 9	(" ") " वर्गस्य जस्यात्र for वर्गस्य यस्यात्र.
„ 64	„ 8	read कुलणं for कुलूणं.
	„ 16	„ पलिशशइशं.
	„ 21	„ हशिअ for हशिआ.
„ 66	„ 11	„ स्याद् ध्यस्ययः.
	„ 13	„ पैशाचिकधी०.
„ 67	„ 15	„ यण्ठ for यण्ट.
„ 68	„ 6	„ युक्ते परेऽपि.
	„ 5	(from the bottom) read इट्ठ तुट्ठ for इट् तुट्.
„ 69	„ 6	(„ „) read शा for सा.
	„ 7	(„ „) डेहि for डेहि'.
„ 72	„ 16	dead साहुली for साहुलिः.
„ 83	„ 8	read (२१) for १ (२).
		and add at the bottom the following : and so also the first line.
„ 92	line 10	read Pu. III. 1.
„ 111	„ 2	„ ud-dhmā for ud-dham.
	„ 14	„ vāvā „ vāva.
„ 112	„ 14	„ dh for ḍh.
	„ last	„ lu „ lu.
„ 113	„ 1	„ luva for luva.

- Page 114 linea 4 „ *tira* „ *tira*.
 „ 8 „ *ksudh* „ *krudh*.
 „ 15 „ *khuda* „ *khuda*.
 „ 18 „ *jingha* „ *jighra*,
 „ 7 (from the bottom) read *mil* for *mil*.
 „ 3 („ „) „ *alludha* for *ulludha*.
 „ 115 „ 5 „ *tim* for *timya*.
 „ 32 „ *virav* „ *vi-ru*.
 „ 115 „ 2 „ *ni* and *abhi*
 „ 25 „ *avasāa*.
 „ 120 „ last „ in the case of *a*.
 „ 127 „ „ „ Pu. XI. 7 for Pu. XI.
 „ 142 „ 18 after [thus] *add* for *bālā*.
 „ 143 „ 10 *read* For the suffix *ka* we have *hu'* for Sometimes
 we...[in this case].
 „ 11 *read* *vrkṣako'troccaḥ* for *vrkṣo'troccaḥ*.
 „ 18 *add* '*vanāiti*' after *we have*
 „ 27 *read* '*bālāhim*'
 „ 28 „ *vahūhim*
 „ 35 „ '*ham*' for *ham*
 „ 36 „ '*hum*' for '*hum*'
 „ 144 „ 3 *read* [*nadyāḥ*]
 „ 8 „ *hu* for *hū*
 „ 2 (from the bottom) *vahūhe*
 „ 9 („ „) *jujjhe* for *jene* ; *yuddhe* for *jena*.
 „ 11 („ „) *vrkṣaś ca*.
 „ 145 „ 19 *read* *jadrum*
 „ 5 (from the bottom) *omit* *are* and *read* *go* back for
 misreading.
 „ 6 (from the bottom) *read* *to jatra* and *tatra* ; *instead*
of *to jahu* and *tahu*.
 „ 146 „ 8 *read* *These* for *There*.
 „ 147 „ last but one ; *read* 83 after 82.
 „ 151 „ 15 *put* 2 after Pu. XIX. and *also put* 5 before Mk. XIX.
 „ 152 „ 18 *read* XX for XIX.
 „ 20 „ *ahuni* for *ahuni*.
 „ 153 „ 2 „ end in *e* for end in *i*.
 „ 163 „ 20 „ 28 for 24.
 „ 167 „ 7 „ इति पुरुषोत्तमस्यापञ्चशानुशासने
 „ 182 „ 4 (from the bottom) 4 *read* माणसिणी I. 1. 6; 9.
 „ 183 „ 24 „ वृहित for वृहत

Saw

491.35
रामश

~~14746~~

अवाप्ति सं०

ACC. No.....

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No..... Book No.....

लेखक

Author... रामशरमण .....

शीर्षक

Title... प्राकृत कल्पतरु - .....

Saw

491.35 LIBRARY

~~14746~~

LAL BHADUR SHASTRI

National Academy of Administration
MUSSOORIE

Accession No. 125492

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Please to keep this book fresh clean & moving